ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

С. В. КОРНОВЕНКО

АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919 – 1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919 – 2000-х РР.

ЧЕРКАСИ – 2008

УДК 94 (477) „1919/1920”: 338.43.02

ББК 63.3 (4Укр) 615−21 г

К 67

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ Реєнт О.П.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Гоцуляк В. В. (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького);

доктор історичних наук, професор Киридон А. М. (Київський університет міжнародних відносин);

доктор історичних наук, професор Коріненко П.С. (Тернопільський національний університет ім. В. Гнатюка)

Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. / С. В. Корновенко. – Черкаси : Ант, 2008. – 277 с.

Монографію присвячено аналізу історіографії (1919 – 2000-ті рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Книга розрахована на фахівців-істориків, студентів та всіх, хто цікавиться історіографією аграрної історії України. Роботу виконано згідно з держбюджетною темою „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства (номер державної реєстрації 0102U006796)”.

УДК 94 (477) „1919/1920”: 338.43.02

ББК 63.3 (4Укр) 615−21 г

К 67

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 2 від 7 жовтня 2008 р.).

Рекомендовано до друку вченою радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 8 від 17 жовтня 2008 р.).

ISBN 978-966-353-099-4 © С. В. Корновенко

ЗМІСТ

Вступ 4

Розділ 1. Історіографія, джерела, принципи і методи дослідження 9

1.1 Стан наукового вивчення, критерії та історіографічна періодизація проблеми 9

1.2 Джерельна база 20

1.3 Принципи і методи, поняттєвий апарат дослідження 25

Розділ 2. Становлення історичних знань (1919−1920 рр.) 32

Розділ 3. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у контексті вивчення радянською історіографією історії революції та громадянської війни 52

3.1 Формування радянської історіографії у 1920-х рр. 52

3.2 Ідеологізація радянської історіографічної традиції у 1930-х – 1950-х рр. 77

3.3 Радянське історіописання 1960-х – першої половини 1980-х рр. 94

3.4 Перебудова та її вплив на розвиток радянської історіографії проблеми у 1985 – 1991 рр. 114

Розділ 4. Пострадянський історіографічний процес 131

4.1 Сучасний стан та перспективи вивчення новітньою українською історіографією (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. 131

4.2 Новітня російська історіографія (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.) 167

Розділ 5. Накопичення історичних знань за кордоном 200

5.1 Зарубіжне історіописання 1920-х – 2000-х рр. 200

5.2 Білоемігрантська історіографія 212

Висновки 226

Список використаних джерел та літератури 245

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень. Щодо самого поняття “історіографія”, то, як зазначають І. Колесник, Я. Верменич, Я. Калакура, інші провідні вітчизняні історіографи, чіткості у його визначенні серед дослідників немає, воно є полісемічним. У праці І. Колесник зазначено, що сучасним науковим загалом термін “історіографія” вживається дуже широко, найчастіше під ним розуміють стан історичної науки певної доби, об’єктивний процес виникнення історичного знання, розвиток історичної науки, а також спеціальну дисципліну, що вивчає цей процес[1]. За Я. Верменич, “історіографією” позначають і історичну науку в цілому, і науку про розвиток історичної думки, і історію історичної науки, і ступінь наукової розробки тієї чи іншої проблеми[2]. На думку Я. Калакури, цей термін застосовується у трьох основних значеннях: 1) спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; 2) сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, проблемі, події, регіону чи країні; 3) науковий аналіз вичерпності і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби[3].

На наш погляд, у наведених вище та в інших тлумаченнях “історіографії” принципових суперечностей немає, вони доповнюють одне одного, засвідчують черговий етап у розвитку цієї підсистеми історичної науки. Долучаючись до обговорення, пропонуємо під “історіографією” розуміти галузь історичної науки зі специфічними, властивими їй об’єктом і предметом пізнання, функціями, структурою, завданнями, категоріально-поняттєвим апаратом, методологічним інструментарієм тощо.

Як галузь історичної науки історіографія тісно пов’язана з філософією, культурологією, соціологією та іншими гуманітарними науками. У цьому зв’язку нам імпонує думка, висловлена Я. Верменич, з приводу того, що історіографія відображає не лише загальний рівень цивілізованості й

культури суспільства, але й ступінь його самопізнання й самоствердження. Відтворюючи історичне минуле, вона дає змогу простежити основні закономірності розвитку тих чи інших країн, реконструювати процес їх “освоєння наукою”, “внутрішню логіку” історичного знання. Наукове пізнання відбувається тут у двох рівнях: предметному (знання про предмет) та рефлексивному (знання про знання).

Історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямків, що репрезентовані в історичній науці, зміну наукової проблематики історичних досліджень, зумовленість теорій історичного процесу, становлення та еволюцію історичних концепцій, історію введення до наукового обігу джерел та історіографічних пам’яток, трансформацію принципів та методів наукового пошуку.

Історіографія виступає і в ролі своєрідного “рушія” поступу історичної науки. Це виявляється в тому, що жодне фундаментальне наукове дослідження (монографія, дисертація) не може обійтися без того, щоб його автор не з’ясував досягнень попередників із обраної для вивчення теми або дотичних до неї питань. Тим самим дослідник окреслює сферу відомого, визначаючи власні об’єкт і предмет наукового пошуку, пропонуючи оригінальну методологію, авторську концепцію, вводячи в науковий обіг раніше невідомі джерела тощо. У такий спосіб, з одного боку, зберігаються історіографічні традиції, а з іншого – модернізується сама наука.

Історіографія – “лакмусовий папірець” фахової сумлінності історика, його компетентності. Вона виявляє те, наскільки дослідник був адекватним не лише “духу епохи”, а й об’єктивно відтворював історичні події.

Сучасні українські історіографи – Я. Калакура, І. Колесник – у структурі історіографії виокремлюють такі її компоненти, як загальна, предметна, галузева, проблемна[4]. Остання, на думку І. Колесник, є різновидом внутрішньої рефлексії в історії[5].

Звернення до проблемної історіографії дозволяє, по-перше, на прикладі конкретної проблеми виявити загальні історіографічні тенденції,

перевіривши їхню універсальність; по-друге, з'ясувати, так би мовити, нюанси, що певною мірою нівелюються під час створення панорамної історіографії, однак є "колоритом", специфікою, на яких ґрунтується узагальнене.

У запропонованій монографії автор зробив спробу проаналізувати історіографію з конкретної історичної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Обираючи тему дослідження, ми виходили з її **актуальності**, котра, на наш погляд, полягає у такому: 1) вона є складовою масштабнішої тематичної ніші – історіографії історії революції 1917 – 1920 рр. Через глобальність та кардинальність змін, яких зазнало українське суспільство у цей період, феноменальності самої революції як історичного явища, революційні події від їхнього розгортання до теперішнього часу перебували і перебувають у фокусі постійної уваги науковців, громадських і політичних діячів, суспільства в цілому. Через це накопичився достатньо солідний зріз історичних знань, що потребує історіографічного осмислення; 2) окреслена проблема, крім того, є складником історіографії аграрної історії України початку XX ст., що також посилює дослідницький інтерес до неї, враховуючи численність наукових напрацювань із цієї тематики, котрі чекають на своє вивчення на засадах сучасної історіографії; 3) звернення до аналізу історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. зумовлене й особливостями самої аграрної політики білогвардійців: а) це була одна із спроб за умов революційних суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь проведення відмінної від соціалістичної аграрної політики, спрямованої на формування селянина-власника – високоефективного виробника сільськогосподарської продукції; б) аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях у 1919 – 1920 рр. позначилася в цілому на перебігу революції в Україні, багато в чому зумовивши її фінал.

Враховуючи актуальність обраної для дослідження теми, автор монографії ставить за **мету** з'ясувати історіографічний процес конкретної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Тим самим наше дослідження носить проблемно-історіографічний характер, оскільки стосується тенденцій розвитку та закономірностей нагромадження історичних знань, аналізу "атмосфери і клімату", за яких відбувалися ці процеси, стану наукового вивчення конкретної історичної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі **науково-дослідницькі завдання**: 1) з'ясувати стан наукового вивчення проблеми; 2) охарактеризувати історіографічну джерельну базу; 3) окреслити принципи і методи історіографічного дослідження, поняттєво-категоріальний апарат; 4) обґрунтувати авторську періодизацію історіографічного процесу; 5) розкрити тенденції розвитку та закономірності нагромадження історичних знань із проблеми; 6) проаналізувати обставини формування та рівень науковості історичних знань із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Об'єктом вивчення є проблемна історіографія з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Предмет дослідження – історіографічний процес, тобто нагромадження, систематизація, розвиток та науковий рівень історичних знань із історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

У хронологічних межах дослідження, з урахуванням його специфіки, виокремлюємо два виміри:

1) межі реальних подій, пов'язані з аграрною політикою білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (березень 1919 р.) зумовлено початком просування Білого руху в Україну, вироблення аграрного законодавства, нижньої (листопад 1920 р.) – евакуацією учасників Білого руху в Україні із Севастополя; 2) опрацьований автором історіографічний джерельний матеріал стосується 1919 р. – початку XXI ст. Вибір нижньої хронологічної межі (1919 р.) збігається з першим етапом формування історичних знань із проблеми, верхньої (початок XXI ст.) – сучасним станом розвитку історіографії з цієї проблеми.

Територіальні межі зумовлені характером та науковою спрямованістю **дослідження**, включають два компоненти: перший – українські території, на які поширювалася влада білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Ураховуючи динаміку лінії фронту, до їх складу належали: Київська, Полтавська, Харківська, частково Чернігівська, Таврійська, Херсонська, Катеринославська губернії, Крим; другий – країни, "вихідцями" з яких є історіографічні джерела, країни проживання істориків – безпосередніх творців історіографічного процесу з обраної нами для історіографічного аналізу теми.

Автор висловлює вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки котрих тією чи іншою мірою ним використані, а також ученим-історикам Н. Земзюліній, А. Киридон, О. Медалієвій, О. Михайлюку, А. Морозову, чиї поради та рекомендації суттєво допомогли під час написання монографії; літературним редакторам – Т. Бондаренко, Л. Шитик, В. Шляховій.

Розділ 1. Історіографія, джерела, принципи і методи дослідження

1.1 Стан наукового вивчення, критерії та історіографічна періодизація проблеми

Обрана нами для вивчення тема має власну історіографічну традицію, процес формування якої збігається з появою перших досліджень із історії революції 1917 – 1920 рр. Ураховуючи те суспільно-політичне значення, котре радянськими ідеологами надавалося тематиці революції та громадянської війни, активність її розробки була надзвичайно високою. Тому вже на початку 1920-х рр. об'єктивно назріла потреба в історіографічному осмисленні чисельного історіографічного матеріалу, що з'явився саме тоді на теренах Радянської України. Із публікації статті Д. Фурманова розпочинається історія історіографії з проблем революції та громадянської війни[6]. Цим автором було опрацьовано значний масив неперіодичних історіографічних джерел, класифікованих ним за регіональним та проблемно-тематичним принципами.

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., незважаючи на те, що українська національна історіографія нищилася під корінь, а радянська перебувала на стадії формування, започаткована Д. Фурмановим справа набуває яскраво виражених ознак тенденції, яка згодом трансформується в радянську історіографічну традицію. У 1927 р. у журналі "Історик-марксист" було опубліковано статтю А. Гуковського. Її було присвячено аналізу радянської історіографії історії громадянської війни, зокрема з питань інтервенції[7]. Історіографію історії громадянської війни взагалі та робітничого класу безпосередньо у 1930-х рр. представлено у дослідженнях Є. Герман[8], яка проаналізувала, між іншим, і напрацювання своїх колег, що стосувалися робітничого руху в Україні за перебування тут білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Загальною рисою перших історіографічних праць, як зауважує В. Наумов, було те, що авторам лише окремих із них вдавалося вийти за межі ретельно укладених бібліографічних оглядів[9]. Дивного у цьому нічого немає, оскільки у зазначений період радянська історіографія ще не розглядалася як повноцінна галузь історичної науки, її категоріально-поняттєвий апарат, методологічний інструментарій тільки формувалися.

У другій половині 1930-х – 1940-х рр. пріоритети історичної науки в УРСР, СРСР визначалися особливостями як внутрішнього суспільно-політичного життя, так і зовнішньополітичними чинниками: культ особи Й. Сталіна, репресії, Друга світова та Велика Вітчизняна війни. Тому у цей період домінували історико-фактологічні праці героїко-патріотичного спрямування, а не історіографічні розробки. Останні з'являлися, як правило, у ювілейні роки Жовтня. Прикладом є історіографічні напрацювання Б. Грекова[10], А. Панкратова[11], І. Мінца[12].

Така ситуація в радянській історіографії в цілому та історії революції зокрема тривала до кардинальних змін на краще, що відбулися у другій половині 1950-х рр. – на початку 1960-х рр. Насамперед це стосується статусу історіографії у системі історичної науки. Вона трансформується у повноцінну галузь історичних знань із відповідною атрибутикою: визначаються об'єкт і предмет досліджень; розробляються структура, цілі, завдання; формується категоріально-поняттєвий апарат; окреслюється методологічний інструментарій.

Зазначені вище процеси позначалися і на стані історіографії історії революції. За відносно короткий проміжок часу (з другої половини 1950-х до початку 1970-х рр.) було опубліковано понад 150 історіографічних праць, у яких висвітлювалися історія історіографії історії революції, історія історіографії історії окремих питань революції, регіональна історіографія.

Спостерігається і жанрово-тематичне розмаїття. Поступово одноманітність історіографічних студій 1920-х – 1940-х рр. усувають одноосібні та колективні монографії, загальноісторіографічні та проблемно-

історіографічні роботи. Розширюється традиційне тематичне коло. Наприклад, об'єктом вивчення стають історичні установи та їхня діяльність; тенденції у динаміці проблематики, що вивчається; зміни у методології наукового пошуку; окремі історіографічні праці. Поміж інших у цей період вирізняються праці М. Кузьміна[13], І. Шермана[14], С. Найди[15], В. Наумова[16], М. Жаровського[17], В. Данилова[18], Ф. Лося та В. Сарбея[19] тощо.

Так, наприклад, І. Шерман, аналізуючи радянську історіографію 1920-х – 1931 рр. історії громадянської війни в СРСР, зупинився і на огляді робіт, присвячених історії Білого руху в Україні, аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Зокрема, об'єктом уваги І. Шермана стали напрацювання М. Мальта, Д. Кіна, А. Голубєва. У наступній публікації І. Шермана[20] проаналізовано розвиток у 1956 – 1967 рр. радянської історіографії історії революції. Ним виявлено основні тенденції у вивченні питань із історії боротьби селянства України проти А. Денікіна, П. Врангеля.

Упродовж 1970-х рр. радянська історіографія історії революції продовжувала активно розвиватися. У цей період побачили світ історіографічні розвідки П. Денисовця[21], М. Авдєєва[22], В. Наумова[23], М. Супруненка[24] та ряду інших авторів. Їхній зміст стосувався основних тенденцій та напрямків у розвитку радянської української історіографії історії революції у 1950-х – на початку 1960-х рр., аналізу напрацювань істориків УРСР із питань аграрної історії України періоду революції та громадянської війни.

Від початку 1970-х і упродовж 1980-х рр. радянські дослідники інтенсивно цікавляться зарубіжною історіографією історії революції. Однак роблять це у специфічний спосіб: критикують буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня. За 10-12 років із цієї проблеми було опубліковано понад 20 робіт, серед яких наукові статті, монографії, колективні узагальнювальні праці таких авторів, як В. Салов[25], В. Рикалов[26], С. Фоміних[27], Ю. Афанасьєв[28], А. Косаківський[29], Г. Іоффе[30], В. Наумов[31], В.

Полікарпов[32], К. Хмелевський і С. Хмелевський[33], І. Мінц[34], С. Гречихо[35], І. Хміль і О. Хомчук[36] та інших. Характерною рисою їхніх змістів була політична заангажованість, зумовлена ідеологічним протистоянням СРСР та США під час “холодної війни”.

У другій половині 1980-х рр., за умов перебудови, гласності, в СРСР, УРСР систематично проводилися тематичні наукові конференції, “круглі столи”, науково-практичні семінари та конференції, на яких активно обговорювалися питання розвитку радянської історичної науки, пошуку нових методологічних підходів у висвітленні історії революції. Регулярним стало і видання збірників статей, наукових праць, матеріалів за результатами роботи наукових зібрань різних рівнів. Одним із таких видань було “Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии”. На його сторінках друкувалися А. Сєдов[37], Т. Бахтилова[38], В. Зиміна[39], В. Федюк[40], А. Баїкіна[41] та інші автори, у публікаціях котрих піднімалися як традиційні, так і нові історіографічні проблеми історії революції.

Своєрідною, узагальнювальною роботою з української радянської історіографії історії революції в Україні стала “Историография истории Украинской ССР” за загальною редакцією І. Хміля[42]. У ній представлено періодизацію розвитку радянської історіографії історії Великого Жовтня, з’ясовано особливості кожного з етапів. Матеріал викладено у проблемно-хронологічній послідовності. В історіографії історії революції виокремлено вивчення українськими радянськими істориками таких проблем: більшовицьке керівництво революційними масами і діяльністю їхніх рад; рушійні сили революції та їхній переможний союз; боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та імперіалістичної інтервенції тощо.

Таким чином, підбиваючи підсумки історії розвитку радянської історіографії історії революції, стверджуємо, що Білий рух, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях у 1919 – 1920 рр. не стали предметом самостійного наукового вивчення радянської історіографії. Ці питання радянськими історіографами досліджувалися крізь призму аналізу історіографічного матеріалу, присвяченого розкриттю історії Великого Жовтня, зокрема боротьби трудящих мас України, Росії проти сил внутрішньої контрреволюції.

Сучасний етап у розвитку історіографії історії революції, у тому числі аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., тісно пов'язаний із тими суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями, яких зазнало українське суспільство і українська державність на початку 1990-х рр. Насамперед йдеться про подолання ідеологічного та методологічного монізму, властивого радянській історіографії. Сучасні українські історики перебувають у сприятливих умовах для наукової діяльності: відсутня політична цензура, вільним є доступ до архівосховищ, у тому числі раніше секретних, межі дослідницького поля не обумовлюються відповідними партійно-державними настановами тощо. Все це дозволяє по-новому осмислити факти з історії України, накопичені історичні знання, відродити історіографічну традицію, винищену в 1930-х рр., модернізувати поняттєво-категоріальний апарат та методологічний інструментарій.

Як і у попередні десятиліття, у 1990-х – на початку XXI ст. питання історії Української революції – пріоритетний напрямок вітчизняної історіографії. За підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті роки в Україні з цієї тематики було захищено приблизно 150 докторських і кандидатських дисертацій, не рахуючи монографій, наукових статей, навчально-методичної та довідково-енциклопедичної літератури[43]. За даними, що наводить А. Панчук, за 1990-ті – 2000-ні роки в Україні опубліковано понад 3000 наукових, науково-популярних видань, монографій, статей, посібників, що стосуються історії Української революції[44].

Історіографія як галузь історичної науки не могла не відреагувати на “революційний бум”, пов’язаний з інтенсивним нагромадженням знань із історії Української революції та їхнім переосмисленням. Тому вже в першій половині 1990-х рр. з’являються перші спроби історіографічного вивчення цього явища. Так, В. Друмов, В. Шкворець, І. Федьков, Л. Цимбал[45], А. Панчук, М. Панчук[46], М. Дерев’янко[47] звернулися до аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографічної спадщини як у цілому історії України, так і окремих її аспектів.

Питання методологічного характеру, оцінка історіографії, вироблення концепції Української революції – ці та інші проблеми представлено у працях В. Солдатенка[48], О. Реєнта[49], Ф. Турченка і Г. Кривошея[50], Я. Грицака[51].

У другій половині 1990-х – на початку XXI ст. історіографічні проблеми історії Української революції стали об’єктом наукового вивчення на дисертаційному рівні таких авторів, як Л. Радченко[52], А. Міносян[53], С. Грибоєдов[54] та інших.

Здобутки і проблеми української історіографії на зламі XX і XXI століть, історіографія історії Української революції, зокрема української державності періоду національно-визвольних змагань, опрацьовуються Л. Зашкільняком, О. Павлишиним[55], В. Капелюшним[56] та рядом інших дослідників.

У сучасній українській історіографії історії Української революції, починаючи з другої половини 1990-х рр., помітною стає тенденція звернення істориків до аналізу історичних знань, що стосуються не лише історії національної державності, націонал-патріотичних сил, а й інших учасників революційних подій в Україні, зокрема Білого руху. Одним із її піонерів є О. Козерод. Спочатку в наукових статтях, а згодом у дисертації та монографії він дослідив розвиток радянської, пострадянської, зарубіжної історіографії історії Білого руху в Україні[57]. У контексті такого формулювання проблеми О. Козерод частково проаналізував і здобутки історіографії історії аграрної

політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Є. Анкудінов, вивчаючи досвід вирішення політичних та економічних питань за умов громадянської війни на прикладі діяльності уряду П. Врангеля, побіжно зупинився на історіографії з історії аграрної політики Уряду Півдня Росії[58]. Крізь призму історіографії історії аграрних відносин у Криму у 1918 – 1926 рр. історіографія історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. проаналізована С. Бородіним[59].

Питання періодизації історіографії історії Білого руху в Україні, характеристика її окремих етапів та загальних тенденцій представлені у відповідному розділі дисертації В. Крупини. Опосередковано дисертант висвітлив й історіографічну ситуацію з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.[60]

Таким чином, сучасний стан української історіографії історії Української революції переконує у тому, що історіографія історії Білого руху в Україні, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стали предметом наукового інтересу новітніх вітчизняних історіографів. З іншого боку, обрана нами для вивчення проблема досі перебуває в “історіографічному затінку”. Спеціальних історіографічних праць із історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. поки що немає, а у згаданих вище вона представлена епізодично. Все це спонукає до подальшої роботи над цією темою.

У цьому контексті важливо, на наш погляд, визначити критерії періодизації та виробити власне періодизацію історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Радянські історіографи С. Найда, М. Найдьонов, Л. Папін за критерії при виокремленні історіографічних періодів історії Жовтня у 1967 р. брали два основні моменти: 1) розширення проблематики досліджень; 2) удосконалення концепції історії радянського суспільства. На підставі цього вони виділяли сім історіографічних етапів: 1) від перемоги Жовтня до середини 1920-х рр.; 2) середина – кінець 1920-х рр.; 3) кінець 1920-х рр. – 1937 р.; 4) 1938 – 1941 рр.; 5) 1941 – 1945 рр.; 6) 1946 – 1955 рр.; 7) 1956 – 1967 рр.[61]

В іншій публікації М. Найдьонова йдеться про два історіографічні періоди в історії Жовтневої революції: 1) від перемоги революції до початку 1930-х рр.; 2) від середини 1930-х рр. до 1967 р. (час появи публікації цього автора). Разом із тим, історіограф указував на те, що така періодизація занадто загальна, а тому не дозволяє вповні виявити особливості формування історичних знань із проблеми. У зв'язку з цим М. Найдьонов доповнює її, розділивши кожний із двох періодів на декілька менших. Так, у першому він виокремив три підперіоди: 1) 1917 – 1923 рр.; 2) 1924 – 1928 рр.; 3) 1929 – 1935 рр. У другому так само – три: 1) 1936 – 1945 рр.; 2) 1946 – 1955 рр.; 3) 1956 – 1967 рр.[62]

І. Шерман дотримувався іншої періодизації історіографії історії революції: 1) 1917 – 1927 рр.; 2) кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.; 3) 1956 – 1967 рр. (час появи публікації цього автора)[63].

Зазначені вище підходи та критерії зберігалися і в другій половині 1980-х рр. Так, В. Мусієнко, розробляючи періодизацію історіографії історії Великого Жовтня, виходив із того, що "героїчна історія Комуністичної партії Радянського Союзу – це марксизм-ленінізм у дії та творчому розвитку, скарбниця безцінного досвіду революційної боротьби..." Такі критерії дозволили досліднику виокремити три періоди в історіографії історії Жовтневої революції: 1) 1918 – середина 1930- х рр.; 2) друга половина 1930-х – кінець 1950-х рр.; 3) кінець 1950-х – друга половина 1980-х рр. (час появи публікації цього автора)[64].

Автори “Историографии истории Украинской ССР” за критерій періодизації не тільки розвитку радянської історичної науки, але й історіографії історії революції визначали діалектично-матеріалістичний підхід марксистсько-ленінської методології. Враховуючи це, в історії радянської історичної науки виокремлювалися такі етапи: 1) жовтень 1917 – середина 1930-х рр.; 2) середина 1930-х – кінець 1950-х рр.; 3) етап удосконалення соціалізму. Історія вивчення громадянської війни відповідно поділялася на такі етапи: 1) 1918 – початок 1930- х рр.; 2) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр.[65]

Сучасні українські фахівці – В. Коцур, А. Коцур – при визначенні періодизації історіографії історії України пропонують такі критерії: наявність кадрів, оволодіння ними методологією наукового пошуку, накопичення матеріалу і джерел; рівень теоретичного осмислення проблем і вплив ідеології та політичної кон’юнктури на результати наукових розвідок; розширення дослідницької тематики; якісні зміни в організації історичної науки. Керуючись цим, вони розрізняють такі етапи в історіографії історії України: 1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) розпочинається з 1991 р.[66]

Основу історіографічної періодизації, за Я. Калакурою, становлять певні правила та критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення періодів. Дослідник пропонує наступні критерії: 1) найважливіші рубежі української й світової історії; 2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному, духовному житті, які змінили суттєво або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки; 3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки; 4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо. Згідно з цим, Я. Калакура в історіографії історії України виокремлює вісім періодів: 1) княжа доба,

історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав; 2) охоплює козацько-гетьманські часи; 3) друга половина XVIII – початок XIX ст.; 4) середина XIX ст.; 5) остання чверть XIX – початок XX ст.; 6) 1920- ті – початок 1930- х рр.; 7) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.; 8) сучасний, започаткований на рубежі 1980-х – 1990-х рр.[67]

Історіографічна проблематика, на думку А. Киридон, потребує аналізу в кількох площинах: 1) становлення і розвитку самої історичної науки; 2) дискурсивної практики; 3) розвитку процесу чи явища, що досліджуються[68].

Сучасний український історик О. Козерод пропонує таку хронологію історіографії історії Білого руху: 1 період – 1920-ті – середина 1950-х рр.; 2 – 1956–1984 рр.; 3 – 1985−1995 рр. Перший період дослідник, наслідуючи радянську традицію, поділяє на два підперіоди: 1920−1930 рр.; 1931 р. – 1955 р. Такий поділ він мотивує тим, що з початком 30-х рр. XX ст. в історіографії громадянської війни стверджується новий підхід, заснований на гіперболізації ролі особи Й. Сталіна в історії, що ґрунтується на принципах тоталітаризму[69].

С. Бородін, враховуючи специфіку обраної ним для вивчення теми, яка побіжно стосується аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в Криму, пропонує подану нижче історіографічну періодизацію: 1) 1918 – 1930-ті рр.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; 3) 1956 – кінець 1980-х рр.; 4) 1990-ті рр.[70] В. Крупина в історіографії історії Білого руху в Україні виділяє три періоди: 1) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 2) 1950-ті – початок 1990-х рр.; 3) з 1990-х років[71].

Однак останні троє істориків не наводять критеріїв, за якими вони виділяли періоди в історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в Криму, Білого руху.

Ми погоджуємося з думками, ідеями, висловленими В. Коцуром, А. Коцуром, Я. Калакурою, А. Киридон, щодо критеріїв, котрих необхідно дотримуватися, розробляючи періодизацію тієї чи іншої історіографічної проблеми. Крім того, на наш погляд, доречним буде при визначенні етапів

історії історіографії обраної нами теми враховувати і те, що: 1) і у радянській, і у сучасній українській історіографії склалася певна традиція у періодизації історії історіографії історії революції, якою не варто нехтувати; 2) виокремлення конкретних історіографічних етапів безпосередньо залежить від історіографічних джерел, опрацьованих і залучених науковцем до дослідження, рівня науковості їхнього змісту; 3) враховуючи, що історіографічний процес, у тому числі й з конкретної проблеми, – явище динамічне, таке, що постійно розвивається, будь-яка періодизація є умовною та відносною.

Отже, узагальнюючи, в історії історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. виокремлюємо такі етапи: 1) 1919 – 1920 рр.; 2) радянська історіографія; 3) сучасна пострадянська історіографія; 4) зарубіжна історіографія. Водночас опрацьований нами історіографічний матеріал дає підстави уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1950-ті рр.; 3) 1960-ті – перша половина 1980-х рр.; 4) 1985 – 1991 рр. Крім того, на наш погляд, 1920-ті рр. теж не були однорідним історіографічним підперіодом. У їхніх межах виділяємо такі складники: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У межах другого підперіоду також є підстави виділити: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр. У сучасній пострадянській історіографії з нашої проблеми співіснують дві історіографічні школи: новітня українська та новітня російська. Зарубіжна історіографія представлена працями “радянологів”, новітніх іноземних дослідників та білоемігрантських авторів.

1.2 Джерельна база

Джерельною базою історіографічного дослідження є сукупність історіографічних джерел. Під останніми у сучасній українській історіографії розуміють специфічну групу джерел (різновид історичних джерел), які містять інформацію про історіографічний процес і водночас є результатом цього процесу. Один і той же текст наративного чи документального характеру може бути історичним та історіографічним джерелом. Історіографічні джерела дозволяють дослідити історію наукового процесу в усій його повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки, з'ясувати найхарактерніші досягнення, труднощі, недоліки[72].

Історіографічні джерела потребують певної класифікації. Універсальної схеми класифікації історіографічних джерел поки що не вироблено. Зумовлено це насамперед тим, що кожній епосі, історіографічному періоду, історіографічній проблемі властиві специфічні види джерел, різноманітні за своїм походженням, призначенням, формою, структурою і науковою цінністю. За такого розмаїття складно сформулювати критерії їхньої диференціації. Тому у більшості випадків групування історіографічних джерел корелюється темою дослідження, є відносним та умовним.

Враховуючи сучасні підходи до класифікації джерел із історії України[73], особливості обраної нами для вивчення історіографічної проблеми, залучений до монографії джерельний комплекс класифікуємо таким чином: документальні джерела; узагальнювальні дослідження з історії України, аграрної історії України, Української революції 1917 – 1920 рр.; монографії, дисертації, присвячені аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. та дотичним до цієї теми питанням радянських, сучасних українських і російських, зарубіжних авторів; наукові статті; довідкова,

науково-популярна, навчальна література; статті та брошури; матеріали наукових зібрань: “круглих столів”, конференцій, конгресів, симпозіумів.

Кожній із зазначених груп властиві свої особливості. Так, цінну інформацію, котра стає у нагоді під час характеристики особливостей відносин істориків і влади, містять **документальні джерела**. До цієї групи належать законодавчі, нормативні акти і постанови центральних органів радянської влади і Комуністичної партії, що формували “атмосферу, клімат”, умови, за яких працювали і працюють історики. Вони дозволяють зрозуміти політичну спрямованість робіт, виявити місце історичних знань у загальній системі гуманітарних наук, державної ідеології. До цієї групи зараховуємо брошури, тематичні видання, в котрих друкувалися програмні документи політичних партій, партійні та урядові звернення до населення, тематичні збірники документів із окремих сфер життя тогочасного українського суспільства, наприклад, із аграрного питання, що публікувалися не тільки у 1919 – 1920 рр., але й після революції, укладачами котрих були С. Клунний, С. Піонтковський, офіцери політвідділів штабів[74].

Узагальнювальні дослідження – колективні праці синтетичного характеру, присвячені історії України в цілому, аграрній історії України, Українській революції 1917 – 1920 рр. тощо. Ці роботи є своєрідним стрижнем історіографічного процесу, оскільки як у дзеркалі відображають основні етапи та характерні риси формування історичних знань взагалі, з конкретних проблем зокрема. Вони – певний підсумок у роботі істориків, у них фіксуються методологічні та тематичні пріоритети дослідників на певному історіографічному етапі. Узагальнювальні праці дозволяють визначити місце, яке відводилося вивченню аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у цілісній конструкції історичного процесу, як історики розуміли, визначали, трактували зміст, сутність, наслідки цієї політики. Як правило, вони виходять за загальною редакцією провідних фахівців із певної проблеми.

Монографії як історіографічне джерело більшістю науковців вважаються основним носієм історичних знань. Зумовлено це тим, вони присвячені якійсь конкретній проблемі. Їхня цінність полягає у тому, що вони інформують про рівень розвитку історичної науки, ґрунтовність наукового осмислення історичних та історіографічних питань. Монографія є свідченням фаховості історика, її зміст демонструє методологічний інструментарій дослідника, джерельне забезпечення викладу матеріалу, висновків і узагальнень.

Як і монографії, розвитку історіографічного процесу сприяють **дисертації**. Їхній аналіз як історіографічного джерела дозволяє ґрунтовно та комплексно розкрити процес освоєння істориками складної та багатогранної аграрної проблематики, наприклад, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Важливим історіографічним джерелом для вивчення динаміки історіографічного процесу у минулому та на сучасному етапі є **наукові статті**. Достатньо вичерпне уявлення про останні “віяння науково-історичної моди” в аграрній історії України періоду революції 1917 – 1920 рр. дають наукові статті, розміщені у таких республіканських та регіональних фахових виданнях із історії, як “Український історичний журнал” – флагман вітчизняної історіографії, “Вісник Київського державного лінгвістичного університету” (серії “Історія, Економіка, Філософія”), “Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету”, “Історичні і політологічні дослідження” – видання історичного факультету Донецького національного університету, “Український селянин” – збірник наукових праць, що видається спільно Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького та Інститутом історії України НАНУ, та в інших поважних часописах. Вони оперативніше за книжкові видання відображають багатогранність сучасної історіографічної думки, накопичення знань із

актуальних проблем аграрної історії України періоду революції 1917 – 1920 рр.

Невід'ємним складником історіографічної джерельної бази нашого дослідження є **довідкова, науково-популярна, навчальна література**. Ця група історіографічних джерел дає можливість визначити методологічні підходи, котрих дотримуються автори на певних етапах історіографічного процесу, рівень дослідження окремих проблем або сюжетів конкретної проблеми. Інформаційні можливості зазначеної групи джерел зумовлені її функціональним призначенням: у них поєднано принципи науковості та доступності, вони впливають на формування суспільної історичної свідомості. Разом із тим, не варто гіперболізувати значення цієї групи джерел, оскільки інформація, представлена в них, є стислою, узагальнювальною, іноді навіть схематичною.

Ми вже зазначали, що кожному історіографічному етапу властива специфічна історіографічна база. Так, зокрема, для 1919 – початку 1920-х рр. характерним є те, що друкована продукція представлена здебільшого **статтями та брошурами**. Саме у них містяться перші історичні знання з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., хоча їхніми авторами не завжди були історики. З'ясовуючи особливості історичної думки 1919 – початку 1920-х рр. із цієї теми дослідження, ми намагалися використати якомога більшу кількість цієї групи історіографічних джерел. Зокрема, було залучено статті В. Леніна, І. Невіча, О. Ярошевича, В. Шульгіна, К. Воблого та інших авторів, надруковані у таких газетах та журналах: "Вечерние огни", "Полтавский день", "Новый пахарь", "Киевская жизнь", "Правда" тощо; брошури К. Боріна, Р. Макошина, Л. Красіна, П. Русакова та інших авторів.

Ще однією групою історіографічних джерел, аналіз котрої сприяє цілісному відтворенню історіографічного процесу з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях у 1919 – 1920 рр., є **матеріали наукових зібрань: “круглих столів”, конференцій, конгресів, симпозіумів**. Особливу цінність становлять збірники за результатами роботи наукових зібрань, спеціально присвячених аграрній історії України, Росії. У цьому відношенні увагу привертають ті, що є систематичними, стали своєрідною історіографічною традицією: Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії та “Гуржіївські історичні читання”, що проводяться Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького та Інститутом історії України НАНУ; “Питання аграрної історії України та Росії” і “Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи”, організовані істориками Дніпропетровського національного університету; “Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття” – міжнародна науково-теоретична конференція, проведена спільними зусиллями науковців Інституту історії України НАНУ та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ; “Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація” – міжнародна наукова конференція, що відбулася на базі Харківського державного технічного університету сільського господарства; “Національна інтелігенція в історії та культурі України ХІХ – ХХІ ст.” – міжнародна наукова конференція, що її організовують історики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського; “Українське державотворення: проблеми і сучасність” – міжвузівська наукова конференція, ініціативу у проведенні якої виявив Луцький інститут розвитку людини університету “Україна”; “Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан” – Всеукраїнська науково-практична конференція, організована істориками Кам’янець-Подільського державного університету (з 2008 р. – національний університет), та багато інших.

Отже, історіографічна джерельна база, залучена до монографії, є достатньо різноплановою, що дозволяє комплексно розкрити

історіографічний процес конкретної історіографічної проблеми – історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

1.3 Принципи і методи, поняттєвий апарат дослідження

Недостатня історіографічна розробленість порушеної нами проблематики, багатокомпонентність аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. посилюють значення теоретико-методологічних питань історіографічного дослідження. Як зазначав А.Сахаров, методологія справляє вирішальний вплив на розроблену в результаті дослідження теоретичну концепцію, а етапи розвитку науки відрізняються передусім змінами методологічних підходів[75]. За таких обставин вивчення задекларованої нами проблеми потребує з'ясування методологічних засад історіографічного пізнання. Іншими словами, необхідно визначити методологічний історіографічний інструментарій. Під ним у сучасній українській історіографії здебільшого розуміють систему принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання. Тобто, комплекс із трьох основних компонентів: 1) принципи дослідження; 2) методи пізнання; 3) засоби (спеціальні або допоміжні) пізнання.

Принципи – емпірично вироблені, науково осмислені та усталені практикою найважливіші правила пізнання, дотримання яких є своєрідною гарантією ґрунтовного вивчення й об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події[76]. Найважливішими серед них є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, проблемності.

Історизм вимагає будь-яке явище минулого і сучасності розглядати, по-перше, в процесі його виникнення, розвитку і зміни; по-друге, у зв'язку з іншими явищами та умовами конкретної епохи; по-третє, з конкретним

досвідом історії, який дозволяє з'ясувати не лише безпосередні, а й окремі наслідки явища чи процесу, що вивчається[77].

Принцип системності налаштовує історіографа на врахування здобутків істориків не лише України, а й інших країн. Тим самим забезпечується цілісність історіографічного аналізу проблеми, комплексне осмислення історичних знань.

Об'єктивність як правило історіографічного дослідження, з одного боку, виявляється у прагненні дослідника добирати такі історіографічні джерела, які б максимально адекватно відображали функціонування історичної думки в усіх її компонентах, а з іншого – у виваженості в оцінках кожного історіографічного явища, зіставленні різних думок, точок зору, позицій щодо нього.

Принцип усебічності тісно узгоджується з **принципами системності та об'єктивності**. Його дотримання забезпечує всесторонній, всебічний аналіз історіографічного процесу з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на його розвиток.

Принцип наступності відіграє важливу роль під час історіографічного осмислення проблеми. Насамперед його застосування спонукає історіографа максимально наближувати своє дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки. Наступність відображає здатність нових поколінь істориків продовжувати дискурси своїх попередників, забезпечуючи тим самим взаємозв'язок між уже набутими та новими історичними знаннями.

Не менш важливим для історіографічного дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. є **проблемний принцип**, що передбачає наявність проблемної історіографії, змістом якої є не перелік анотованого списку опублікованих праць із теми, а аналіз концепцій різних шкіл і напрямків вивчення означеної проблематики[78].

Методи (у перекладі з грецької – спосіб пізнання) у широкому розумінні – "шлях до чогось" або спосіб діяльності суб'єкта у будь-якій його

формі. Іншими словами, метод – спосіб, шлях пізнання і практичного перетворення реальної дійсності. Основна функція методу полягає у внутрішній організації та регулюванні процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого суб'єкта[79].

Серед **комплексу основних дослідницьких методів історіографічного пізнання** пріоритет належить діалектичному, антропологічному, аналітично-синтетичному, історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, історико-хронологічному та історико-ситуаційному, методу класифікації.

Діалектичний метод забезпечує досягнення історизму у висвітленні історіографічного процесу.

Антропологізм передбачає, що центральною фігурою історії є діяльна соціальна істота, з властивими їй ідеями та уявленнями, почуттями та суб'єктивним світом. При цьому немає значення, чи йдеться про конкретно-історичний аспект проблеми, в якому фігурує "людина-селянин", "людина-генерал", "людина-офіцер", "людина-політичний діяч" тощо, чи історіографічний, діячем якого є "людина-історик", "людина-генерал", "людина-офіцер", "людина-політичний діяч", котрі продукують історичні знання. У такому розумінні антропологізм як метод історіографічного пізнання дозволяє осмислити історіографічний процес з позиції взаємодії суспільно-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери його творців.

Аналітично-синтетичний, або методи аналізу і синтезу, – універсальні методи формування цілісності історіографічних знань. Завдяки аналізу з'ясовуються передумови, стан, розвиток історичної науки на певних історичних етапах. За допомогою синтезу відбувається реконструкція історіографічного процесу, історіографічної ситуації, історіографії проблеми.

Вивчення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного розвитку, послідовне розкриття властивостей, функцій, змін об'єкта дослідження стає можливим завдяки **історико-генетичному методу**.

Він дає можливість віднайти смисл певного історичного явища в його еволюції, у процесі становлення, розвитку і зв'язку між подіями[80].

Розкриваючи сутність історіографічного процесу, його просторово-часові параметри, виявляючи специфіку методологічних засад, напрямів, динаміки та змісту історичної думки, у нагоді стане **історико-порівняльний метод**. Його доцільно застосовувати, наприклад, під час вивчення пострадянської української та російської історіографії, що дозволить розкрити спільні та відмінні погляди істориків двох історіографій на аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Історико-типологічний метод дає можливість розуміти історіографічний процес як сукупність історіографічних ситуацій та явищ у їхній цілісності та взаємозв'язку.

Історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи сприяють осмисленню причин того чи іншого явища, факту, особливостей кожного етапу розвитку історичної науки, з'ясуванню впливу конкретної історичної ситуації на історіографічний процес. Вони забезпечують сприйняття певних нових знань, течій, поглядів у часі та просторі, зіставлення локальних або регіональних явищ із загальноісторіографічним процесом.

Метод класифікації дозволяє диференціювати не тільки використані джерела та літературу, але й наукові праці дослідників відповідних історіографічних періодів.

Ключовим для історіографічного дослідження історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. є його поняттєво-термінологічне забезпечення. Усталеними в українській історіографії є такі поняття, як "історіографічний процес", "українська історіографія", "історіографія історії України" тощо. Проте, інтенсивність сучасного процесу нагромадження історичних знань дуже висока, і це зумовлює введення до наукового історіографічного обігу великої кількості понять, термінів, запозичених із

інших наук, які раніше не вживалися істориками, набули нового значення тощо, а тому потребують упорядкування, пояснення, уточнення і т.д.

Стосовно до нашого дослідження, то передусім йдеться про “Білий рух”, “Білий рух в Україні”, “білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля”, “підконтрольні українські території”, “аграрна політика”, “аграрне питання”.

“Білий рух” – антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., режим на території колишньої Російської імперії, до складу якого входили представники різних верств населення: насамперед опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі. Його учасники були об’єднанні: а) військовою організованістю; б) патріотичним почуттям до російської державності; в) антибільшовицькими настроями. Свою назву отримав від більшовиків за подібністю до повстанського руху у Франції періоду революції другої половини XVIII ст. По суті термін ужито некоректно, оскільки “білі французи” боролися за легітимну монархію, обравши білий колір королівського дому Бурбонів, а “білі” у 1917 – 1920 рр. не були ні монархістами, ні реставраторами. Однак ця назва узвичаїлася, а самі учасники цього руху надали їй іншого тлумачення: білий колір став символом чистоти їхніх устремлінь і прагнень, протиставленням класовій ненависті, червоному кольору крові. Білий рух 1917 – 1920 рр. зароджується у середовищі офіцерства як реакція на жовтневі події в Петрограді 1917 р. Упродовж усієї історії Білого руху саме офіцери залишалися основним і стійким його компонентом. У Білому русі був представлений практично весь спектр політичних партій, опозиційно налаштованих до більшовиків: кадети, ліберали, меншовики і т.д. За територією поширення на теренах колишньої Російської імперії розрізняють: Білий рух Півночі (генерал Є. Міллер), Білий рух на північному заході (генерал М. Юденіч), Білий рух на Сході (адмірал О. Колчак), Білий рух на Півдні (генерали А. Денікін, П. Врангель). З перемогами “білих” над

“червоними” у різних регіонах поширення Білого руху він трансформовувався у військово-політичні режими.

“Білий рух в Україні” – військово-політичний рух, режим, складник Білого руху на Півдні Росії, котрий у 1919 – 1920 рр. на підконтрольних йому українських територіях був представлений: 1) Збройними Силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР); 2) системою законодавчої та виконавчої влади; 3) цивільною та військовою адміністрацією.

“Білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля” – органи цивільної влади та управління спочатку при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, потім при Головнокомандувачу Російської армії генералові П. Врангелі. У своїй історії зазнали певних змін. 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено **Особливу нараду** – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, вона проіснувала до 30 грудня 1919 р. Головою був генерал А. Драгомиров. 30 грудня 1919 р. генералом А. Денікіним створено **Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР**, що проіснував до березня 1920 р. Голова – генерал О. Лукомський. **Південноросійський уряд** був створений у березні 1920 р. у Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. **Уряд Півдня Росії** (врангелівський) був створений 6 квітня 1920 р. у Севастополі, припинив діяльність на початку листопада 1920 р. Голова – О. Кривошеїн.

“Підконтрольні українські території” – землі Наддніпрянщини, Криму, на які поширювалася влада білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. У 1919 – 1920 рр., враховуючи динаміку лінії фронту, до їхнього складу входили: Київська, Полтавська, Харківська, частково Чернігівська, Таврійська, Херсонська, Катеринославська губернії, Крим.

“Аграрна політика” – складник внутрішньоекономічної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою,

підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою. Компонентами аграрної політики як системи урядових заходів, що впливають на соціально-економічні відносини на селі та умови виробництва сільського господарства, є: 1) земельна політика; 2) сільськогосподарська політика; 3) землеоблаштувальна політика; 4) агрокультурна та агрономічна; 5) лісна. Інколи ототожнюють **аграрну** політику із **земельною**. На наш погляд, **земельна політика** – важливий складник аграрної, однак більше стосується умов сільськогосподарського виробництва, а не самого виробництва. Так само тотожними вважають **аграрне** і **земельне** питання. На нашу думку, вони співвідносяться між собою як **аграрна** і **земельна** політика, тобто **земельне питання** – складник **аграрного**, більше стосується форм власності на землю, аніж виробничих відносин. **Аграрне питання** – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства.

Отже, застосування під час написання монографії цілого комплексу зазначених вище методів і принципів дозволило класифікувати історіографічні джерела та проаналізувати історіографію з проблеми дослідження; виробити критерії, на основі яких розробити періодизацію історіографії з теми, що вивчається; пояснити поняттєвий апарат дослідження; виявити, систематизувати та узагальнити одержану інформацію задля відтворення цілісної картини розвитку історіографічного процесу з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Розділ 2. Становлення історичних знань (1919−1920 рр.)

Становлення історичних знань із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. збігається у часі з апогеєм та фіналом революційних подій в Україні. Особливість історіописання у цей час зумовлювали не стільки закономірності розвитку історіографічного процесу, скільки суспільно-політичні фактори, соціально-економічна необхідність, логіка революційної доби. Остання безкомпромісно свідчила, що запорукою перемоги у боротьбі за владу в Україні є не лише успіхи на фронтах громадянської війни. Не меншою мірою вона залежить від того, за ким піде тил, як буде організоване його соціально-економічне життя. В українських революційних реальностях 1919 – 1920 рр. це означало: кого підтримає селянство (80% тогочасного населення), та військово-політична сила і буде тріумфатором. Тому одним із найактуальніших питань ставало аграрне, від оптимального вирішення якого і залежало, хто вийде переможцем із революційної боротьби.

Першими історіографами обраної нами для вивчення теми були не історики-професіонали, а безпосередні учасники революції в Україні, що мали різний рівень освіти, належали до різних протиборствуючих таборів. Серед них були і революційні вожді, і партійні публіцисти, і пропагандисти, і журналісти, і вчені-економісти, і громадські діячі.

Такі обставини позначилися на жанровому та тематичному представництві робіт 1919 – 1920 рр. В авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки, відозви, декларації, звернення до населення), публіцистична література (брошури, роз’яснювальні матеріали), преса. Ці історіографічні джерела доби революції міцно закріпили за собою статус фундатора історичних знань як із аграрної історії України періоду революції взагалі, так і аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях зокрема. Пов’язано це з тим, що історико-аграрна проблематика посіла пріоритетне місце на їхніх сторінках.

Тематична спрямованість літератури 1919 – 1920 рр., як правило, визначалася значимістю аграрного питання, а також ставленням учасників революції в Україні один до одного. Її автори здебільшого індивідуально підходили до висвітлення таких моментів, як вироблення Особливою нарадою і Урядом Півдня Росії аграрного законодавства, землевпорядні роботи, роз’яснення окремих аграрних законів, цілей та завдань аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в Україні. Науковий рівень розкриття цих непростих сюжетів залежав від освіти автора, його політичних уподобань.

На територіях України, підконтрольних Добровольчій армії, білогвардійці поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, у яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз’яснювалася сутність тих потенційних відносин, які передбачалося запровадити. Так, в одному із документів йшлося про те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність та порядок. Селян і міщан переконували в тому, що білогвардійці знають ситуацію, яка склалася в економіці, а тому вважають за необхідне покращити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку і насилля, як більшовики[81]. Звертаючись до селян від імені лідерів Білого руху, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча армія не забере в них землі, а, навпаки, залишить за ними всі землі, одержані в ході революції, на селі запанують спокій, лад, значно кращі за дореволюційні[82]. Аналогічні за змістом були і публікації в пресі. „Вечерние огни” писали про те, що завдання білогвардійського уряду при ставці А. Денікіна полягає в тому, щоб розробити таку земельну реформу, згідно з якою селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного, поміщицького землеволодіння[83]. „Наша мета чітка і зрозуміла, – йшлося у зверненні влади до населення на сторінках

“Таврического дня”, – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність”[84]. Наскільки важливим для лідерів Білого руху було вирішення аграрної проблеми, свідчить замітка І. Невіча „Земля”, в якій автор писав: „У країні, в якій 90 % населення сидить на землі та годується від неї, земельне питання набуває величезного значення... За сучасних умов земельне питання для нової влади є трагічно величним. Від того, як воно буде вирішено, залежатиме доля Росії... Задоволення потреб селян у землі – це не лише запорука перемог Добровольчої армії, це гарантія припинення революційних експериментів”[85].

У відозвах, прокламаціях, які розкривали сутність намірів Російської армії та її командування (саме таку назву після перейменування отримала Добровольча армія – автор), йшлося про те, що білогвардійці борються за свободу народу, за те, щоб селянин, отримавши у приватну власність землю, яку обробляє, займався мирною працею, за обмеження казенного та поміщицького землеволодіння[86]. Зокрема, у зверненні до бійців Червоної армії говорилося: „Ми відновлюємо Національну Єдність та національне господарство, щоб господарем землі... став сам народ... і щоб ніхто інший, а саме він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуєте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами праці трудівників. Ми захищаємо право власності. Будь-хто має право на те, що йому законно належить; будь-хто має право придбати чесною працею те, чого йому не вистачає. Будь-хто повинен мати право вільно користуватися тим, що здобув своїм трудом”[87].

Такого змісту публікації з’являлися в пресі. Так, наприклад, „Южное слово” надрукувало заяву П. Врангеля, у якій йшлося про те, що спокій у країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю[88].

У брошурах, авторами котрих були К. Борін, Р. Макошин, Л. Красін – представники білого табору, акцентовано увагу на патріотичних мотивах, біографістиці лідерів Білого руху в Україні, білій ідеології, розкритті сутності аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля

на підконтрольних їм українських територіях, соціально-економічному аналізі становища у сільському господарстві до та під час революції, узагальненні аграрного революційного досвіду. В окремих із них вміщено додатки – документи з різних напрямків аграрної політики білогвардійців.

Так, у праці К. Боріна однією з наскрізних є тема патріотизму, у розумінні білих, любові до Вітчизни, що гине від більшовиків, заклик до її порятунку, звеличення вождів Добровольчої армії. “Алексєєв, Корнілов, Каледін – славетні імена, – писав К. Борін. – Із них уже всі загинули, але ніколи вони не втратять святості на Російській землі. З любов’ю їх вимовляли сучасники, із шанобливістю згадуємо ми їх тепер, із захопленням будуть говорити про них наші діти”[89].

У ній же відтворено справжні цілі та завдання, які перед собою ставили керівники Білого руху. Відомо, що у подальшій інтерпретації радянської історіографії вони зазнали кардинальних змін, утративши своє первинне значення. Зокрема, одним із завдань, як пише К. Борін, білогвардійські лідери проголошували захист інтересів народу: “Нова Армія повинна стати на захист громадянських свобод, за умов яких господар землі російської – її народ виявить через вільно обрані Установчі Збори державну свою волю”[90]. Про це вітчизняні дослідники радянського періоду “забули”, затаврувавши білогвардійців “ворогами народу”, “контрреволюцією” та іншими термінами, які цілком уписувалися у загальну схему радянського трактування історії Великого Жовтня.

За умов громадянської війни стало очевидним, що перемога, у широкому розумінні цього слова, це не лише розгром супротивника на полі бою, це ще і сприйняття населенням, підтримка ним переможців, це і відновлення економічного життя, і налагодження внутрішньополітичної стабільності. Не остання роль у цьому, як з’ясувалося, належить поінформованості населення з тих чи інших питань, а отже, агітації та пропаганді. Зважаючи на те, що більшість жителів тогочасних українських губерній становили селяни, зазвичай малограмотні, які слабко орієнтувалися

у стрімкоплинних подіях, саме на них і були розраховані брошури, написані зрозумілою для них мовою, у яких розкривалися основні положення аграрної політики білих урядів, подавалася інформація щодо лідерів Білого руху. Так, наприклад, одна з них, видрукувана у Харкові у 1919 р. без авторства, містить і на сьогодні цікаві дані щодо біографії А. Денікіна, його моральних цінностей та переконань, задекларованих ним принципів аграрної реформи, яку планувалося провести. На її сторінках постає портрет особистості, у якої "чесне життя, без ухилів праворуч чи ліворуч і за царя, і за соціалістів, і за більшовиків"[91].

У книзі також наведено програмні засади з вирішення земельного питання, їхній коментар. Тим самим можемо говорити, що згадана праця – одна з перших біографічних, яка містить інформацію щодо основних віх життя та діяльності А. Денікіна. Крім того, вона одна з перших, у якій відображено аграрну програму Білого руху в Україні, розкрито складний світ міжособистісних стосунків між лідерами Білого руху, мотивацію дій білих генералів, з'ясовано ставлення до Добровольчої армії багатьох верств тогочасного суспільства.

Своєрідним підсумком півторарічної діяльності білогвардійців стала робота Р. Макошина. У ній автор із позиції 1919 р. оцінює пройдене і зроблене добровольцями. На відміну від вищезгаданих, ця праця містить порівняльний аналіз діяльності Особливої наради та радянського уряду в Україні, додатки-документи, що стосуються загальних цілей та завдань Білого руху, робітничого та земельного питань. Р. Макошин зіставляє політику добровольців і більшовиків на селі. Зокрема, він доводить, що селянам краще і легше живеться у місцевостях, підконтрольних Добровольчій армії. На користь цієї тези він наводить і конкретні аргументи: "1) більшовики забирають хліб у селян, віддаючи його китайцям, латишам, про землю кажуть, що вона нікому не належить..., а лише державі. Добровольці, навпаки, хліб не вилучають, землю обіцяють передати у приватну власність селянам за рахунок усунення несправедливості у

землеволодінні; 2) більшовики борються за владу купки Бронштейнів, а добровольці – за весь народ, за те, щоб усім було добре: і правим, і лівим, і робітнику, і селянинові; 3) більшовики нищать порядок і безпечне життя, Добровольча Армія їх відновлює; 3) більшовики несуть смерть і голод, добровольці – здоров'я і хліб"[92].

Цікаво, що працях сучасних українських істориків – С. Кульчицького, П. Панченка – підтверджено основні тези, висловлені Р. Макошиним щодо руйнівного впливу більшовицької економічної політики. Так, наприклад, С. Кульчицький, розкриваючи сутність "воєнного комунізму", його складники та наслідки реалізації для України, зазначає, що "продрозкладка все більше підточувала економічні підвалини радянської влади. Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі геть усе..., вони втрачали інтерес до праці... Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Від регресу продуктивних сил у сільському господарстві страждали як міські споживачі, так і селяни..."[93]. Автори колективної монографії "Українська революція і державність (1917−1920 рр.)" вказують на те, що, не маючи ні можливостей, ні навіть намірів налагодити виробництво сільгосппродуктів і нормальний товарообмін між містом і селом, радянська влада вдалася до розподілу та посилення адмінконтролю за використанням тих продуктів, які були у селян; тому кампанія хлібозаготівель перетворювалася на боротьбу військового характеру[94]. З іншого боку, проведений Р. Макошиним аналіз дозволяє чіткіше зрозуміти обставини 1919 р., за яких не лише селянство, а й пролетаріат – базова верства РКП(б) – виступили проти радянської влади, підтримавши Добровольчу армію.

Опубліковані у книзі документи-додатки, зокрема із земельного питання, переконують у тому, що білогвардійці не мали на меті відновлювати поміщицьку власність на землю, мститися селянам за самочинні землезахоплення. У них чітко йшлося про те, що "влада не повинна допускати помсти та класової ворожнечі, підпорядковуючи приватні

інтереси державницьким[95]. Діаметрально протилежне закидали згодом білогвардійцям радянські історики.

Аналізу економічних наслідків господарської діяльності більшовиків присвячено працю Л. Красіна, у якій з'ясовано стан справ у промисловості та сільському господарстві дореволюційної Російської імперії, враховуючи й Наддніпрянщину. Він також виявив негативний вплив більшовицьких нововведень, у тому числі й в аграрному секторі економіки. Автор, оперуючи статистичними даними, доводив, що "агрономічна допомога селянству, організована земствами", значно покращила сільське господарство, забезпечивши його машинами, інвентарем, запровадивши новітні, як на той час, агротехнології[96].

Земельна політика радянської влади, на думку Л. Красіна, поклала край не лише всій агрономічній дореволюційній роботі, а й знищила здобутки раціонального, інтенсивного господарювання. Представлена у праці картина нищення не лише поміщицьких економій, а й одноосібних селянських господарств відповідає дійсності, підтверджується іншими джерелами[97]. Так, відповідно до зведень, що надходили з Валковського повіту Харківської губернії, більшість економій та господарств заможного селянства була розграбована або селянами, або представниками ревкому, значна частина поміщиків, заможних селян була заарештована[98,99].

Заслуговує на увагу і теза, висловлена Л. Красіним, з приводу того, що більшовики, замість того, щоб сприяти поліпшенню становища середняцьких господарств, стали насаджувати соціалізм, прискоривши і поглибивши економічну кризу на селі[100]. На цю обставину, щоправда вже після розгрому Добровольчої армії, звернув увагу і В. Ленін. Виступаючи на VIII Всеросійській партійній конференції, він закликав радянське керівництво повернутися обличчям до середняка[101].

Враховуючи потужний інформаційний потенціал цієї праці, потрібно зазначити, що її загальний зміст підпорядкований все-таки політичній меті: "...показати, що саме більшовики своїми перебудовами господарства країни

за своїми комуністичними планами призвели велику країну до цілковитого зубожіння”[102]. На цьому фоні антиподом руйнівній стихії більшовизму автор змальовує велич Добровольчої армії, яка єдина може врятувати Батьківщину від хаосу[103].

Особлива увага підготовці, друку та розповсюдженню брошур стала надаватися під час проведення врангелівської аграрної реформи. Це зумовлено переконанням Уряду Півдня Росії в тому, що ефективність аграрних перетворень безпосередньо залежить від того, наскільки повною та достовірною інформацією про розпочаті урядом П. Врангеля трансформації на селі володіє селянство. Відповідні цивільні та військові відомства максимум своїх зусиль зосередили на виготовленні матеріалів популярного характеру з поясненням і тлумаченням основних положень “Закону про землю”. Управління землеустрою і землеробства теж не стояло осторонь цих процесів. Його чиновники підготували брошуру із загальнодоступним викладом, коментарями та роз’ясненнями земельного закону від 25 травня 1920 р. під промовистою назвою “Вся земля – народу в собственность”[104]. Аналіз змісту, стилю викладу матеріалу у ній дозволяє говорити, що це одна із спроб революційного історіописання створення літератури науково-популярного характеру з конкретної проблеми, розрахованої на масового читача, формування у нього відповідних знань і свідомості.

Діаметрально протилежний погляд на сутність Білого руху, його лідерів, програмні засади представлено у брошурах, автори котрих стояли на більшовицьких позиціях. У них звернено увагу на інше – гіперболізацію соціальних суперечностей, властивих дореволюційній Росії, Наддніпрянщині. Зміст цих праць зводиться до того, що поміщики, заможні господарі (за тогочасною термінологією – куркулі) – соціальні паразити, які розкошують на селянських злиднях, селянській праці. Завдяки “робітничо-селянській революції, що відбулася у жовтні 1917 р.”, селянам стало краще жити[105].

Виходячи із цієї логіки, контрреволюціонери – це ті, хто проти революції, кому за царя жилося добре, а тому вони хочуть повернути все

назад[106]. Немає ворога гіршого за них, а тому необхідно всіма силами підтримувати радянську владу, її класову політику. При цьому читачеві щедро обіцявся “рай земний”: “Всього буде вдосталь – хліба, бавовни, вугілля, заліза і будь-якої сировини для заводів і фабрик, а у селянина землі, машин, плугів, цвяхів, ситцю, всього скільки потрібно. Весь народ буде задоволений радянською владою, від генерала, поміщика, фабриканта, куркуля не залишиться і сліду”[107].

Тексти радянських авторів носили відверто пропагандистсько-агітаційний характер, так само як і брошури представників протилежного табору. Однак, якщо білогвардійці свою позицію намагалися хоча б якось обґрунтувати раціонально: навести документи, статистику на підтвердження висловлених ними суджень, то більшість радянських брошур була розрахована на емоційно-експресивне сприйняття читачем їхнього змісту, а тому не містила аналітичності, лише – гасла та декларації. Їхній зміст не спрямовувався на соціальне примирення. Навпаки, боротьба до останнього подиху за владу рад в ім’я кращого майбутнього – лейтмотив цих робіт. Цінним у них є те, що вони доповнюють знання сучасних дослідників про методи боротьби більшовиків за вплив на маси. Основні їхні положення та тези, що стосуються соціально-економічного становища селянства наприкінці XIX – на початку XX ст., місця та ролі підприємців у суспільстві, спростовані працями таких сучасних українських істориків, як Ю. Гузенко, І. Десятников, Т. Ніколаєва та інші [108].

Близькою до радянської була оцінка білих представниками українського національно-визвольного руху. У своїй позиції вони насамперед керувалися тим, наскільки політика білогвардійців відповідала/не відповідала державницьким устремлінням українців у розумінні їхніх лідерів. Відповідно до цього, скажімо, В. Винниченко відверто називав А. Денікіна катом українського народу, а його політику – „україножерською”[109].

Своєрідним історіографічним джерелом періоду революції 1917 – 1920 рр. в Україні із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П.

Врангеля на підконтрольних їм українських територіях є періодична преса, специфіка якої виявляється у тому, що в ній друкується матеріал, різноманітний за видами і походженням. Вона є засобом офіційної інформації, вміщує документи, що стосуються різних аспектів життєдіяльності суспільства. До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фельєтони, враження і спостереження з місць, листи до редакції тощо. Це робить газети носієм історіографічної інформації. Тобто, у них містяться відомості про загальний перебіг історичних подій як у центрі, так і на місцях, конкретні факти з життя сіл, міст, повітів, губерній тощо[110].

Білогвардійська преса, як і більшовицька, націонал-демократична, анархістська тощо, була результатом цілеспрямованої діяльності людей. Достовірність даних, розміщених у ній, багато в чому зумовлювалася суспільно-політичною позицією авторів, редакторів, видавців[111]. Газети періоду революції 1917 – 1920 рр. в Україні, зокрема білогвардійські ("Вечерние огни", "Киевлянин", "Вечерние отклики", "Киевская жизнь", "Вечерний курьер", "Киевские губернские ведомости", "Таврический день", "Голос Юга", "Полтавский день", "Южное слово", "Таврический голос", "Крестьянский путь", "Вечернее слово", "Время", "Новый пахарь", "Вечерний голос" та інші), в історіографічному плані цінні насамперед тим, що на їхніх сторінках вміщено законодавчу базу аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; аналітичний матеріал, у якому висвітлено такі аспекти, як вироблення основних положень аграрної політики земельними комісіями Особливої наради та Уряду Півдня Росії; хід реформи, регіональна специфіка її проведення, труднощі та успіхи під час її реалізації; замітки щодо ставлення громадськості, селян до білогвардійців, більшовиків; інформативні повідомлення, в яких йдеться про розуміння широкими верствами суспільства основних положень денікінської та врангелівської

аграрних реформ; статті вчених-економістів, банкірів, громадських діячів із обґрунтуванням чи спростуванням тих чи інших положень аграрної політики білогвардійських урядів. Утім, і це властиво всім періодичним виданням доби революції в Україні, у них уміщувалися й відверто пропагандистські матеріали.

Аналіз білогвардійської періодичної преси, що виходила в Україні у 1919 – 1920 рр., на сторінках якої висвітлювалося земельне питання та його вирішення Особливою нарадою, Урядом Півдня Росії, засвідчує, що газетами з найбільшим тиражем та найбільш вичерпною інформацією про різні аспекти аграрної проблеми були “Вечерние огни”, “Киевская жизнь”, “Киевлянин”, “Таврический голос”, “Время”. Серед авторських матеріалів, які стосувалися земельного питання, серйозністю роздумів та об’єктивністю, на наш погляд, вирізняються статті таких журналістів, публіцистів, професорів-економістів, як І. Невіч, В. Шульгін, Г. Гензель, І. Горов, К. Воблий, В. Плетньов, О. Ярошевич.

В одній із публікацій І. Невіча з’ясовано соціальну структуру населення України, обґрунтовано значимість земельного питання для регіону, окреслено засади вирішення білогвардійцями аграрної проблеми, порівняно їх із більшовицькими принципами. Не безпідставними були його судження з приводу того, що земельне питання для країни, у якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Публіцист, одначе, гостро розкритикував наміри Особливої наради остаточне вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду може призвести до негативних наслідків – розгортання селянського антибілогвардійського руху

опору. І. Невіч закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського[112] .

В іншій статті журналіст звернув увагу на недоліки у роботі цивільної влади, зокрема адміністрації на місцях, із вирішення земельного питання, указував представникам білогвардійського уряду на серйозну проблему, що мала місце – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої армії вглиб території різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (передусім йшлося про оргзаходи з підготовки аграрної реформи): “Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпітиме порожнечі. Якщо там немає агентів Добровольчої армії, там обов’язково будуть агенти Троцького і Петлюри”[113]. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані у них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, і це призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї в цілому. Потрібно зазначити, що до міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні у цьому, сурово каралися[114].

Лише окреслена у статті “Успокоить тыл” проблема агітаційної роботи ґрунтовно проаналізована І. Невічем у наступному матеріалі. У ньому він укотре звернув увагу цивільної адміністрації на те, що вона не проводить ніякої роз’яснювальної роботи серед населення відносно цілей і завдань білогвардійської земельної політики. У властивій для нього манері журналіст підняв ще одну злободенну тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невіч указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначаться на ставленні селян до добровольців[115]. Невдовзі А. Драгомиров

видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію продовольчим комісіям. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо[116].

Реальний стан справ у сільському господарстві, критика урядової земельної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білогвардійської моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він виділяв кадровий голод: “Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до “старих бюрократів” і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту”[117]. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невіча. Розмірковуючи над змістом революційних подій, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не знімав за це провини ні з жодної верстви: “... винні ми всі”. Разом із тим він вимагав від урядовців “не ображати землероба”, оскільки він у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, “у тумані кривавих нещасть залишився на своєму посту” і продовжує обробляти землю[118]. Публіцист виступив також за те, щоб “квіти дворянської оранжереї” поступилися місцем селянським городам. Тим самим він, формуючи громадську думку, пропагував ідею, проголошену А. Денікіним, про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проекті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої армії: “Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім’ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що у тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі”[119].

Професор К. Воблий детально і ґрунтовно з'ясовував умови передачі землі одноосібним господарям. Так, виступаючи у Київському товаристві сільського господарства, він обґрунтував доцільність отримання селянами землі за кошти. Науковець стверджував, що 6-7 тис. крб. за десятину – помірна ціна за землю, враховуючи: 1) значні розміри грошової маси, яка перебувала в обігу всередині країни; 2) курс карбованця на світовому валютному ринку; 3) пропозиції селян у 15 тис. за дес.[120] Керуючись критеріями економічної доцільності, учений наполягав на тому, щоб у проекті земельної реформи містилися положення, які б надавали перевагу у придбанні землі середньозаможним селянам, здатним не лише купити той чи інший наділ, а й ефективно господарювати на розширених площах. До того ж, перевагу, на його думку, повинні були мати "селяни місцеві". Він виступав і за те, щоб розподіл землі проходив рівномірно між селянами, хоча й відповідно до їхньої купівельної спроможності: "Безсумнівно, необхідно прагнути, щоб земля не потрапила до рук лише багатіїв"[121].

Доречними, такими, що не втратили значення й у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова стосовно необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906-1917 рр., переконував членів Особливої наради у тому, що лише самим розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальні тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи виникне загроза земельного голоду. У зв'язку з цим він вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент[122]. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада ухвалила рішення і виділила 25 млн. крб. на постачання сільського господарства реманентом[123].

Робота земельної комісії В. Колокольцова, сутність і завдання аграрної політики білогвардійців, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор О.

Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, який, на його думку, через виважену і продуману земельну політику Особлива нарада зможе використати на підтримку Білого руху. Саме цим зумовлена гостра критика науковцем інертності властей у розробці украй необхідної земельної реформи, а також В. Колокольцова як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, ніж його відчуженням. Він обґрунтував, що поміщицькі господарства революцією перетворено на „пустелю”, тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави[124]. Вчений доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство[125]. Зіставивши польський проект земельної реформи та проект В. Колокольцова, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти перший за приклад, зокрема, у рішучості суттєвого обмеження великого землеволодіння на користь без - та малоземельних селян. Як і В. Плетньов, О. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства. Вважав за необхідне піднімати культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати білогвардійці, приречена на невдачу[126]. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати із селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, враховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, закликав не зволікати не лише із розробкою, а й із реалізацією земельної реформи[127].

Г. Гензель, оцінюючи “Закон про землю” П. Врангеля, зауважив, що уряду барона у короткі терміни вдалося радикально вирішити „злополучне” земельне питання, відобразити державницьку позицію, проголосивши вікове гасло селянства про примусове відчуження поміщицької землі[128]. Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принцип „землю – працюючим на ній господарям”, сприятиме зміцненню держави, економіки села[129]. І. Горов реформу П. Врангеля назвав „новим походом у народ”, який був чесним, щирим, як і перші походи народовців[130].

Крім хвалебних од на врангелівське аграрне законодавство, мали місце публікації критичного характеру. Так, один із авторів – М. Г., відзначаючи позитивні риси проекту „Закону про землю”, вказав і на ряд недоліків. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни за звичкою охочіше б укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки по придбанню землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються у напрямку постійного зростання від 20 до 120 тис. крб. за десятину[131].

Діаметрально протилежно заходи Особливої наради зі стабілізації ситуації у сільському господарстві України, зокрема урегулювання орендних відносин, оцінили більшовики. Зміст їхніх повідомлень у пресі підпорядковувався тезі про те, що білогвардійці – класові вороги, які прагнуть відновити царські порядки. Автори таких матеріалів розраховували насамперед на “свіжість” історичної пам’яті у населення про часи перебування під владою імперії Романових, а тому, враховуючи особливості людської психіки довше пам’ятати негаразди, саме на цьому і зосереджували увагу читачів. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що закон про оренду дозволяє білогвардійцям викачувати із села хліб, грабуючи селян[132], що він спрямований на захист інтересів лише поміщиків[133], землі відбираються у селян і повертаються поміщикам[134], запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя[135], відновлюється панщина[136] тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, тому що вони сплачуються за всі роки користування селянами землею[137]. Це при тому, що статті „Закону робітничо-селянського уряду про землю” від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим відрізнялися від „Правил”, розроблених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендаторами (селянами, козаками і т.д.) залишались ті ж розміри угідь, які були в їхньому

попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного і малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо[138].

Соціалістична преса, яка пильно стежила за ситуацією на контрольованих Російською армією територіях, по-своєму оцінила врангелівський пакет документів, що стосувався вирішення аграрного питання. Автори вдавалися до аналогій, порівнянь. Такий методологічний прийом можна вважати виправданим лише частково, оскільки він не розглядав врангелівську реформу саму по собі, а крізь призму схожості / подібності, що применшувало її статус як самодостатнього історичного явища, зумовлювало політичну заангажованість суджень. “Що стосується земельної реформи, – зазначала газета “Українське слово”, – яку думав провести Врангель, то вона нічим не різниться від програми, яку висували всякі чорносотенно-хліборобські кола під час панування гетьмана. Насправді вся Врангеліада зводиться до відбудови старої Росії зі всіма її негативними рисами: царська деспотія, поневолення народів і знищення добробуту населення”[139].

Радикальнішими в оцінках врангелівської реформи, котрі швидше нагадували матеріал агітаційно-пропагандистського характеру, були більшовики. Їхні газети писали: “Останній панський виродок – барон Врангель – плазує на нас і своїми хижими руками хоче задушити робітників і селян. Він хоче відібрати... у селян землю..., повернути старі царсько-поміщицькі порядки, запрягти нас... в панське кріпосне ярмо...”[140].

Загальна ідеологічна та змістова тональність радянських прокламацій визначалася загальною позицією ЦК РКП(б), ВЦВК, РНК Радянської Росії, насамперед В. Леніна, стосовно до опонентів, що ґрунтувалася на марксистській методології. Вона регулярно поширювалася на сторінках таких масових періодичних видань, як “Правда”, “Комуніст” (м. Київ), “Известия ЦК РКП(б)” та інших. У промовах, доповідях, звітах, листах

більшовицького лідера, розміщених у радянській пресі, давалася характеристика поточного історичного моменту, визначалися сутність військово-політичних сил, що боролися проти більшовиків, завдання радянського соціально-економічного будівництва і т.д. Ці документи мають історіографічну цінність, оскільки, по-перше, відображають початок радянського історіописання; по-друге, містять інформацію, окремі положення котрої не втратили наукового значення і у наш час, наприклад, щодо соціальної бази Білого руху, селянської психології у сприйнятті білогвардійців і більшовиків. Водночас ми далекі від ідеалізації ленінських думок та ідей, властивої радянській історіографії, критично ставимося до суто популістських трактувань В. Леніним постатей О. Колчака, А. Денікіна, П. Врангеля, програмних засад та ідеології Білого руху.

Наприклад, загальновизнаною у сучасній українській та російській історіографії є теза, висловлена В. Леніним у доповіді на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р., про те, що Добровольча армія являла серйозну загрозу доти, поки у ній переважали офіцери-добровольці. З переходом до масової мобілізації, насамперед селян, вона втратила свою відносну соціальну однорідність, бойовий дух тощо[141].

Однак навряд чи у сучасних історіографічних умовах можна однозначно погодитися з висловлюваннями В. Леніна про те, що А. Денікін, П. Врангель в Україні намагалися повернути владу поміщиків[142], відібравши у селян землю, навернувши їх у кріпацтво ("Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян")[143], що Добровольча, а згодом Російська армії – банди[144], що білогвардійські режими – "держави хижаків, оскільки відновлюють приватну власність" [145] тощо.

Отже, історіописання з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 –

1920 рр., започатковане у роки революції, – перший етап у розвитку історіографії зазначеної вище проблеми. Його особливістю було те, що він тривав за умов гострого суспільно-політичного, збройного протистояння між представниками різних військово-політичних сил, що діяли в Україні в цей період, інтенсивних пошуків різними учасниками революції моделі оптимального вирішення аграрного питання. Водночас можемо зауважити, що історіографічний процес не обмежувався “прокрустовим ложе” однієї панівної ідеології чи методології. Автори були незалежні у своєму політичному і методологічному виборі, баченні та тлумаченні сутності аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях.

Різні аспекти окресленої нами проблеми висвітлені у брошурах, роз’яснювальній літературі, періодичній пресі. Однак авторами історіографічного матеріалу цього періоду не були історики-професіонали. Тому більшість із них написана на “злобу дня” революційними вождями, партійними публіцистами, пропагандистами, журналістами, вченими-економістами, громадськими діячами, мала пропагандистсько-агітаційний характер. Водночас окремі з них містять і наукові елементи: біографістику, документальну базу, аналіз, синтез, узагальнення.

Історіописання революційних років позначилося на розвитку професійного вивчення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у подальшому. Так, брошури з елементами біографістики згодом започаткували біографічний напрямок історіографії; з уміщеною у них документальною базою – появу тематичних збірників документів, хрестоматій; роз’яснювальні – науково-популярну, популярну та довідково-енциклопедичну літературу; статті з елементами наукового аналізу – фахове опрацювання питань соціально-економічного та суспільно-політичного характеру з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях.

Ідеологічне забарвлення революційного історіографічного процесу трансформувалося в історіографічні традиції: радянську, новітню українську, російську та зарубіжну.

Розділ 3. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у контексті вивчення радянською історіографією історії революції та громадянської війни

3.1 Формування радянської історіографії у 1920-х рр.

Завершенням революції в Україні стало остаточне утвердження у 1920 р. радянської влади. Незважаючи на перемоги більшовиків на фронтах громадянської війни, далекими від вирішення залишалися економічні проблеми. У зв'язку з цим не втрачають своєї значимості робітниче, а понад усе – селянське, тобто аграрне питання. Цим і зумовлений інтерес таких дослідників 20-х рр. ХХ ст., як Г. Клунний, П. Першин, Я. Шафір, В. Качинський, М. Павлов, С. Каган, М. Мальт, Д. Кін та багатьох інших до вивчення соціальної структури українського селянства, революційного досвіду усунення аграрної проблеми, історії революції взагалі. Про актуальність історико-революційної тематики у 1920-х рр. свідчить і те, що у тематичному показнику літератури, укладеному в 1929 р. Військово-політичною академією, нараховувалося 3750 назв робіт, зміст яких безпосередньо стосувався питань історії революції та громадянської війни[146].

1920-ті роки в історії історіографії нашої проблеми позначені трансформаціями у підходах до її вивчення. На цей період припадає початок фахового опрацювання радянськими істориками аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Перші ініціативні кроки радянської влади, якими закладалися основи професійного осмислення неоднозначних за своїм змістом аграрних перетворень білогвардійських урядів, мали місце ще під час революції та громадянської війни. У 1919 р. ЦК РКП (б) звернувся до всіх партійних організацій із листом-закликом збирати документи, що стосуються історії

Білого руху[147]. У 1920 р. ЦК РКП (б) ухвалює рішення, згідно з яким утворюється спеціальна комісія, завданням якої є вивчення історії партії та Жовтневої революції. У кінці 1921 р. ця комісія із повноваженнями відділу перейшла у підпорядкування ЦК РКП (б)[148]. У цьому ж році у Харкові було засновано Всеукраїнську комісію з історії української революції та Комуністичної партії. Так було започатковано систему "істпартів" – перших у пореволюційні роки наукових установ, співробітники котрих започаткували професійне вивчення історії революції загалом, аграрної проблематики зокрема. У 1921 – 1922 рр. започатковано роботу Інституту червоної професури, Українського інституту марксизму-ленінізму, Комуністичного університету ім. Артема, став виходити "Літопис революції" – друкований орган істпарту. Паралельно формувалася і мережа науково-дослідних кафедр із історії України при вищих навчальних закладах Харкова, Ніжина, Одеси, Катеринослава, Чернігова, Полтави, покликаних вивчати досвід буремних революційних років.

Наукові інституції національної історіографії зазнавали всіляких утисків із боку представників радянських та партійних органів влади. Так, УАН та УНТ в адміністративному порядку були об'єднані у Всеукраїнську академію наук, проголошену найвищою державною науковою установою[149].

Якщо для революційного історіописання 1919 – 1920 рр. з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях властивим був політичний плюралізм, тобто дослідник сам визначався зі своєю політичною належністю, то у 1920-х рр., особливо у другій половині, історія як наука, історики як науковці дедалі частіше стали розглядатися партійно-державними органами як знаряддя ідеологічної боротьби. Держава поступово, але неухильно нав'язувала єдино правильну методологічну парадигму, позицію чи точку зору, виходячи з ідей В. Леніна, висловлених ним у листі "Всі на боротьбу з Денікіним"[150], у доповіді Центрального Комітету IX з'їзду РКП (б)[151] та інших роботах, про те, що в основу всієї агітації і пропаганди необхідно

покласти з'ясування, пояснення народові, того, чому "ми перемогли". Згідно з цим, історичні дослідження повинні ґрунтуватися на марксистсько-ленінській методологічній основі, перевіреній теоретичними баталіями з опонентами та практикою революції і громадянської війни. З цього приводу В. Ленін казав: "... вся сила цих перемог є основне вчення комуністів ..."[152]

Означені вище процеси вплинули і на тематично-жанрове представництво робіт. Якщо у 1919 – 1920 рр. в авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки, відозви, декларації, звернення до населення), публіцистична література (брошури, роз'яснювальні матеріали), преса, то у 1920-х рр. домінують наукові статті у спеціалізованих фахових виданнях та спеціальних тематичних збірниках, серед яких "Народное хозяйство", "Пролетарская революция", "Антанта и Врангель"; різноманітні за обсягами наукові видання: монографії, нариси; хрестоматії та збірники документів: "В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні", "Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия"; рецензії.

У 1919 – 1920 рр. першими історіографами обраної нами для вивчення теми були революційні вожді, партійні публіцисти, пропагандисти, журналісти, вчені-економісти, громадські діячі, у 1920-х рр. вони поступаються місцем новій генерації дослідників – радянським історикам.

Потрібно зауважити, що окреслений період позначений не лише утвердженням радянської системи, з характерними для неї згодом ознаками тоталітаризму, а й існуванням такої риси, властивої демократії, як плюралізм думок. Вона, зокрема, яскраво виявлялася в історичній науці, яка хоча і зазнавала дедалі більшого впливу більшовицьких ідеологосхем і догматів, але і зберігала місце для альтернативних точок зору. Сучасники того періоду, характеризуючи стан із науковою літературою з історії в СРСР, зазначали, що дослідники 1920-х рр. могли працювати з різноманітними за змістом роботами, які стосувалися революції та громадянської війни. Відомий антибільшовик В. Бурцев у приватному листуванні констатував, що йому в

Париж із Радянської Росії привозять чимало історичної літератури, яку він із задоволенням читає[153]. Як відзначає сучасний російський історик Г. Іпполітов, серед розмаїття історичної літератури 1920-х рр. чільне місце належало і спогадам білогвардійців, які без перешкод друкувалися. У радянській науково-історичній періодиці, наприклад у “Пролетарской революции”, регулярно публікувалися рецензії на книги, авторами яких були білоемігранти[154]. З цією думкою Г. Іпполітова, принаймні щодо нашої теми дослідження, можна погодитися лише частково. Більшою мірою вона, на наш погляд, стосується історіографічної ситуації 1920 – 1923 рр. і значно менше – другої половини 1920-х рр.

На наше переконання, публікація подібних матеріалів не була доброю волею більшовиків, характерною рисою історіографічного процесу як такого. За цим стояв прагматичний розрахунок. Друкування небільшовицької за ідеологічним навантаженням наукової продукції було необхідним для того, щоб могла розвиватися радянська історична наука через полеміку, дискусію з непролетарськими істориками. Саме викриваючи антинародну, антиленінську позицію останніх у висвітленні історії революції, гартувалася б радянська історіографія, її принципи, методи, традиції. Невипадково така ситуація з науковою продукцією збігається у часі зі становленням радянських академічних, наукових історичних установ, про які ми згадували вище. Підтвердженням цієї тези може бути і той факт, що практично у кожній історичній праці радянських авторів із історії революції, Білого руху містилася критика альтернативних точок зору, що викривала “буржуазно-поміщицький” характер досліджень непролетарських авторів. Про це ж, щоправда опосередковано, згадували й радянські історіографи. Наприклад, М. Найдьонов, визначаючи характерні риси радянської історіографії історії революції початку 1920-х рр., писав: “... всі істпартовські видання своїм вістрям були націлені проти буржуазної та есеро-меншовицької історіографії, котра фальсифікувала історію Великого Жовтня”[155].

Ілюстрацією існування у радянському науково-історичному просторі початку 1920-х рр. певної демократії та плюралізму думок є роботи Г. Клунного. У першій із них – “До питання про земельну політику на Україні” – автор, увівши до наукового обігу широке коло опублікованих джерел, подав загальну характеристику населення України (радянської частини – автор), “гущину населення”, визначив роль і значення міст у роки революції[156]. У контексті теми, яка нас цікавить, згадане дослідження цінне тим, що у ньому розкрито динаміку та форми землеволодіння / землекористування в українському селі від Хмельниччини до 1920-х рр. Дослідник чітко розрізняє селянське і поміщицьке землеволодіння, вказуючи на джерела його формування[157]. Розкриваючи зміст радянської аграрної політики, Г. Клунний удається до ретроспективи, аналізуючи вирішення аграрного питання за роки революції різними урядами. Вчений гостро критикує не лише А. Денікіна, Н. Махна, С. Петлюру, а й радянську владу, яка не побачила у селянинові “пролетарія”, за догматизм у підходах до вирішення аграрного питання, доводив, що до селян потрібно йти не лише по хліб, “а й з живим словом і з живою порадою”[158].

У його праці спостерігаємо і компонент новизни. Історик одним із перших звернув увагу на те, що в Україні аграрне питання тісно переплетене із національним. Тим самим він по-новому осмислив причини селянсько-білогвардійського протистояння: “Називаючи російську мову “панською”, селянство зоставляє за собою право революційної боротьби з “панами”, носителями тієї “панської” мови...”[159]. Ця теза Г. Клунного, на наш погляд, в окреслений хронологічний період не вписувалася у радянську схему історії революції, яка почала розроблятися під впливом більшовицької ідеології, не втратила вона своєї науковості й на сучасному етапі.

Г. Клунному належить і одна із перших спроб систематизувати „земельне законодавство контрреволюційних урядів” 1917−1920 рр. Історик зібрав і опублікував нормативні акти, що стосувалися шляхів вирішення земельного питання в Україні, які пропонували опозиційні більшовикам

сили. Документи розміщено автором у хронологічній послідовності революційних подій, змін політичних режимів. Власне кажучи, “В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні” Г. Клунного – історичне та історіографічне джерело з аграрної політики в Україні періоду революції, оскільки дозволяє сформувати цілісне уявлення про законодавчу базу, сутність та основні положення нерадянських проектів вирішення земельного питання, а також виявити нові, порівняно з 1919 – 1920 рр., тенденції в історіописанні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях. Привертає увагу відвертість автора, його політична неупередженість, задекларовані у вступному слові: „Моє завдання коротке: подати якнайповніше законодавчий чи офіційний матеріал для майбутнього історика, який зв’яже докупи попередній стан селянина, як і різні вирішення його основного питання – „про землю” – за час революцій, з наслідками роботи Радянської влади”[160]. Робота ще більше виграла б, якби у ній був представлений матеріал, що відображає вирішення аграрного питання і у ЗУНР, проте Г. Клунний обмежився лише подіями в Наддніпрянській Україні.

Економічному становищу країни після революції присвячено працю П. Першина “Об экономическом положении России”, у якій хоча фрагментарно, однак представлено матеріал, що стосується сільського господарства України у 1917−1920 рр.[161] Ця інформація доповнює знання щодо перерозподілу земельного фонду в українському селі періоду національно-визвольних змагань. Зокрема, автор наводить статистику, згідно з якою у 1919 р. трудове землекористування в Україні становило 96% проти 54% у 1905 р.[162] Він також прослідкував зміни соціальної структури українського селянства за 1917−1919 рр., вказавши, що станом на 1919 р. селянство в основному вирівнялося у своїх статках, на селі став домінувати середняк[163]. Тим самим хоча і опосередковано, але П. Першин показує, що ставка А. Денікіна на піднесення міцних одноосібних селянських господарств була виправданою,

це підтверджує статистика. Розкриваючи деградацію аграрного сектора економіки у революційний період, автор навів аргументи з приводу того, що “хлібна монополія та продрозверстка позбавили селян стимулів до товарного розширення посівів. Класова боротьба на селі знищила найпотужніші у виробничому відношенні крупно-селянські напівтрудові або “куркульські” господарства, частково і середняцькі”[164]. Тим самим П. Першин констатував, що політика “воєнного комунізму” – головний фактор занепаду сільського господарства України.

Висловлені ним міркування не втратили своєї науковості й за теперішніх умов. Сучасні українські історики, які вивчають аграрну історію України періоду революції, наприклад П. Панченко, Я. Малик, стверджують, що радянська економічна політика щодо українського селянства у 1917−1920 рр. носила відверто споживацький характер. Селяни, у котрих вилучали не лише надлишки сільгосппродукції, а й споживчу норму, втрачали інтерес до господарювання, скорочували посівні площі. Найбільше цей процес відбувався у місцях активного стягнення продрозверстки[165].

Вивченню економічного становища Криму за П. Врангеля присвячено публікацію Я. Шафіра. У контексті розкриття обраної ним для з’ясування теми автор зупиняється й на аналізі аграрного складника внутрішньоекономічної політики Уряду Півдня Росії[166]. Зокрема, предметом його уваги стали зміст аграрної реформи, практичні кроки з її реалізації, ставлення до неї селянства, взаємозв’язок між врангелівською та столипінською аграрною реформами. Вирішення цих дослідницьких завдань забезпечується й відповідною джерельною базою: спогадами білогвардійців, повідомленнями тогочасної преси тощо, цитованими в оригіналі. Однак уважне опрацювання статті дозволяє констатувати, що у ній домінують викривальницькі мотиви, лексичний апарат, властивий пропагандистсько-агітаційній літературі доби революції. Автор стоїть на класових позиціях сприйняття революції, її учасників. Так, наприклад, схожість між врангелівською та столипінською аграрною реформами Я. Шафір убачає в

тому, що перший – “чорний барон”, а другий – “вішальник”, тобто обидва – “вороги трудового народу”, які “підпирали розхитаний буржуазно-поміщицький лад куркульськими елементами села”[167]. Трапляються в публікації й прикрі суперечності, пов’язані з тим, що її автор, звинувачуючи П. Врангеля, його уряд у тому чи іншому, наводить аргументи, котрі доводять протилежне. Наприклад, Я. Шафір пише про те, що селянство не підтримало Верховного Правителя Півдня Росії у його спробах реорганізувати поземельні відносини[168]. На наступній сторінці йдеться про інше: “Тим не менше у виборах (до земельних рад – автор) взяло участь більшість селян…У Перекопському повіті – від 80 до 90%. Не меншим, якщо не більшим був відсоток по іншим повітам”[169]. Крім того, автор не бачить позитиву, а все подає у чорних фарбах, упускаючи при цьому допомогу з боку Російської армії селянам під час жнив[170], заходи врангелівського уряду, спрямовані на забезпечення селян технікою та реманентом[171] тощо.

Сумнівною видається також теза Я. Шафіра про те, що “… земельна політика Врангеля переслідувала … реставрацію поміщицького землеволодіння …”[172]. За своїм змістом – це точна копія ленінської тези, оприлюдненої у “Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”. Про те, що було навпаки, свідчать архівні матеріали, які переконують, що П. Врангелем поміщики взагалі були усунуті від купівлі-продажу землі, більше того, вони неодноразово скаржилися генералові на те, що він погодився на відчуження їхньої земельної власності на користь селян[173]. У подальших розвідках Я. Шафіра “Экономическая политика белых”[174], “Орловщина”[175], особливо “Белогвардейцы и крестьянство”[176] неупереджений, об’єктивний аналіз економічної політики білогвардійських урядів поступився тавруванням її політичними кліше.

Селянське землеволодіння напередодні революції 1917−1920 рр., зміни у землекористуванні періоду революції, ліквідація поміщицьких господарств, зрівняльний поділ угідь – питання, що стали предметом наукового вивчення для В. Качинського[177]. У нарисах цього автора для ілюстрації тих чи інших

положень широко залучено статистику. Можемо тим самим стверджувати, що “Очерки аграрной революции на Украине” – своєрідне поєднання дореволюційної історіографічної традиції та постреволюційних історіографічних тенденцій. У подальшому насичені статистичними даними праці радянських істориків стануть ознакою “історичного смаку”, “історіографічною модою”. Щоправда, дані, які безпосередньо стосуються 1917−1920 рр., подано фрагментарно. Через це здебільшого міркування дослідника, їхнє підтвердження ґрунтуються на авторських підрахунках, які складно перевірити, зважаючи на те, що за 1918−1920 рр. статистичні дані, як правило, втрачено. Викладаючи матеріал, В. Качинський обмежився аналізом лише більшовицької революційної політики на селі. З його роботи, на що, очевидно, і розраховував автор, випливає тільки один висновок: окрім більшовиків, проблеми села у 1917−1920 рр. ніхто краще не вирішував[178].

З іншого боку, читачеві, який хоча б побіжно ознайомлений з аграрним законодавством білих, стає цілком зрозумілим, що радянська переорієнтація щодо шляхів і методів вирішення земельного питання у кінці 1919 − 1920 рр. за своєю сутністю подібна до денікінських та врангелівських, а в окремих випадках – столипінських. Так, наприклад, як зазначав В. Качинський, згідно з “Основними началами організації земельної справи в Україні” від 8 лютого 1920 р., основним завданням радянської влади є економічне піднесення добробуту незаможників і середняків шляхом збільшення їхньої землезабезпеченості за рахунок нетрудового землеволодіння[179]. Те ж передбачав і уряд А. Денікіна. Зокрема, у “Декларації”, узгодженій Особливою нарадою 20 березня 1919 р., чітко окреслювалася стратегічна мета аграрної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їхніх господарів за викуп землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю у приватну власність; кредитування одноосібних

селянських господарств; закупівля державою необхідного для них насіннєвого фонду, реманенту[180].

Як зауважував В. Качинський, радянська влада і державність лише виграють, ліквідувавши поміщицькі маєтки, зробивши ставку на розвиток високотоварних одноосібних селянських господарств[181]. Цю ж тезу обґрунтовували й представники білогвардійських кіл, зокрема професори-економісти К. Воблий, В. Плетньов, О. Ярошевич. Наприклад, останній доводив, що поміщицькі господарства за роки революції значно деградували в економічному відношенні, фактично перетворилися на "пустелю". У зв'язку з цим, наполягав учений, їхнє збереження рівнозначне загибелі держави[182]. Тому ставку необхідно робити на економічно сильне селянство[183].

Однак на сторінках цієї праці немає жодної згадки про альтернативні більшовицькій моделі підходи до вирішення аграрного питання в Україні періоду революції 1917−1920 рр., разом із тим, відсутня й їхня критика. У перевиданні цієї праці за 1923 р. дві сторінки тексту присвячено "з'ясуванню" сутності політики А. Денікіна в українському селі. Цей аналіз проведено у контексті вивчення становлення радгоспно-колгоспної системи у республіці періоду громадянської війни[184]. Як свідчить зміст другого видання роботи, її тональність, аргументованість суджень різко контрастують із першим. Режим, запроваджений А. Денікіним в Україні, автор називає "денікінською реакцією"[185]. На думку В. Качинського, аграрна політика білих у 1919 р. спрямовувалася на "реставрацію поміщицького землеволодіння, нищення колгоспів і радгоспів"[186]. Зрозуміло, що документальних підтверджень, наприклад, посилань на якесь положення з денікінського аграрного законодавства, немає. Вочевидь, цього і не вимагалося, оскільки значна частина "Очерков аграрной революции на Украине" стосувалася підтвердження правильності ленінських думок періоду революції стосовно білих. Хоча, зокрема, згідно з даними "Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельских хозяйств в Харьковской

губернии”, відомо, що ліквідація всіх видів радянських господарств відбувалася за згодою селян, в окремих – рідкісних випадках – за участю мирової комісії[187]. Натомість на сторінках перевидання з’являються моменти, позначені політичною кон’юнктурою, які у майбутньому будуть визначати напрями і методи вивчення аграрної історії України періоду революції. Звернення до джерел дозволяє говорити про те, що, наприклад, катеринославський губернатор вимагав від своїх підлеглих (начальників повітів) при вирішенні земельних спорів пріоритет надавати інтересам селян[188].

Соціальні та політичні процеси у селах Київщини у період революційних аграрних змін привернули увагу С. Кагана. З’ясовуючи економічну сутність класової боротьби на селі, дослідник оперував статистичними даними 1916, 1917, 1920 рр., виходячи з яких йому вдалося з’ясувати „контури тих класових угрупувань, які зійшлися у революційній боротьбі за першість на селі”[189]. Він, зокрема, доводив, що „табір контрреволюції” (у тому числі й Білий рух – автор) підтримувало в Україні 65 тис. „напівкуркульських і куркульських господарств”, а середняки – 130 тис. господарств – обирали очікувальну позицію, переходячи на бік тієї чи іншої влади[190]. Незважаючи на лексику, думки історика цілком слушні, особливо з урахуванням того, що у майбутньому дослідники практично не зверталися до конкретних цифр, пишучи про масовий антибілогвардійський рух селянства. Не втратили актуальності ідеї С. Кагана і з приводу мотивації селянської підтримки білогвардійців. Він цілком справедливо зауважував, що тим самим вони сподівалися на „свободу капіталістичного прогресування свого господарства”[191]. Робота викликає науковий інтерес і з огляду на те, що містить чисельний статистичний матеріал. Зрозуміло, що у зіставленні з іншими даними, але він допомагає з’ясувати стан аграрних відносин на Київщині на початку революції 1917−1920 рр.

Одноразово із тим, більшість викладеного С. Каганом матеріалу підпорядкована одній меті – всіляко звеличувати непереможну ходу соціалістичних перетворень на селі, керівну роль партії більшовиків.

Ми не випадково 1924 р. у внутрішній періодизації історіографії 1920-х рр. аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях виокремили як початок другого підетапу, що охоплює 1924 – 1928 рр. У цей рік не стало В. Леніна, у вищому партійно-державному керівництві СРСР розпочалася внутрішньопартійна боротьба за владу. Її основними фігурантами, як відомо, стали Л. Троцький та Й. Сталін. Ці обставини відразу позначилися на розвитку історіографічного процесу в УСРР. На порядок денний було поставлено питання про написання ґрунтовних наукових досліджень, у тогочасному розумінні цих понять, присвячених десятій річниці Великого Жовтня, а також завдання опанувати ленінську спадщину у повному її обсязі. У Статуті Товариства істориків-марксистів за 1925 р. першочерговим завданням у його діяльності визначалася розробка марксистської методології історії[192]. Поза увагою не залишалася “боротьба з троцькістськими викривленнями” історії революції.

У радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. В історичному доробку дедалі частіше домінує класовий підхід, точка зору переможців, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу на засадах марксистсько-ленінської методології. Як правило, автори на початку звертаються до з’ясування стану поземельних відносин напередодні революції 1917−1920 рр., соціально-економічного становища різних верств села, а потім пишуть про зміни на селі за час революції або, залежно від об’єкта вивчення, розкривають предмет своєї наукової уваги.

На перший погляд, такий підхід, нібито, й виправданий. Справді, щоб з’ясувати зміст того чи іншого явища чи процесу, необхідно вдатися до ретроспективи, виокремивши його витоки. За умов об’єктивності дослідника

це дає цілком наукові результати. Однак особливість радянських напрацювань окресленого періоду і полягала у тому, що такий підхід був позначений відвертою політичною заангажованістю. Так, коли мова йшла про дореволюційний час розвитку сільського господарства, історики, наприклад М. Павлов, обов'язково гіперболізували класовий фактор, зводячи аграрну історію до гострого класового протистояння на селі. У такий спосіб ототожнювалися відмінні за своїм змістом поняття "соціальний рух" та "класова боротьба". Захисником знедолених селянських мас у таких працях зазвичай виступали більшовики, які єдині поміж інших учасників революції проводили правильну політику із аграрного питання. Альтернативи їхній моделі безапеляційно засуджувалися як "контрреволюційні", "буржуазно-поміщицькі", "ворожі українському селянству". Тим самим історія міфологізовувалася, перекручувалися не лише факти ключових її періодів, але й їхня інтерпретація.

У наведеному вище методологічному ключі написана робота М. Павлова[193]. У ній у популярній формі викладено ленінську концепцію класової боротьби, його погляди на селянство. "Семь лет Советской власти и крестьянство" насичені "прикладами із життя", щоправда, без посилань на відповідні джерела. Так, коли автор пише про селянський антибільшовицький рух опору напередодні наступу Добровольчої армії в Україну, то причини цього він вбачає не в антиселянській радянській політиці, а у тому, що "частина селян повірила солодким промовам білогвардійців"[194]. Отже, селяни – жертви, білогвардійці – злодії. Насправді, й це підтверджують сучасні українські історики О. Рубльов, О. Реєнт, В. Верстюк[195] та тогочасні джерела[196], більшовицька політика та ідеологія, вироблені В. Леніним, були причиною розгортання масового руху опору українського селянства проти радянської влади у 1919 р.

В окремих місцях дослідник удається до відвертої фальсифікації фактів, виявляючи власну необізнаність із працями вождя соціалістичної революції. На с. 30 аналізованого історіографічного джерела він стверджує,

що білогвардійці зводили наклеп на партію більшовиків, говорячи, що вона проти середняка. Навпаки, “вся партія з цього питання йде шляхом, визначеним тов. Леніним”[197]. М. Павлов не уточнює, яким саме шляхом. Швидше за все, він має на увазі тезу лідера більшовиків, виголошену ним на VIII Всеросійській партійній конференції з приводу союзу бідняка з середняком[198], за умов якого нейтралізувався б куркуль, а згодом і середняк. Який же зміст у термін “нейтралізація” вкладав сам В. І. Ленін, про що не знав М. Павлов. У рукопису ленінської роботи “Про диктатуру пролетаріату” є цікавий з цього приводу пункт 6 (3). У ньому засновник першої у світі соціалістичної держави занотував таке: “”Нейтралізація” дрібної буржуазії, насамперед селянства. “Нейтралізація” на практиці – викорінення насиллям. Залучення + викорінення, “постільки, поскільки””[199]. Отже, лідери Білого руху в Україні мали всі підстави для подібних заяв.

Хрестоматію з історії громадянської війни, яка відповідала зазначеним вище принципам, уклав С. Піонтковський[200]. На відміну від Г. Клунного, котрий зробив спробу відтворити лише аграрне законодавство періоду революції[201], цей дослідник намагався систематизувати матеріал у такий спосіб, щоб, з одного боку, представити узагальнений нарис історії громадянської війни, а з іншого – подати документи і матеріали, які б дозволили виявити і з’ясувати основні риси цієї епохи. Можна констатувати, що станом на 1925 р. робота С. Піонтковського – оригінальна праця, присвячена подіям революції та громадянської війни. Однак її автор, з’ясовуючи актуальність обраної ним для дослідження теми, на перше місце поставив політичний фактор, а лише потім – науковий[202].

У передмові він виклав основні положення власної методології, які, як засвідчує їхній зміст, тісно переплітаються з марксизмом-ленінізмом. Так, наприклад, історія громадянської війни для нього – боротьба диктатури пролетаріату за диктатуру пролетаріату проти великої та дрібної буржуазії. До останньої він зараховував і селянство[203].

Схема, запропонована вище істориком, на наш погляд, – своєрідне “прокрустове ложе”, яке вповні не відображає всієї складності боротьби в Україні у 1917−1920 рр.

Оригінальним, м’яко кажучи, є трактування С. Піонтковським Білого руху, зокрема денікінського його етапу. “Денікін, – на переконання дослідника, – очолив російську контрреволюційну промислову буржуазію”. Самим же “іменем Денікіна, – продовжував він далі, – позначається реставраційний рух російської буржуазії, що розгорнувся на Півдні Росії” [204]. Зрозуміло, що таке тлумачення не відображає вичерпно сутності, складу учасників Білого руху. Тим паче, що представлений автором у хрестоматії матеріал суперечить цим твердженням[205].

Стосовно до аграрної політики, яку мав проводити уряд А. Денікіна, то у “Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия” представлена “Декларація”, а у розділі “Крестьянство и деникинщина” – “Крестьянские восстания”. Така добірка матеріалів лише частково розкриває справжні наміри білих щодо реформ в українському селі, а не весь спектр їхніх стосунків із селянством. Чомусь поза увагою С. Піонтковського залишилися документи, що стосуються роботи земельних комісій В. Колокольцова, О. Билимовича, В. Челіщева, участі інтелігенції у розробці денікінського проекту аграрного законодавства, орендних відносин тощо.

Аналогічно до А. Денікіна С. Піонтковським представлений П. Врангель – остання спроба, на погляд історика, реставраційної буржуазії та поміщиків створити свій державний апарат[206]. Кон’юнктурно дібрано й документальний матеріал, представлений лише спогадами учасників революції, які воювали за утвердження радянської влади в Україні у 1919−1920 рр. Щодо аграрного питання та його вирішення урядом П. Врангеля, то цей аспект представлено тільки “Земельним законом”[207].

Отже, якщо Г. Клунний у своїй тотожній за змістом роботі залишав читачам право робити власні висновки та узагальнення на основі

прочитаного матеріалу, то С. Піонтковський нав'язував свою думку як у передмові та коментарях, так і в дібраному матеріалі.

Публікацію М. Мальта присвячено питанням боротьби селянства, робітників проти А. Денікіна[208]. Автор, об'єктивно оцінюючи аграрну політику більшовиків в українському селі на початку 1919 р., зробив аргументований висновок з приводу того, що продрозверстка, безтоварний обмін, запровадження комун – причини, які зумовили розгортання селянського антибільшовицького повстанського руху, що сприяло перемогам Добровольчої армії, відступу Червоної армії з території України[209]. У статті "Деникинщина и крестьянство" проаналізовано здебільшого негативні сторони в діяльності білогвардійського уряду А. Денікіна на селі, проігноровано ті кроки, які спрямовувалися на порозуміння білогвардійців із селянами[210]. Однак М. Мальт цілком слушно зазначив, що помилки А. Денікіна в аграрній політиці, наслідком чого були селянські збройні виступи, стали одним із факторів поразки ЗСПР.

Як і М. Мальт, А. Анишев причини перемог більшовиків над білими вбачав у соціальній сфері. У своїх нарисах з історії громадянської війни він зосередився на висвітленні соціально-економічного становища трудящих під час денікінської окупації[211]. При цьому, на жаль, автор задля об'єктивності та науковості не порівнює, не зіставляє становище трудящих за радянської влади та білогвардійців, а лише звинувачує останніх у реставрації царських порядків. Одначе архівні матеріали переконують у тому, що з приходом Добровольчої армії ціни на продукти споживання різко зменшилися, вирівнялися із купівельною спроможністю населення. Причиною було відновлення білими товарно-грошових відносин[212,213].

Контрреволюційний характер урядів А. Денікіна, П. Врангеля, гіперболізація повстанського руху селянства проти білогвардійців – сюжети, які побіжно, у контексті вивчення взаємодії військ Південного та Південно-Східного фронтів у 1919−1920 рр. висвітлено В. Примаковим[214]. Автор – безпосередній учасник революційних подій – суб'єктивно підходить до

розгляду проблеми взаємовідносин уряду П. Врангеля із селянами. Фактично він наголошує лише на конфронтаційному аспекті, повністю ігноруючи конструктивні моменти співпраці. Так, наприклад, і в архівних матеріалах, і у періодичній пресі 1920 р. міститься інформація про те, що П. Врангель часто особисто зустрічався із селянами, розумівся на ситуації, що мала місце на селі, представники селянського союзу брали участь у розробці врангелівського земельного законодавства, про що регулярно на своїх сторінках повідомляв "Таврический голос"[215], зокрема через публікації П. Гензеля[216].

У концептуальному плані монографія М. Какуріна "Как сражалась революция"[217] – еклектичне переплетіння біографістики, соціально-економічної, воєнно-історичної тематики. Стосовно до нашого предмета вивчення, то привертає увагу XVI розділ дослідження "Кампания 1920 г. На Крымском фронте". У ньому, хоча й дуже побіжно, автор зупиняється на характеристиці внутрішньоекономічної політики уряду П. Врангеля, зокрема в аграрній сфері. Цьому питанню відведено декілька рядків загального плану. Не обійшов М. Какурін увагою і постать самого барона, запропонувавши вважати його людиною, що вводить в оману народні маси, яка, не врахувавши помилки А. Денікіна, продовжує реалізовувати фактично той же курс[218]. З іншого боку, дослідник не побоявся залучити до наукового обігу термін "ліва політика правими руками", запропонований у роки революції П. Струве – соратником П. Врангеля, який частково відображає справжній зміст заходів, що їх планувалося провести.

Результатом багаторічної роботи з вивчення денікінського етапу в розвитку Білого руху, в тому числі й в Україні, стали праці Д. Кіна. У першій із них – "Повстанческое движение против деникинщины на Украине"[219], розміщеній на сторінках фахового історичного журналу "Летопись революции", оперуючи різноплановим джерельним матеріалом, історик зробив спробу з'ясувати причини антиденікінського руху опору українського селянства, типологізувати його різновиди.

У загальних рисах він розкрив і аграрну політику Особливої наради на контрольованих Добровольчою армією українських територіях у 1919 р. З'ясовуючи соціальну основу денікінської влади на селі, Д. Кін пише про те, що прихід ЗСПР "був привітно зустрінутий куркульськими та заможними верствами села"[220]. Таке трактування ситуації, на наш погляд, дещо однобоке і спрощене, запозичене з ленінського трактування подій, викладеного у відозві "До незаможних селян України"[221]. Воно насамперед не враховує масштаби розмаху антибільшовицького руху опору селян, у якому участь брали не лише середняцько-заможні прошарки села, а й незаможники. Підтвердженням цьому є спогади радянських діячів революції, наприклад Я. Ряппо, а також інший численний джерельний матеріал[222,223]. Та й самі більшовицькі лідери неодноразово підкреслювали, що радянська влада у 1919 р. зазнала поразки в Україні через непорозуміння з селянством. При цьому понад усе їх турбувало те, що проти виступили бідняки, на підтримку котрих вони так розраховували[224]. У доповідній до ЦК КП(б)У, наприклад, йшлося про те, що "становище радянської влади на селі невизначене... Селяни ставляться до неї скептично, з малою довірою... на зборах селяни зі злобою говорять: "Гірше, ніж за царату стало, надзвичайка заарештовує часто без будь-якого з'ясування"[225].

З іншого боку, не втратив науковості висновок автора про причини політичної переорієнтації селян – більшовицька політика класового розшарування села, організація колективних форм обробітку землі[226]. Ця висловлена Д. Кіном теза активно обстоюється і розробляється сучасними українськими істориками, зокрема В. Верстюком[227], О. Ганжою[228].

Автор зробив спробу співставити радянську та білогвардійську моделі аграрної політики, очевидно, дотримуючись традиції, започаткованої Р. Макошиним. Її не можна назвати бездоганною, зважаючи на упереджене ставлення історика до добровольців. Разом із тим, це було зроблено вперше у радянській історіографії, а тому заслуговує на предметну увагу. Наскрізною думкою Д. Кіна була теза про те, що "радянська влада дала землю, але

здійснювала продрозверстку, влада добровольців забирала землю і теж стягувала продрозверстку”[229]. Однак учений чомусь не згадав, що земля селянам, за радянським законодавством, надавалася у користування, а не у власність. За це своєрідною “платою” і була продрозверстка. Звичайно, якщо можна так назвати повне і безкоштовне вилучення у селян продовольства. До того ж, продрозверстка не вичерпувала зобов’язань селянства перед радянською владою. Так, згідно з дослідженням М. Баєвського, у 1919 р. більшовики запровадили і стягували із селян натуральні повинності: трудову, гужову тощо[230]. Один селянин на сторінках газети “Новый пахарь” пригадував: “Було у нас землі на півдня роботи, а після більшовиків і тієї не стало”[231].

Натомість, Особлива нарада за те ж користування – оренду – визначала плату, розробивши фіксовані розміри орендних платежів із урахуванням регіональних відмінностей[232]. Наприклад, на Полтавщині середня врожайність із десятини у 1919 р. становила 58 пуд. За 1 дес. орендованої землі селянин сплачував 11,6 пуд. хліба. Якщо вважати навіть, що він орендував усі 25 дес., то плата становила б 290 пуд., а 1260 залишалося за ним[233]. У той же час прожитковий мінімум, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім’ї господарства, у якому ще тримали й худобу[234]. Отже, цього було цілком достатньо для забезпечення матеріальних потреб селянської родини.

Критичного ставлення заслуговує і теза Д. Кіна стосовно до того, що “за сільськогосподарські продукти селяни отримували гроші, які щодня знецінювалися, ціни на товари залишалися недоступними”[235]. У зведенні для членів ЦК КП(б)У від 9. – 24. 12. 1919 р., навпаки, йдеться про те, що за А. Денікіна ціни на продовольство стали нижчими[236]. Цю ж картину демонструють і підрахунки Л. Ясіспольського. Згідно з ними, наприклад, за період перебування радянської влади у Києві, станом на 1. 8. 1919 р., ціни зросли у 546 разів[237]. Скажімо, пуд борошна за більшовиків коштував 1 тис.

735 крб., із приходом добровольців – 200 крб., відповідно пуд картоплі – 352 крб. 50 коп. і 36 крб.[238]

Попри це, у роботі Д. Кіна містяться положення, що не викликають заперечень. Зокрема, тези стосовно того, що “основною пружиною загальноселянського повстання необхідно вважати аграрний момент”, що визначна роль у розгромі А. Денікіна належить Н. Махну, що “Комуністична партія не завжди мала безпосередній зв’язок із селом”[239].

Запропонований автором підхід до класифікації повстанського руху також виявив свою наукову життєздатність. Він залучається сучасними українськими істориками, зокрема Ю. Котляром, для з’ясування такого багатогранного і суперечливого явища, як селянський рух опору періоду революції 1917−1920 рр.[240]

Наступну працю Д. Кіна – „Денікінщина”[241], як цілком слушно зауважує О. Козерод, якісно вирізняють з-поміж загалу наукових досліджень з історії громадянської війни, що з’явилися у 1920-х рр.[242]: 1) максимальна науковість; 2) мінімальна заідеологізованість; 3) розширений спектр питань, що вивчаються[243]. Віддаючи належне цьому науковому доробку, не можна не звернути уваги на висновки, до яких доходить Д. Кін під час аналізу аграрного законодавства Особливої наради, зокрема законопроекту, розробленого земельною комісією під головуванням В. Колокольцова. Він пише про те, що це був крок уперед у порівнянні з дореволюційним розподілом землі[244]. З одного боку, при врахуванні суспільно-політичної ситуації, у якій довелося працювати Д. Кіну, цей висновок – сміливий виклик часу. З іншого, якщо об’єктивно відтворювати історію розробки денікінського аграрного законодавства, він – не вповні відповідає дійсності. Відомо, що А. Денікін розкритикував проект В. Колокольцова за те, що він більшою мірою відповідав інтересам поміщиків і великих землевласників, а не селянства, в інтересах якого і замислювалося провести реформу. Про це йшлося на сторінках газети “Киевская жизнь” [245], зокрема у публікації О. Ярошевича[246].

Інтервенція країн Антанти, бойові дії на Півдні у 1918−1920 рр. – предмет вивчення О. Денисенка[247]. Вже сама назва роботи красномовно промовляє за себе: “Как английские капиталисты хозяйничали в нашей стране”. Її зміст повністю відображає офіційну радянську позицію в трактуванні революційних подій. Не обійшов автор “увагою” і представників Білого руху, які, на думку дослідника, “генерали-кати, вішальники”[248]. Заходи уряду А. Денікіна він інтерпретує як такі, що спрямовувалися на реставрацію поміщицького землеволодіння[249]. Крім того, у тексті відсутній матеріал, який би розкривав доволі непрості взаємини між представниками Антанти та Білого руху в Україні, зокрема в економічній сфері.

Актуальною, такою, що не втратила наукової значимості, є публікація О. Шліхтера[250], присвячена заходам органів радянської влади у сфері хлібозаготівель в Україні у 1919 р. Хоча автор безпосередньо і не аналізує аграрну політику білогвардійських урядів, однак подає цікавий матеріал про економічні можливості України напередодні наступу Добровольчої армії (наприклад, про хлібні ресурси), настрої селян стосовно влади рад. На відміну від інших дослідників цього періоду, О. Шліхтер, який не був професійним істориком, правдиво пише, що “відсутність твердої влади на місцях (радянської – автор)… зумовлена коливаннями бідняцьких верств українського селянства, які не впевнені у міцності радянської влади взагалі”[251]. Також розкриває конкретні механізми, застосовані більшовиками під час викачки хліба у селян. Так, наприклад, вони вдавалися до товарообміну як комунального, так й індивідуального. Зміст останнього полягав у тому, що селянам в обмін на хліб видавали промислові товари по залікових квитанціях. Однак не на всю вартість, а у розмірі, що не перевищував 20% вартості зданого селянином державі хліба за твердими цінами[252]. Цей епізод цікавий тим, що він дозволяє говорити про окремі спільні механізми, які застосовували непримиренні політичні опоненти під час вирішення тотожних за змістом господарських проблем. Насамперед

мова йде про те, що П. Врангель теж удавався до аналогічних заходів, виконуючи обіцянку забезпечити селян реманентом, промтоварами[253].

Отже, у 1924 – 1928 рр. історіографічний процес із історії революції загалом, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. зокрема, на території СРСР позначений посиленням заполітизованості історичних досліджень, утвердженням лише ленінського розуміння сутності революційного процесу, його учасників. Класовий, формаційний підхід до вивчення та висвітлення питань історико-економічного характеру обмежив дослідницьке поле науковців. Поза їхньою увагою опинилися сюжети, пов’язані зі світосприйняттям селянства, пріоритетними установками його свідомості, внутрішніми мотивами виробничої діяльності тощо.

Накопичення історичних знань із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. йшло у двох основних напрямках: по-перше, опрацювання джерельної бази та публікації відповідних тематичних збірників – хрестоматій; по-друге, дослідження істориками конкретних історичних фактів і подій, написання наукових статей, монографій. Акцент робився на зображенні білих як реакційної, монархічно-реставраторської сили, котра несла трудовому селянству України кріпосне право у новій редакції.

Кінець 1920-х рр. характеризується змінами в організації історичної науки в СРСР, УРСР. Це стало підставою для виокремлення нами 1928/1929 – 1930 рр. як підетапу в історіографії 1920-х рр. з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Хронологічно він збігається із завершенням внутрішньопартійної боротьби за владу, формуванням тоталітаризму сталінського зразка, “культурною революцією”. У 1928 р. істпарт як наукова установа припинив своє осібне існування, увійшовши як структурний підрозділ до складу Інституту В. Леніна. Республіканські істпарти – український, грузинський та інші – трансформувалися у науково-

дослідні інститути, покликані вивчати насамперед історію більшовицької партії, її регіональних осередків. Ці заходи були компонентом широкомасштабної та кардинальної програми змін у зв'язку з "розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту". Перед істориками, як і на попередньому підетапі, ставилося стратегічне завдання-обов'язок – посилити критику "буржуазно-націоналістичних", "правоопортуністичних", "меншовицько-троцькістських" та інших подібних трактувань історії революції. Про це говорили доповідачі І Всесоюзної конференції істориків-марксистів на початку 1929 р. Під гаслом опанування ленінізмом відбулася філософська дискусія 1930-го р.

Історіографічна ситуація 1928/1929 – 1930 рр. позначена ще однією обставиною, котра визначила напрямок розвитку історіографічного процесу в СРСР, УРСР у 1930-ті – 1950-ті рр. Мова йде про 50-й ювілей Й. Сталіна. Під час його святкування з'являються публікації, в яких він зображується як теоретик, продовжувач вчення К. Маркса, В. Леніна. Фактично це свідчило про те, що історична наука потрапляла під цілковитий контроль Генсека.

Яскравим прикладом-ілюстрацією означених вище процесів є допис Мировицького "Врангелівщина", написаний із марксистсько-ленінської позиції класової боротьби, присвячений врангелівському періоду в історії Білого руху в Україні[254]. В основному зміст цієї роботи за стилем викладу матеріалу схожий на роботи Я. Шафіра. Автор повторює вже усталені в радянській історіографії стереотипи щодо поміщицького, хижацького характеру реформи П. Врангеля, намагається обґрунтувати тезу про те, що це чергова спроба покріпачення селян[255]. У праці Мировицького, подібно до брошур "Кто такой генерал Деникин?" та Р. Макошина "Что сделала Добровольческая Армия", представлено фрагменти документів із врангелівського аграрного законодавства, щоправда, на відміну від попередніх робіт, у цій вони дібрані тенденційно, хоча і цитовані мовою оригіналу.

Певний науковий інтерес у контексті вивчення нашої теми становить “Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918−1920”[256]. Попри те, що його автори більшу частину тексту відвели висвітленню перебігу бойових дій на фронтах у 1918−1920 рр., вони не обійшли увагою й аграрну проблематику, висвітлену, щоправда, із класових позицій, які в 1930-х рр. стають визначальними в радянській історіографії. Так, зокрема, розкриваючи вплив Білого руху на різні верстви тогочасного українського суспільства, авторський колектив „Гражданской войны…” переконує читачів у тому, що денікінців підтримували селяни, тоді як пролетаріат – більшовиків. Такі судження не повною мірою відповідають дійсності, оскільки вони не конкретизовані: які саме категорії селянства, робітництва підтримували Добровольчу армію, на якому періоді її перебування в Україні, якого регіону тощо. Як свідчать архівні матеріали, ситуація з підтримкою білогвардійців серед населення України була неоднозначною[257,258,259], а тому потрібно диференційовано підходити до вивчення цього питання, уникаючи категоричних суджень та оцінок.

Серед робіт 1930-х рр., дотичних до нашої проблематики, вирізняється стаття О. Гуковського “Аграрная политика Врангеля”[260], опублікована у спеціалізованому збірнику статей “Разгром Врангеля”. Насамперед тим, що у ній системно та комплексно проаналізовано цілі, завдання врангелівської реформи, позиція автора представлена не лише кон’юнктурними судженнями, не підкріпленими аргументами, а і думками, обґрунтованими достатньо представницькою джерельною базою. Не викликає сумнівів, наприклад, твердження історика щодо того, що П. Врангель урахував помилки А. Денікіна у вирішенні аграрного питання. Науково-об’єктивною є теза з приводу того, що реформою Верховний Правитель Півдня Росії намагався насамперед припинити громадянську війну на селі[261]. На наш погляд, останнє не втратило науковості й дотепер. Більше того, у такому контексті врангелівська реформа більше ніким не трактувалася. Робота лише б виграла, якби її автор проаналізував й інші складники реформи. Наприклад,

він виходив з того, що зусилля Уряду Півдня Росії зводилися до вирішення земельного питання. Насправді йшлося про аграрну політику. Ці два терміни – “земельне” та “аграрне” – не є тотожними, їх не можна об’єднувати. Поземельні відносини є складовою, необхідною умовою сільгоспвиробництва, однак не самим виробництвом. Аграрна політика – це комплекс заходів, які зачіпають і поземельні відносини, і спосіб господарювання, і виробництво, і соціально-економічні відносини в цілому. Тобто, О. Гуковський залишив поза увагою заходи щодо інтенсифікації сільського господарства, які намагалися реалізовувати врангелівці й без яких реформа справді втрачала смисл.

Отже, 1920-ті рр. являють собою самодостатній в історіографічному сенсі період в історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Запропоновані нами критерії для виокремлення історіографічних періодів дають достатньо підстав для того, щоб у середині 1920-х рр. як історіографічного періоду виділити такі складники: : а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр.

1920-ті рр. стали першим періодом у формуванні на наукових засадах радянської історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. У цей час структурується радянська історична наука, представлена як академічними, науково-дослідними установами, так і закладами освіти. Національна, українська історіографія зазнає всіляких утисків з боку органів державної влади.

Докорінно змінюється кадровий потенціал дослідників. На зміну партійним публіцистам, пропагандистам, журналістам, вченим-економістам, громадським діячам приходять фахові історики. Це позначається не лише на тематичному полі досліджень, а і на їхньому науковому рівні.

У радянському науково-історичному просторі 1920-х рр., на відміну від 1919 – 1920 рр., стали домінувати наукові статті у спеціалізованих фахових

виданнях та спеціальних тематичних збірниках; різноманітні за обсягами наукові видання: монографії, нариси; хрестоматії та збірники документів; рецензії. Відповідно до суспільно-політичних потреб викристалізовувалися й теоретико-методологічні засади досліджень, насамперед ідеологічний та методологічний монізм. За умов радянської дійсності 1920-х рр. історична наука поступово перетворювалася в засіб ідеологічної боротьби.

3.2 Ідеологізація радянської історіографічної традиції у 1930-х – 1950-х рр.

1930-ті – 1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни в Україні (1917−1920 рр.). Важко не погодитися з тезою М. Покровського, що історики, як й історична наука цього періоду, відігравали роль знаряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому “ухили вбік “чистої науки” не допускалися”. Фактично у цей час утверджується і розвивається як єдино правильна марксистсько-ленінська методологія в сталінській інтерпретації, яка має за мету розробити не історію України, а історію переможної ходи й утвердження радянської влади в Україні.

“Великий перелом” 1929 р., зміни в організації історичної науки, розпочаті в кінці 1920-х рр., позначені неухильним підпорядкуванням історії політичним потребам партії, радянської ідеології, тривали й на початку 1930-х рр. За нових суспільно-політичних та соціально-економічних обставин, зумовлених культом особи Й. Сталіна, форсованими темпами колективізації та індустріалізації, провідна роль в ідеологічному супроводі “трудових звершень” відводилася історичній науці, державним історичним установам. Під пильною опікою влади перебували Інститут історії партії та Жовтневої революції, Український інститут марксизму-ленінізму та інші установи. Координація їхньої діяльності перебувала у підпорядкуванні Всеукраїнської

асоціації марксистсько-ленінських інститутів, управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, органів цензури[262].

Частіше та гучніше стали лунати думки про Й. Сталіна як теоретика, геніального учня та продовжувача марксистсько-ленінської традиції. Офіційно така позиція вперше була оприлюднена у тезах Інституту В. Леніна "Про вивчення історії ВКП (б)", публікації В. Адоратського[263]. У 1933 р. вшановувалася 50-а річниця з дня смерті К. Маркса. З її нагоди виходить ряд партійних документів, у яких Й. Сталін – класик марксизму-ленінізму.

1931 р. обрано нами як нижню хронологічну межу другого періоду в радянській історіографії невипадково. У жовтні 1931 р. у журналі "Пролетарська революція" був опублікований лист Й. Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму", в якому він радянських істориків звинуватив у "грубих помилках" методологічного характеру, у тому, що вони неправильно розуміють марксистський принцип історизму[264]. Це був прецедент, до сталінського листа ніхто з вищого партійно-державного керівництва не дозволяв собі так брутально втручатися в історіографічний процес.

Наслідки такої "батьківської опіки" історією були руйнівними для останньої. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на "перевірених, достовірних" свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу, явищ і т.д. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками[265]. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ[266].

Незважаючи на такі обставини, на негативні явища, пов'язані з культом особи Й. Сталіна, процес нагромадження історичних знань із історії революції та аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П.

Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. тривав. За спостереженнями О. Козерода, для початку 1930-х рр. характерна більш упорядкована діяльність радянських істориків із вивчення історії громадянської війни в Україні[267]. Її лейтмотив чітко сформулював М. Горький: “Історія громадянської війни – частина історії перемоги великої правди, втіленої у робітничому класі. Цю історію повинен знати кожний будівничий нового світу”[268].

Однією з перших книг цього історіографічного періоду, в якій у контексті вивчення бойових дій Червоної армії проти Добровольчої висвітлено внутрішньоекономічну політику Особливої наради, у тому числі й аграрної, стала робота А. Єгорова “Разгром Деникина”[269]. Її відносна наукова новизна полягає у залученні автором раніше невідомої джерельної бази – звітів поліції, документів Журналу Особливої Наради, матеріалів різних делегацій мирного населення до А. Денікіна. Незважаючи на це, зміст “Разгрома Деникина” цілковито підпорядкований з’ясуванню лише протиріч у середині Білого руху, які зумовили його крах[270]. У цьому контексті розглядалися й аграрні проекти та спроби їхньої реалізації. Зрозуміло, що такий підхід залишив поза предметом наукового пошуку цілий комплекс питань, наприклад, вироблення денікінського аграрного законодавства, основний зміст запланованих реформ.

Середина 1930-х рр. у радянській історіографії з питань, дотичних до обраної нами для вивчення проблеми, представлена працями С. Рабіновича “Історія громадянської війни”[271] та “История гражданской войны. Краткий очерк”[272]. У них із позиції офіційної ідеології, сформованої за умов сталінської моделі тоталітаризму (її основні положення було сформульовано під час написання колективної, багатотомної “Истории гражданской войны” у 1931 р., зокрема, в “цільових настановах” до 7 тому[273]), йдеться про громадянську війну в Україні, економічну політику “контрреволюції”. Нескладно здогадатися, що тональність та змістове наповнення цих видань не позначені науковою значимістю. Вони є прикладом перекручення

історичних фактів, їхнього тлумачення у вигідному для влади світлі: ”У питанні про землю політика буржуазно-поміщицької контрреволюції зводилася до повернення поміщикам віднятих у них радянською владою земель, сільськогосподарського інвентарю та худоби”[274].

Геніальність Й. Сталіна, як декларує зміст “Истории гражданской войны. Краткий очерк”, поширювалася й на військову сферу, що не відповідало справжньому розвитку подій на фронтах громадянської війни, однак було “історіографічною модою” початку 1930-х рр. “Товариш Сталін був правий, – писав С. Рабінович, – …Врангель… на початку червня 1920 р. перейшов у наступ на кримському фронті”[275].

Умовним підсумком історіографічної ситуації 1931 – 1938 рр. стали пік репресій, що прокотилися хвилею по СРСР та УРСР, поява “Истории ВКП (б). Краткий курс”. Вони негативно вплинули на поступ історіографічного процесу, оскільки, по-перше, якісно погіршився кадровий потенціал радянських істориків. Багатьох із них було репресовано, навіть тих, хто свідомо стояв на марксистсько-ленінських, більшовицьких позиціях, критикував буржуазні схеми історії Великого Жовтня (наприклад, М. Покровського, М. Яворського); по-друге, встановлювалася сталінська монополія на наукову істину, клався безкомпромісний край навіть найменшим виявам плюралізму, утверджувався методологічний та ідеологічний монізм.

У вересневому номері “Правди” за 1938 р. уперше було опубліковано текст “Истории ВКП (б). Краткий курс”, через деякий час – у часописі “Більшовик”, трохи пізніше – окремим виданням. Упродовж 1938 – 1953 рр. “геніальне сталінське творіння” перевидавалося 301 раз тиражем 42816 екземплярів на 67 мовах[276]. 14 листопада 1938 р. виходить постанова ЦК ВКП(б) “Про постановку партійної пропаганди”. Її зміст безпосередньо стосувався характеристики “Истории ВКП (б). Краткий курс”, котра трактувалася як “…могутня ідейна зброя більшовизму”, енциклопедія “…основних знань у галузі марксизму-ленінізму”[277]. У ній йшлося й про

основні заходи, котрих необхідно було вжити з метою поширення серед населення як самої “Истории ВКП (б). Краткий курс”, так і необхідних знань щодо неї.

1939 – 1945 рр. – час жорстких випробувань для народу України, розвитку історичної науки, зокрема історіографічного процесу з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Пріоритети історичної науки в УРСР, СРСР зумовлювалися особливостями як внутрішнього суспільно-політичного життя, так і зовнішньополітичними чинниками – культом особи Й. Сталіна, реаліями Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Тому у цей час домінували історико-фактологічні праці героїко-патріотичного спрямування.

Спробою комплексного вивчення денікінщини позначена робота І. Кулика “Похід Денікіна і його розгром”, у якій автор зосереджується на з’ясуванні причин перемог Добровольчої армії, внутрішньої політики Особливої наради, розгортання контрнаступу Червоної Армії тощо. Визначальною рисою монографії є вміщення в ній документальної бази: звернення селян до В. Леніна, листування голови РНК із командуванням червоних частин в Україні, доповіді з місць[278]. Все це, за задумом дослідника, мало б відтворити реальний перебіг подій. Однак насправді І. Кулику так і не вдалося реалізувати поставлену мету. У роботі практично відсутній науковий підхід, висновки не аргументовані, а нагадують гасла періоду революції, має місце відверта фальсифікація подій, явищ. Так, зокрема, антибільшовицький рух опору селян історик трактує як „куркульський бандитизм”[279]. Водночас у тексті не наведено будь-яких даних, які б розкривали соціальний склад учасників цього руху, його причини, гасла боротьби, які б підтверджували висновки автора.

Це ж стосується й аграрного аспекту внутрішньоекономічної діяльності Особливої наради[280]. Тезу про реанімацію білогвардійцями „влади буржуазії і поміщиків” автор обґрунтовує не архівними даними, а посиланням на

відповідну цитату, написану Й. Сталіним, яка збігалася з останніми настановами партії. Зазначений фрагмент потребує коментарів, оскільки є неспростовним доказом того, що на початку 1940-х рр. фальсифікувалася не лише історія України періоду революції, а навіть "святая-святих" – вчення В. Леніна. Справа у тому, що процитована І. Куликом фраза щодо реанімації білогвардійцями „влади буржуазії і поміщиків" насправді належить не Й. Сталіну, а В. Леніну. Ці синтезії висловлювалися "засновником першої у світі Комуністичної партії та радянської держави" у "Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним"[281] та у зверненні "До незаможних селян України" [282].

Практичні заходи уряду А. Денікіна в аграрному секторі України І. Кулик називає такими, що повертають селян „до епохи кріпосництва"[283]. Цікаво, що цю ж думку лише в іншому контексті висловив Д. Мануїльський з приводу діяльності Наркомзему. Він говорив: "Селянська маса вважала, що ми своїми радянськими господарствами (мається на увазі період революції – автор) бажали нав'язати нову державну форму кріпосного права"[284].

"Урожайним" щодо нашої теми видався 1940 р. В СРСР святкували 20-ту річницю перемоги Червоної армії над Російською, завершення громадянської війни. З нагоди круглої дати було надруковано ряд тематичних збірників, у тому числі "О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы", в яких радянські історики, наприклад Р. Вуль, виносили вердикт "буржуазно-поміщицькій контрреволюції" [285]. Автор, оперуючи поширеною тоді методологією, звинувачує П. Врангеля у нещирості у ставленні до селян, у демагогічному заграванні з ними. На його думку, на ділі запропонована бароном реформа мала на меті зміцнити позиції заможної частини села та поміщиків[286]. Натомість, ігноруючи свідчення учасників революції, він стверджує, що "кримське та південноукраїнське село за час радянської влади, усвідомивши її цілі та завдання, як рідної влади, зустріло заходи Врангеля непримиримо вороже"[287]. Враховуючи досягнення сучасної історіографії у розробці цих питань, зокрема дисертації Є. Анкудінова, С. Бородіна, є

підстави стверджувати, що погляди Р. Вуля більше відповідають кон'юнктурі початку 1940-х рр., аніж реальному стану справ під час підготовки та проведення врангелівської аграрної реформи.

Зародження Добровольчої армії, склад її учасників, бойові дії проти Червоної армії, "окупаційний режим А. Денікіна" на українських землях, а також причини поразки Білого руху – питання, що стали об'єктом дослідження А. Четиркіна у статті з промовистою назвою "Развал тыла и разложение армий Деникина". Цілком справедливою є думка А. Четиркіна про те, що важливу роль у результативності бойових дій регулярних військ періоду громадянської війни відігравав тил[288]. Не втратив наукової цінності проведений істориком аналіз економічного потенціалу регіону, що контролювався ЗСПР. Було обґрунтовано доведено, що його високий рівень дозволяв А. Денікіну забезпечити армію усім необхідним. Саме цим і був зумовлений вибір Головнокомандувачем напряму наступу (йдеться про українські землі – автор)[289]. Однак дискусійною є теза А. Четиркіна про те, що основна причина розвалу денікінського тилу „містилася в засудженій історією політичній системі, яку контрреволюція прагнула нав'язати трудящим країни Рад"[290]. На наш погляд, те ж можна віднести і на рахунок „країни Рад", проти якої також мали місце і селянські, і робітничі виступи. Реалізовуючи поставлене перед собою завдання – показати глибокий розклад у тилу білогвардійців – історик відповідно до нього дібрав і архівний матеріал. Він в основному зосередився на конфронтації між селянами і поміщиками. Поза увагою А. Четиркіна залишилося питання про те, як денікінська цивільна адміністрація на місцях впливала на ситуацію. Джерельні матеріали дозволяють стверджувати, що білогвардійський державний апарат і сам А. Денікін цій проблемі приділяли пильну увагу[291]. По-друге, говорячи про непомірні платежі та повинності, які мали сплатити і виконати селяни на користь поміщиків, не зіставляє їх із розмірами, встановленими більшовиками. Тому йому немає з чим порівнювати, щоб визначити їхній характер. Нез'ясованими А. Четиркіним залишилися питання

про зміст аграрного законодавства, розробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, про ставлення різних категорій селянства до майбутньої земельної реформи, запропонованої Особливою нарадою тощо.

Згадана вище публікація була однією з останніх передвоєнних робіт, що стосуються нашої теми. Велика Вітчизняна війна внесла серйозні корективи в усі сфери життєдіяльності радянського суспільства. Не стала винятком й наука, суспільствознавчим компонентом якої є історія. Частина науковців – істориків пішла на фронт (Т. Бистренко, К. Максимчук, О. Слуцький), частина була евакуйована на Схід, частина залишилася на окупованих нацистами українських територіях.

Науковим центром радянського історіографічного процесу стала Уфа. Саме сюди було передислоковано Інститут історії України, інкорпорований до Інституту суспільних наук АН УРСР як відповідний відділ. У 1942 р. його статус було поновлено як Інститут історії і археології України. Вирішальний вплив на історіографічну ситуацію 1941 – 1945 рр., безумовно, мала Велика Вітчизняна війна. Як на перший погляд не дивно, цей катаклізм світового масштабу згуртував радянських істориків, спрямувавши їхній науковий потенціал на активну наукову діяльність. Тематику досліджень зумовлювали тогочасні обставини: домінанта належала історико-фактологічним роботам героїко-патріотичного спрямування. Однак спостерігається поява раніше не представленого в історіографії нашої теми виду наукової продукції – дисертації.

Першою, максимально наближеною до аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., в радянській історіографії проблеми стала кандидатська дисертація М. Супруненка “З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини”, захищена автором в Уфі у 1942 р. Об’єктом наукової уваги у кандидатській дисертації М. Супруненка стала традиційна для радянської історіографії тема – історія боротьби більшовиків України проти Добровольчої армії. Однак сам факт її появи за умов Великої

Вітчизняної війни, перманентних репресій проти істориків багато про що говорить.

М. Супруненко, подібно до своїх попередників – А. Четиркіна, І. Кулика, згідно з прийнятими тоді канонами, зосередився на висвітленні лише одного аспекту – „відновленні поміщицької власності на землю і розправі поміщиків із селянами”[292]. Він ставить знак рівності між „поміщицькою власністю на землю” і „приватною власністю на землю”. Хоча, як відомо, і А. Денікін, і П. Врангель акцент робили на останньому терміні, ставлячи в центр реформи наділення у приватну власність селянам землю. Про це у дослідженні М. Супруненка абсолютно не йдеться. Крім того, він вважає, що лише радянське земельне законодавство „передавало селянам землю”[293], очевидно, забуваючи, що не у власність, бо ж власником оголошувалася держава, а у користування. Цій роботі, як і дослідженню І. Кулика, властива і риторика революційного часу, гіперболізація класових антагонізмів: „Поміщики палали лютою ненавистю до селян...” тощо[294]. Не заперечуючи наявності вказаних М. Супруненком моментів у реальному житті, все ж таки вважаємо, що узагальнення, зроблені ним, не повною мірою відповідають дійсності, підтвердженням чому є джерельні матеріали. У них, зокрема, йдеться про те, що поміщики хоча і повернулися у маєтності, однак жагою помсти не палають[295], навпаки, погодилися продавати землю за помірними цінами[296].

Аналізуючи білогвардійські правила про право на врожай, учений приходить до висновку, що тим самим „знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за що третину урожаю”[297]. Однак при цьому він не пише про те, що аналогічне мало місце і у буденній практиці органів радянської влади на місцях. Наприклад, виконком Звенигородського повіту Київської губернії у серпні 1919 р., під час жнив, зобов’язав селян 2/3 урожаю віддавати державі[298].

Не до кінця дослідник розкриває і питання з реквізиціями, зокрема заходи Особливої наради по їхньому припиненню або введенню розрахунків. Джерельний матеріал переконує, що кроки білогвардійської адміністрації були досить-таки рішучими у цьому плані. Так, наприклад, за незаконну реквізицію підвід винні заарештовувалися і передавалися військово-польовому суду[299], наказом генерала А. Драгомирова безкоштовні реквізиції продовольства повністю заборонялися, а продовольчі комісії отримали інструкцію з розцінками оплати за вилучення, які відповідали базарним цінам[300].

Разом із тим, наголошуючи вище на дискусійних моментах, не можна не відзначити, що М. Супруненко: 1) правильно визначив причини тимчасового успіху Добровольчої армії, вказавши на помилковість аграрної політики більшовиків, яка зумовила перехід селян на бік білих; 2) об'єктивно відтворив реальний стан справ не лише в економіці, а і на фронтах, звернувши увагу на моральний стан червоноармійців; 3) залучив широку джерельну базу, різноманітну за походженням, на основі якої доводив ті чи інші положення. Інша справа, що вона була відібрана тенденційно, для однобічного висвітлення питань, задекларованих у роботі.

Окремі положення, розроблені у дисертації, були розширені у подальших роботах цього ж автора: "Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини"[301], "Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине"[302], "Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти денікінщини восени 1919 р."[303].

Переможне завершення радянським народом Великої Вітчизняної та Другої світової воєн сприяло піднесенню іміджу СРСР на міжнародній арені. Однак ситуація в середині країни була далеко неоднозначною. По-перше, тривали бойові дії на Західній Україні проти ОУН-УПА. На наш погляд, це була друга громадянська війна, однак це тема для спеціального дослідження; по-друге, у суспільно-політичному, духовно-культурному житті наростала

“повоєнна істерія”: боротьба з націоналізмом, космополітизмом, цькування української інтелігенції – “ждановщина” і таке інше; по-третє, повоєнні економічні труднощі, насамперед голод 1946 – 1947 рр. тощо.

Й. Сталін та його найближче оточення, пам’ятаючи, чим завершилися закордонні походи Російської армії під час переможних для неї наполеонівських воєн для монархії Романових, докладали всіляких зусиль для того, щоб ситуацію тримати під контролем. У зв’язку з цим сподівання населення, зокрема творчої інтелігенції, на “краще життя після війни”, принаймні у плані свободи творчості, наразилося на спротив з боку держави.

Однак у 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР поступово розвивався. В історичну науку прийшло нове покоління дослідників, більшість із них були фронтовиками, як, наприклад, І. Гуржій. Історики продовжували вивчати різні аспекти історії України. Разом із тим, дослідження питань соціально-економічного характеру періоду революції заступали розвідки з більш актуальною тематикою “возз’єднання братніх народів”, “Київська Русь – колиска трьох братніх народів” тощо. До того ж радянські історики повинні були підтримувати “братні” стосунки зі своїми колегами із країн народної демократії (майбутнього соціалістичного табору) та “давати відсіч зазіханням капіталістів” на історичну правду з історії СРСР. Тому творчий потенціал української радянської історичної науки жорстко регламентувався політичною доцільністю, визначеною вищим радянським керівництвом, “Историей ВКП (б). Краткий курс”. Архіви, як і у 1930-х рр., продовжували залишатися малодоступними для дослідників.

Цим, очевидно, можна пояснити той факт, що, крім повоєнних робіт М. Супруненка, про які вже згадувалося вище, до початку 1950-х рр. з питань, дотичних до аналізованої проблеми, наукових розвідок нами не було виявлено. І лише у 1953 р. з’являється кандидатська дисертація Г. Шевчука “Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля”[304]. У роботі представленіо історіографічний огляд, аналіз джерельної бази, чого не було у попередніх студіях. Структура дисертації дозволила її автору логічно і

послідовно розкрити зовнішньополітичну та внутрішню ситуацію в Україні у 1920 р.

Г. Шевчук чільне місце на сторінках рукопису відвів вивченню стану промисловості, аграрного сектора, заходам радянської влади у цих галузях народного господарства. Потрібно зауважити, що, як і М. Супруненко, Г. Шевчук оперує широкою джерельною базою, частину якої вперше введено до наукового обігу (хоча це не є свідченням того, що її зміст виходив за межі дозволеного цензурою), належним чином обґрунтовано запропоновані ним положення та висновки. Зібраний автором матеріал, методологія дослідження чітко узгоджуються із завданням роботи – довести, „що врангелівці були наймитами іноземних імперіалістів і за їх завданням намагалися повалити Радянську владу і методами жорстокого терору реставрувати буржуазно-поміщицький лад”[305].

У зв’язку з цим вивчення істориком врангелівського аграрного законодавства і проведення реформи позначене ідеологічною заангажованістю, а в окремих моментах фальсифікацією фактів, явищ, звуженням дослідницького поля проблеми. Так, наприклад, він пише про те, що „Врангель, як і його попередники, главарі білогвардійських банд, ... боровся за відновлення влади поміщиків і капіталістів, реставрацію монархії в Росії”[306]. Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованим на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не містить цінності у науковому аспекті. Щоб переконатися у цьому, варто хоча б звернутися до спогадів учасників Білого руху цього періоду, принаймні, самого П. Врангеля.

З’ясовуючи аграрну політику Уряду Півдня Росії, Г. Шевчук обмежився критичним аналізом законодавства і проведення реформи. Поза його увагою залишилися такі аспекти, як вироблення аграрного законодавства, концепції реформи, позиція різних політичних сил із приводу її змісту, організації тощо. Дослідник також ототожнює денікінську і врангелівську аграрні реформи, не розмежовує суттєвих між ними

відмінностей[307], а вони мали місце. Так, наприклад, в денікінському проекті реформи не йшлося про підтримку мало - та незаможних селянських господарств, невизначеним залишалося майбутнє радгоспів, створених більшовиками. Натомість врангелівський проект земельних перетворень передбачав охорону радгоспів і комун в інтересах незаможників[308,309].

Не відповідає дійсності й твердження Г. Шевчука про те, що реформа П. Врангеля ставила за мету відновити поміщицьке землеволодіння. Джерела, що стосуються цього періоду, дають підстави стверджувати, що П. Врангель у ставленні до поміщиків був радикальнішим від свого попередника А. Денікіна. За його наказом поміщикам заборонялося не лише повертатися у маєтності, а навіть обіймати адмінпосади у тому повіті, де ці маєтки знаходилися[310]. З іншого боку, не викликають заперечень судження автора з приводу недоліків у системі розрахунків селян за землю, цінової політики Уряду Півдня Росії на землю[311].

Дисертація Г. Шевчука стала останньою працею радянських істориків із дотичної до нашої теми дослідження, написаною за життя Й. Сталіна. Смерть “вождя”, як і у 1924 р., на порядок денний поставила питання боротьби за владу у вищому партійно-державному керівництві. Тріумфатором із неї вийшов М. Хрущов. Можна сказати, що упродовж другої половини 1950-х рр., принаймні до ХХ з’їзду КПРС та постанови “Про культ особи і його наслідки”, історіографічний процес в СРСР, УРСР розвивався за інерцією, в системі координат, заданих загальною атмосферою другої половини 1930-х рр. Якісних змін у тематиці наукових досліджень, підборі джерельного матеріалу та його інтерпретації, стилі викладу із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у другій половині 1950-х рр. нами не виявлено. Підтвердженням є праці П. Надинського, В. Кузьмина та багатотомна, колективна “История гражданской войны в СССР”, опубліковані в цей період.

Питання, пов'язані з перебуванням Добровольчої та Російської армій в Криму, у контексті загальної історії півострова досліджував П. Надинський у двотомних "Очерках по истории Крыма" – узагальнювальній праці з регіоналістики. Автор опрацював регіональні архіви (Державний архів Кримської області, Кримський партійний архів), місцеву періодику, що, безперечно, робить його дослідження науковим. В основному в "Очерках по истории Крыма" розкрито провідну роль більшовицької партії в організації підпільної та партизанської боротьби проти білогвардійців, прогресивність радянських аграрних перетворень[312].

Внутрішньоекономічні заходи урядів А. Денікіна, П. Врангеля не отримали наукового висвітлення. П. Надинський обмежився констатацією вже відомих фактів, повторивши оцінки своїх попередників (Г. Шевчука, М. Супруненка)[313]. На його переконання, „земельна політика П. Врангеля була нічим іншим, як варіантом старої столипінської реформи", до того ж проведеним під диктовку інтервентів[314]. Такий підхід, на який натрапляємо ще у публікаціях, розміщених у соціалістичній пресі періоду революції, можна вважати виправданим лише частково, оскільки він не дозволяє належним чином виявити самодостатню сутність врангелівської аграрної реформи. На наш погляд, дійсно, за метою, цілями ці два проекти мали багато спільного, однак вони і суттєво різнилися. Наприклад, врангелівське земельне законодавство надавало більше свободи та ініціативи селянам у перерозподілі землі, ніж столипінське.

Декларативність, революційність лексики, обмеженість джерельної та історіографічної баз – характерні риси таких робіт В. Кузьмина, як "Гражданская оборона и интервенция в СССР"[315], "Крушение последнего похода Антанты"[316]. У своїх судженнях, до речі, без належного обґрунтування, він повторює вже традиційні для радянської історіографії штампи, які експресивно-негативно оцінюють як власне лідерів Білого руху (А. Денікіна, П. Врангеля), так й їхню спробу проведення аграрних

перетворень[317]. Разом із тим не можна не відзначити ретельність автора при відтворенні ним перебігу подій на фронтах.

З аналогічних позицій аграрну політику Особливої наради висвітлено і на сторінках багатотомної, колективної „Истории гражданской войны в СССР”. Її автори, не вдаючись до детального аналізу стану земельних відносин в українському селі напередодні приходу Добровольчої армії, настроїв селян з приводу землекористування і землеволодіння, наслідків радянської політики на селі, категорично заявили, що проект реформи А. Денікіна зводився до відновлення поміщицького землеволодіння, а її вістря спрямовувалося проти трудового селянства[318].

Такі безапеляційні судження не що інше, як спотворення історичних фактів, догоджання догмам ідеології, необізнаність авторів (свідома чи несвідома) із джерельним матеріалом. Це можна довести з допомогою загальновідомих фактів. Так, по-перше, розбурхане радянськими перетвореннями селянство являло собою серйозну загрозу тилові Добровольчої армії, тому Головнокомандувач ЗСПР не міг поглиблювати конфронтацію, адже мав намір наступати на Москву і йому був потрібен надійний (принаймні спокійний) тил. У зв’язку з цим і заходи, заплановані Особливою нарадою, не могли спрямовуватися не на користь селян. По-друге, і А. Денікін[319], і О. Колчак[320] неодноразово наголошували на тому, що білогвардійці повинні проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин із селянством, щоб не було підстав говорити, що Білий рух відновлює поміщицьке землеволодіння. Такі думки лідерів Білого руху неодноразово друкувалися у “Вечерних огнях”, “Заре России” та інших газетах періоду революції.

Отже, процес нагромадження історичних знань у 1930-х – 1950-х рр. із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. мав свої особливі та відмінні від попередніх періодів розвитку радянської історіографії риси. Опрацьований нами історіографічний джерельний

матеріал, а також запропоновані критерії для виокремлення історіографічних періодів дозволяють у цьому історіографічному підперіоді виділити такі складники: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр.

Порівняно з 1919 – 1920 рр. та 1920-ми рр., 1930-ті – 1950-ті рр. позначені насамперед цілковитим підпорядкуванням історичної науки потребам партійно-державної ідеології, політики. Це зумовило регрес у розвитку історіографічного процесу, котрий виявився у заполітизованості та заангажованості історичних студій. Обмеження, а згодом припинення доступу істориків до архівів, цензура у відборі джерел спричинили різке звуження дослідницького поля. Висновки та узагальнення, підкріплені відповідними цитатами із праць класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна, більше відповідали вимогам агітаційно-пропагандистської публіцистики, ніж історичної науки.

Теоретико-методологічний монізм досліджень не сприяв становленню таких важливих компонентів для нормального існування історичної науки, як плюралізм думок, наявність наукової дискусії, толерантність та об’єктивність суджень тощо. Це стало причиною і того, що більшості наукових розвідок 1930-х – 1950-х рр. із історії аграрних революційних перетворень властиві поверховість, примітивний соціологізм, ідеологічна упередженість, перекручення та фальсифікація фактів. Останнє на початку 1940-х рр. стало настільки популярним явищем, що торкнулося навіть творчої спадщини В. Леніна, окремі положення з котрої стали приписувати Й. Сталіну.

Загальноприйнятий поняттєво-категоріальний апарат нагадував політичні кліше-жупели, а не науково обґрунтовані визначення. Так, наприклад, практично в усіх роботах цього періоду, дотичних до нашої теми, фігурують такі поняття, як “денікінщина”, “врангелівщина”, “білогвардійщина”, “контрреволюція”, “буржуазно-поміщицька воєнщина” тощо із негативним емоційно-експресивним забарвленням на позначення білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля та їхніх військово-політичних режимів, у цілому Білого руху.

Репресії та перманентні чистки кадрового складу радянських істориків деструктивно позначалися на рівні їхньої наукової продукції, моральних якостях “ідеологічних бійців” партії. У 1930-х – 1950-х рр. переважали роботи з конкретно-історичної тематики: монографії, колективні узагальнювальні роботи, нариси, короткі курси, наукові статті. Значною була частка навчальної літератури з історії: посібники, підручники. У ній дублювалися положення, відображені у тогочасній спеціальній науково-історичній літературі, а тому ми не зупинялися на її предметному аналізі.

Структурні зміни в організації самої історичної науки не створювали належних умов для формування у ній академізму. Навпаки, вона дедалі більше ставала партійною, класовою. Науковців було перетворено у заручників політичної ситуації.

Серед однозначних досягнень цього історіографічного підперіоду можна назвати появу дисертацій М. Супруненка, Г. Шевчука. Крім того, не всі історики одноголосно та однозначно сприйняли “правильне” розуміння основ марксизму-ленінізму в сталінській його редакції. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для творчості, у роботах А. Четиркіна, М. Супруненка, Г. Шевчука, П. Надинського представлено матеріали, що не втратили наукової значимості й у наш час.

3.3 Радянське історіописання 1960-х – першої половини 1980-х рр.

1960-ті – перша половина 1980-х рр. – неоднозначний період в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР, УРСР. Упродовж порівняно короткого проміжку часу, 10 – 15 років, українське суспільство пережило щонайменше три шокові стани (у соціокультурному та ідейно-духовному розумінні): ревізію сталінізму, хрущовську “відлигу”, брежнєвський неосталінізм.

Історія як суспільствознавчий компонент науки, представлений результатами розумової творчості істориків, чутливо реагувала на те, що відбувалося в країні. Історіографічний процес не розвивався лінійно. Як влучно зазначає І. Колесник, хвилеподібно – то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то “історіографічна” революція[321].

Історіографічна ситуація в цілому зазнала потепління після сталінських “заморозків”, що виявилося в активізації науково-історичного життя, за словами А. Гуревича, – в інтелектуальному ренесансі. У контексті настанов ХХ з’їзду КПРС щодо ролі історичної науки було започатковано систематичний друк усесоюзних та республіканських науково-історичних журналів “История СССР”, “Вопросы истории КПСС”, “Український історичний журнал”. Вільнішим став доступ дослідників до архівів, хоч до розсекречення особливо цінних джерел залишалося понад тридцять років.

У системі історичної науки змінюється статус історіографії, що трансформується в повноцінну галузь історичних знань із відповідною атрибутикою: визначаються об’єкт і предмет досліджень; розробляються структура, цілі, завдання; формується поняттєво-категоріальний апарат; окреслюється методологічний інструментарій. Відчутним було прагнення радянських істориків вийти за жорсткі межі історіописання 1930-х – 1950-х рр., реанімувати “справжній” марксизм-ленінізм, без сталінських його спотворень, ленінську концепцію історичного процесу.

У зв'язку з цим А. Сахаров справедливо зауважував: "... після XX з'їзду КПРС система позбулася крайнощів і ексцесів сталінського періоду, стала більш "цивілізованою", з обличчям якщо не зовсім людським, але й не тигровим"[322].

У сучасній історіографії аксіомою стало твердження про те, що XX з'їзд КПРС, постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. "Про культ особи і його наслідки" започаткували новий етап у розвитку радянського суспільства в цілому, радянської історіографії зокрема. Щодо останнього, то навряд чи, на наш погляд, можна так однозначно стверджувати, принаймні стосовно нашої теми дослідження. Як засвідчує опрацьований нами історіографічний джерельний матеріал, загальна лібералізація історіографічної ситуації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. мінімально стосувалася історико-революційної тематики, зокрема аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Зважаючи на це, у розробленій нами періодизації радянської історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. рубіжною датою початку третього підперіоду радянської історіографії є 1960 р. Наше бачення ґрунтується на тому, що, по-перше, тогоріч завершилося видання багатотомної "Истории гражданской войны в СССР", започатковане ще М. Горьким у 1930-х рр., зокрема п'ятого тому, що безпосередньо стосувався денікінського та врангелівського етапів в історії Білого руху, дещо доопрацьованого згідно з вимогами часу. Поява цього багатотомного видання, по-перше, позначилася на подальшому вивченні обраної нами проблематики, попри численні недоліки; по-друге, у другому номері журналу "Комуніст" за 1960 р. надруковано статтю Ф. Голікова "К вопросу о периодизации гражданской войны в СССР", де запропоновано два якісно нові моменти: а) нову періодизацію Білого руху та громадянської війни; б) порушено питання про доцільність вивчення внутрішніх, соціальних причин

формування Білого руху, відмови від його розуміння тільки як “знаряддя імперіалістів Заходу”[323].

Попри ті позитивні зрушення, про які йшлося вище, історична наука в СРСР та УРСР не була повністю позбавлена сторонніх для неї агітаційно-пропагандистських та ідеологічно-коментаторських функцій. Підтвердженням цьому є роботи І. Кондрашева та багатотомні узагальнювальні праці з історії СРСР, УРСР, громадянської війни.

Так, на думку І. Кондрашева, “режим рабства та безправ’я” запанував на всіх підконтрольних Добровольчій армії територіях. Склад Особливої наради – “представники найреакційнішої військово-монархічної кліки”, – писав історик[324]. Усі заходи білогвардійського уряду А. Денікіна на селі певною мірою стабілізувати ситуацію він зводив до вже традиційного для радянської історіографії тлумачення: “відновив поміщицьке землеволодіння, дозволив спекуляцію землею”[325].

Підпорядкованість історичної науки партійно-державницькій ідеології в СРСР, УРСР стала рельєфніше виявлятися з другої половини 1960-х рр., після усунення від влади М. Хрущова. Нове партійно-радянське керівництво на чолі з Л. Брежнєвим згорнуло і так суперечливі за своїм змістом ініціативи М. Хрущова, запровадивши десталінізацію суспільно-політичного, ідейно-духовного життя в СРСР, УРСР, обравши курс на уніфікацію національного життя в Радянському Союзі тощо.

Історіографічну ситуацію другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. в радянському історіографічному процесі історії революції та громадянської війни можна охарактеризувати як “бум” багатотомних, колективних і узагальнювальних праць, енциклопедій. Це було спричинено узагальненням та енциклопедизацією історичних знань із окресленої проблематики. Упродовж сімнадцяти років побачили світ такі видання, як “Історія селянства Української РСР” (2 томи), “История СССР с древнейших времен до наших дней” за редакцією І. Мінца (2 серії, 12 томів), “Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр.” (3 томи), „Советское крестьянство.

Краткий очерк истории” за редакцією В. Данилова, „История социалистической экономики СССР” (7 томів), „История Украинской ССР” (6 томів) тощо. Вони повторювали висновки, оцінки, представлені в одноосібних монографіях, дисертаціях. Поява більшості з них зумовлена ідеологічною парадигмою, розробленою й запровадженою брежнєвським керівництвом, а також стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних робіт.

Так, автори „Історії селянства Української РСР” діяльність білогвардійського уряду А. Денікіна на українських землях трактували як „чорносотенну великодержавну диктатуру капіталістів і поміщиків”. На їхню думку, денікінці сприяли повному відновленню поміщицького землеволодіння, реставрували дореволюційні порядки[326]. У такий спосіб у цьому поважному виданні винесено остаточний вердикт аграрній політиці білогвардійського уряду А. Денікіна.

Оцінюючи аграрну політику Особливої наради, не менш категоричними були й автори сьомого тому “История СССР с древнейших времен до наших дней” за редакцією І. Мінца. Історики безапеляційно стверджували: “На території, захопленій ворогом, була відновлена влада поміщиків та капіталістів... Утвердився режим терору та насилля… На селян були накладені різноманітні повинності на користь поміщиків та денікінської армії” тощо[327].

Подібними до наведених вище оцінками аграрної політики А. Денікіна позначений і 2 том „Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр.” Її авторський колектив, зокрема, стверджує, що навала білогвардійців принесла українським робітникам і селянам реставрацію буржуазно-поміщицького режиму[328]. У відриві від аналізу загальної картини запланованих урядом А. Денікіна змін у сільському господарстві на сторінках згаданого видання увага концентрується лише на одному аспекті: конфронтації між селянами, поміщиками, владою[329]. Так, справді, вона мала місце, її й не могло не бути за умов громадянської війни, коли люди, за

висловом П. Сорокіна, не стільки соціалізують, скільки біологізують. Та і громадянська війна за своєю природою – явище конфронтаційне, антагоністичне. Інша справа, що не можна окремі випадки екстраполювати на всю ситуацію взаємин селян із владою, оскільки джерела містять і зворотну інформацію: компліментарне ставлення селянства до денікінців[330], відмову від оплати за продовольство[331], інтерес до реформи А. Денікіна тощо[332]. Необхідно, уважно опрацювавши різнопланову джерельну базу, з'ясувати характер цих відносин на різних етапах під час перебування Добровольчої армії в Україні, взаємопричинні зв'язки, що його зумовлювали, тощо. Тоді вибудується об'єктивна, наближена до реальності картина цього питання.

Відвертим спотворенням фактів позначений 3 том „Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр." Це стосується інтерпретації його авторським колективом позиції П. Врангеля щодо цілей аграрної реформи, різних її наслідків. Сам барон, плануючи нововведення, передбачав досягти такого: 1) покращити економічне становище регіону, селян, заручитися тим самим підтримкою останніх у боротьбі проти більшовиків; 2) стабілізувати продовольчий ринок і вирішити питання з постачанням продуктами харчування населення, армії; 3) похитнути сформовані у населення, насамперед у селян, стереотипи стосовно Білого руху, його ідей тощо; 4) виграти не лише війну армій, а й ідеологій: „Вирішення цього питання (аграрного – автор) мало велике психологічне значення. Воно повинно вибити з рук ворогів основну зброю політичної боротьби, вдарити по уяві населення та армії..."[333] Авторський колектив 3 тому „Української РСР..." зазначає: „Пізніше у своїх мемуарах він писав, що насамперед треба було повернути на свій бік міцне селянство і психологічно вплинути на селянські маси, ліквідувавши у них найменшу підозру, ніби мета боротьби з червоними – це відновлення поміщицьких прав на землю і помста за їх порушення. В такий спосіб П. Врангель хотів знешкодити „пропаганду більшовиків серед селян проти Білої армії і Білого руху"[334].

Отже, радянські історики міняли місцями тему й рему. На їхній погляд, реформа мала виключно популістсько-агітаційний характер. Таким чином у масовій свідомості населення СРСР, УРСР формувалося негативне ставлення до врангелівської аграрної реформи, що зовсім не відповідало історичним реальностям. Ознайомитися з думкою більшовицьких опонентів радянське суспільство в 1960-х – першій половині 1980-х рр. не мало змоги.

Критичного підходу в опрацюванні потребує узагальнювальна праця „Советское крестьянство. Краткий очерк истории” за редакцією В. Данилова. Окремі положення цієї роботи не втратили свого наукового значення й у сучасних умовах. Так, наприклад, не викликає сумнівів слушно, на наш погляд, відзначена авторським колективом та обставина, що Біла армія була сильною і боєздатною доти, поки складалася з кадрових військових. Із мобілізацією селян вона втратила внутрішню єдність, перетворившись на аморфну більшість[335].

З іншого боку, „Советскому крестьянству. Краткий очерк истории” властиві заполітизовані штампи, алогізми, спотворене відтворення аграрної політики білих урядів: „...жадібні до селянської праці, поміщики ... поспішали відбирати у селян землю”[336]; „прихід до влади білогвардійської диктатури схвально зустріли куркульські та заможні елементи, котрі виступали проти Радянської влади, за відновлення буржуазних порядків”[337]; „аграрна політика білогвардійців, спрямована на реставрацію прав колишніх поміщиків...”[338] Про безпідставність таких та подібних суджень уже йшлося вище.

Алогічною, на нашу думку, є позиція авторів „Советское крестьянство…”, які вихваляють аграрну політику більшовиків, проголошену VIII з’їздом РКП(б), спрямовану на „союз робітничого класу з середняком”. Вона фактично була схожа на денікінську та врангелівську з тією лише різницею, що радянська влада переслідувала політичні цілі, а тому наділяла селян землею, а білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля проводили реформи (або намагалися), сподіваючись на позитивний політичний ефект.

Більшовики наділяли селянам землю не безкоштовно, як це пропагувало радянське керівництво, а згодом офіційна ідеологія та історична наука, враховуючи норми продрозкладки. У цьому контексті свого подальшого вивчення потребує питання про те, що для селян було економічно вигіднішим: сплатити за землю й отримати її в приватну власність, як це пропонували Особлива нарада та Уряд Півдня Росії, розвиваючи товарно-грошові відносини на селі, чи отримати її безкоштовно від радянської влади, але в користування, віддавши останній за це продукти харчування, згідно з продрозверсткою, теж, до речі, безкоштовно.

Особливості аграрних перетворень у національних республіках та економічних районах у контексті історії соціалістичної економіки СРСР, зокрема врангелівський закон про землю, побіжно висвітлено в „Истории социалистической экономики СССР”[339]. Прикметно, що автори цього видання, на відміну від інших своїх колег, толерантніші. Так, наприклад, вони порівняно коректно, без надмірної заангажованості, зауважували про те, що „...білогвардійці відновлювали дореволюційні порядки”[340]; без особливих спотворень вони з’ясували й основний зміст „Правил про землю головнокомандувача збройними силами на півдні Росії”[341]. Водночас їхні висновки з приводу сутності врангелівської аграрної програми не позначені науковою новизною й відповідають уже сформованій на цю проблему в радянській історіографії думці. Поза увагою авторів цього видання опинився аналіз й інших документів врангелівського аграрного законодавства.

Причини тимчасових успіхів Добровольчої армії, соціальна політика уряду А. Денікіна, проект аграрної реформи Особливої наради – ці та інші питання стали предметом вивчення на сторінках багатотомної „Истории Украинской ССР”. Окреслені вище проблеми історики висвітлювали, керуючись усталеними підходами, нових джерельних матеріалів до наукового обігу введено не було. Так, успіхи А. Денікіна влітку 1919 р. пояснювали, зокрема, і тим, що селянство „через свою дрібнобуржуазну природу виявило коливання... не надало підтримки Радянській владі”[342];

„Денікін відновив поміщицьку власність на землю”[343]; взірцем самовідданого служіння народу проголошувалися лише комуністи[344] тощо. Замовчували інші аспекти: ставлення селян України до більшовиків на початку 1919 р.; прорахунки радянського керівництва в аграрному питанні, продовольчій справі; терор регулярних частин Червоної Армії, ВЧК, що чинили в селах; аморальність представників радянських органів влади на місцях тощо.

Підтримуючи і розвиваючи думки та ідеї, висловлені в спеціальній науково-історичній літературі – монографіях О. Іллерицької, Н. Думової – автори „Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия” вважали, що за своєю сутністю проект аграрної реформи, розроблений земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева та затверджений А. Денікіним, представляв октябристсько-кадетський варіант столипінської реформи, що проводив царат[345]. Вивчення аграрного законодавства П. Врангеля вони обмежили поверховим оглядом „Закону про землю”, дещо переінакшивши його зміст. Так, наприклад, радянські історики стверджували, що селяни могли купити землю лише в тих маєтностях, розміри яких перевищували 600 дес.[346] Насправді, у документі розмір поміщицьких угідь обмежувався 200 дес., а зразкових господарств – 400 дес.[347]

Уважне ознайомлення з наведеним вище трактуванням аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. в узагальнювальних та енциклопедичних виданнях другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. дозволяє стверджувати, що радянські історики більше повторювали В. Леніна, ніж розширювали знання з історії революції та громадянської війни. Позбуваючись догматів сталінізму, повертаючись до “чистого марксизму-ленінізму”, вони в такий спосіб, по-перше, возвеличували в ранг істини останньої інстанції ленінське вчення (тобто надавали йому статусу тієї ж догми); по-друге, у методологічному,

тематичному аспектах “тупцювали на місці”, не збагачуючи історичні знання з проблеми ні в кількісному, ні в якісному вимірах.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. наукову історичну продукцію представлено традиційними видами: наукові статті, монографії, дисертації, однак спостерігається розширення тематики досліджень. Так, зростає чисельність наукових статей із регіональної історії. Безпосередньо нашої теми стосуються ті, авторами яких були М. Раковський, М. Олійник та інші історики.

Крізь призму боротьби трудящих Одещини проти Добровольчої армії з’ясовує основні положення проекту аграрних змін А. Денікіна М. Раковський [348]. Схвалення заслуговує опрацьована й залучена в дослідженні широка джерельна база; окремі висновки та положення, запропоновані істориком, не втратили наукової значущості й нині. Так, наприклад, цілком умотивованою є теза М. Раковського про те, що створення міцного селянського тилу було для білогвардійців проблемою першорядного значення[349]. Учений також не обмежився висвітленням лише правил про врожай, а й проаналізував, щоправда фрагментарно, діяльність земельних комісій Особливої наради з вироблення аграрного законодавства. Дослідник не замовчав і той факт, що в „Декларації” містився пункт про часткове відчуження поміщицьких земель.

Водночас автор не з’ясував питання про роботу земельних комісій під головуванням В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева, не зазначив, що розроблене земельною комісією В. Колокольцова „Земельне положення” було відхилене А. Денікіним як занадто консервативне[350], а подальше його доопрацювання покладалося на комісію О. Билимовича – В. Челіщева; про що свого часу повідомляли “Киевская жизнь”[351] та “Киевлянин”[352]. Запропонований ними проект, що відрізнявся відвертою проселянською спрямованістю, і затвердив А. Денікін.

Очевидно, як данина традиції, висновки історика дещо контрастують із тим матеріалом, яким він оперує. Так, М. Раковський, зокрема, пише, що

аграрна політика А. Денікіна мала антиселянський характер, спрямовувалася на захист поміщиків. На наш погляд, більшою помилкою Головнокомандувача ЗСПР було зволікання з її проведенням, що й спричинило розчарування в білогвардійцях українського селянства. Про це радянські історики так і не наважилися сказати.

Гіперболізація М. Раковським, Г. Кузьминим[353], Т. Вовк[354] та й іншими дослідниками ролі партії в організації антиденікінських виступів селян спонукає до порушення й з'ясування ще однієї проблеми: наскільки селянський опір селянства владі А. Денікіна зумовлювався труднощами вирішення аграрного питання (тобто був власне селянський), а не підбурювальною діяльністю більшовиків (мав штучний характер). Якщо керуватися логікою, запропонованою в роботах цих авторів, то випливає, що селяни не мали нічого проти денікінського проекту аграрної реформи. Лише під впливом агітації „справді всенародної партії" вони розпочали цю боротьбу.

Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень – грудень 1919 р.) висвітлено в публікації М. Олійника[355]. Автором проаналізовано історіографію питання, окреслено місце проблеми у вивченні історії революції. Левова частка роботи – аналіз діяльності більшовиків, радянського підпілля в організації селян у їхній боротьбі проти білогвардійців. Побіжно історик зупинився і на причині тимчасових успіхів Білого руху в Україні, відзначивши, що вона полягала в „дрібнобуржуазній" сутності селянства, яке в „гострий момент боротьби не надало належної підтримки влади Рад"[356]. На наш погляд, таке твердження не повною мірою відображає реальний стан справ. М. Олійник зазначає не причину, а ймовірніше – наслідок. Насправді перетворення, що запроваджувалися радянським керівництвом в Україні напередодні наступу військ А. Денікіна, і є причиною того, що селянство відмовилося захищати „єврейсько-комунські" „завоювання революції".

Без наведення будь-яких фактів, аргументації дослідник як істину, що не потребує доведення, а тим паче оскарження, констатує, що „денікінці принесли селянству поневолення”, „поміщики примушували останніх (селян – автор) безплатно працювати на себе тощо[357]. З’ясовуючи розмах селянського повстансько-партизанського антиденікінського руху на Харківщині, М. Олійник не порівнює його з аналогічним антибільшовицьким; по-друге, з його дослідження чітко не зрозуміло, що ж було справжнім мотивом (або як вони між собою зіставлялися) селянських виступів: діяльність більшовицького підпілля чи денікінська аграрна політика. Принаймні в статті М. Олійник наполягає на першому[358], ставлячи під сумнів його твердження з приводу антиселянського спрямування аграрної політики уряду А. Денікіна.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. популярним серед дослідників стає звернення до вивчення історії небільшовицьких партій, зокрема їхніх програмних засад із аграрного питання; аграрної історії України 1917 – 1923 рр.; теорії та практики вирішення аграрного питання “російською монархічною контрреволюцією”. Саме ця проблематика перебуває в колі наукових інтересів істориків, що відображено в монографіях та дисертаціях Г. Іоффе, О. Іллерицької, Н. Думової, Р. Ляха, С. Карпенка.

У радянській історіографії кінця 1970-х рр. критиці аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. присвячено науковий доробок Г. Іоффе[359]. Дослідник зосередився на розкритті принципів, покладених лідерами Білого руху в основу аграрних перетворень, роботі земельних комісій із вироблення основ аграрного законодавства, окремим моментам із практичної їхньої реалізації. Порівнюючи такий підхід із іншими, не можна не помітити, що він якісно вирізняється. Крім того, історик намагається уникати емоційно забарвленої лексики, властивої агітматеріалам доби революції та працям його попередників. Не відмовляє він і лідерам Білого руху в розумінні ними того становища, що склалося на селі[360]. Позитивним є

і те, що автор представляє різні підходи, що мали місце під час обговорення денікінського та врангелівського проектів аграрних реформ, ставлення до них громадськості.

Відзначаючи ці та інші позитиви роботи, не можна обійти увагою і певні недоліки та упущення, а в окремих випадках – алогізми, “підтягування” інтерпретації фактів до офіційної ідеології. Так, наприклад, говорячи про те, що А. Денікін усвідомлював “ціну” аграрного питання, Г. Іоффе стверджує, що в кінцевому результаті варіант аграрної реформи, затверджений ним, був пропоміщицьким[361]. Однак відомо, що аграрний законопроект О. Билимовича – В. Челіщева, порівняно з проектом В. Колокольцова, більше відповідав селянським прагненням володіти землею. У ньому переважало не те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств[362]. Знову ж таки історик ототожнює поняття “приватна власність на землю”, “селянське землеволодіння”, “велике поміщицьке землеволодіння”, що є різними за своїм змістом. При цьому акцент він робить на останньому, що, як відомо, за аграрним законодавством білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, підлягало не відновленню, а відчуженню.

Складно погодитися і з твердженням Г. Іоффе про те, що “Врангель вихвалявся аграрну реформу провести за три – чотири години”[363]. Навпаки, барон був свідомий того, що за “специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смути та кризи” вирішити земельне питання в повному обсязі не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов’язково стане об’єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу[364]. Тому Головнокомандувач обрав рішення розрубати “гордіїв вузол”, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою

підтримкою в боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши в такий спосіб проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Не витримує критики і категоричне твердження Г. Іоффе з приводу того, що “у своїй більшості селяни не повірили закону (“Закон про землю” від 25 травня 1920 р. – автор)”[365]. Згідно з джерелами, селянство, довідавшись про реформу, було задоволено тим, що “білі про них згадали”[366]. Навіть селяни прифронтової території нетерпляче очікували на прихід Російської армії[367]. Незважаючи на екстремальні умови громадянської війни, станом на 15 вересня 1920 р. лише в Криму, за даними “Красного архиву”, функціонувало 86 земельних рад із 140 можливих[368]. У кінці серпня – на початку вересня 1920 р. фактично в усіх волостях, за винятком тих, де тривали бої, земельні ради розпочали свою роботу. На 15 жовтня 1920 р. у 8 повітах Таврійської губернії, за підрахунками Н. Росса, діяло 90 волосних рад[369]. За статистикою, опублікованою кримською газетою “Южные ведомости” і якою оперує у своїй монографії В. Краснов, чимала кількість орендаторів потребувала розширення своїх земельних угідь. Так, зокрема, у Сімферопольському повіті – 36 %, Феодосійському – 46 %, Перекопському – 59 %, Євпаторійському – 63 %[370].

Осмисленню еволюції аграрних програм непролетарських партій, з’ясуванню їхніх спільних та відмінних ознак присвячено роботу О. Іллерицької[371]. Дослідниця звернулася і до вивчення основних положень аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Потрібно зауважити, що О. Іллерицька проаналізувала зміст „Декларації”, проекти земельних комісій О. Билимовича – В. Челіщева, Г. Глинки, погляди А. Денікіна, П. Врангеля на проблему, намагаючись бути об’єктивною, хоча б у межах марксистсько-ленінської методології дослідження, задекларованої нею.

Відзначаючи такий безсумнівний прогрес у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, зосередимо увагу й на тих моментах, що потребують додаткового уточнення. Так, О. Іллерицька, зокрема, зазначає, що за викуп, згідно із законопроектом, розробленим земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, підпорядкованою Особливій нараді, селяни отримували частину поміщицьких земель, „а рештою (її розмір не визначався) поміщики могли володіти, як і до Жовтневої революції”[372]. Джерельні матеріали свідчать, що за поміщиками, відповідно до згаданого вище законопроекту, залишалося 100 дес., залежно від регіональної родючості ґрунтів цей показник коливався, але не міг перевищувати 400−500 дес.[373]

Не повною мірою відображає наведений О. Іллерицькою матеріал і реальне ставлення громадськості як до роботи земельної комісії під головуванням В. Колокольцова, так і до аграрної реформи Особливої наради в цілому. Дослідниця зауважує: „Навіть такий надпоміркований аграрний проект (В. Колокольцова – автор), написаний у прокадетському стилі, викликав гостру критику з боку поміщиків – офіцерів та генералів”[374]. Справді, джерела підтверджують наявність такого ставлення великих землевласників до змін у землеволодінні та землекористуванні. Водночас вони засвідчують й еволюцію таких поглядів у бік порозуміння із селянством, відмови від своїх латифундій. Про це, зокрема, ішлося 30 вересня 1919 р. у Києві під час роботи Київського товариства сільського господарства [375].

Не можна повністю погодитися і з тезою О. Іллерицької про те, що неприйняття великими землевласниками проекту „Декларації” стало причиною створення комісії О. Билимовича – В. Челіщева [376]. Насправді причина полягала в іншому: А. Денікін (ми вже про це писали вище) розцінив проект В. Колокольцова як занадто консервативний, такий, що потребує серйозного доопрацювання з більшим урахуванням економічних інтересів селян, зокрема, потреб у землі. Крім того, сам В. Колокольцов –

харківський земський діяч, агроном за освітою, людина з бездоганною репутацією (як писав про нього гетьман П. Скоропадський[377]), мав досвід подібної діяльності (Міністр землеробства в Раді Міністрів Української Держави) та був прихильником збереження великого поміщицького землеволодіння. О. Билимович та В. Челіщев, навпаки, обстоювали розвиток одноосібних високотоварних селянських господарств, тому навряд чи великі землевласники згодилися б на таку заміну.

Дискусійним, на наш погляд, є твердження О. Іллерицької про „напівфеодальний спосіб обробітку" придбаних селянами земель. Документи періоду громадянської війни свідчать про те, що білогвардійський уряд А. Денікіна виділяв кошти, закуповував для селянських господарств насіннєві фонди, техніку, реманент, кредитував машинобудівну промисловість тощо[378]. У такий спосіб Особлива нарада намагалася сприяти підвищенню тогочасних агротехнологій.

Емоційно-негативно оцінила дослідниця аграрний проект П. Врангеля, назвавши документ „лицемірно витонченішим" порівняно з денікінським, оскільки його реалізовували під пильнуванням союзників (Антанти – автор)[379]. Науковість та достовірність цього висновку різко контрастують з аргументованістю. У праці не наведено ні фактів, ні джерельних матеріалів на його підтвердження. Імовірніше за все, цей висновок – елемент кон'юнктурності, без якого на початку 1980-х рр. не могла обійтися жодне видання з історії.

Історія партії кадетів, її участь і роль у подіях громадянської війни – об'єкт наукового вивчення Н. Думової[380]. Дослідниця опрацювала широке коло джерел, уперше залучила до наукового обігу окремі матеріали з білогвардійської мемуаристики, навела думки іноземних авторів на проблему. Не можна не відзначити ерудицію авторки, її прагнення до об'єктивності та виваженості, наявність у роботі нового, як на той час, фактологічного матеріалу. Серед різноманітного кола питань, пов'язаних із історією кадетської партії в роки громадянської війни, Н. Думова

проаналізувала і співпрацю членів партії з білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля у виробленні аграрного законодавства.

І донині має теоретико-практичну цінність наведений істориком матеріал із приводу різних поглядів кадетів на вирішення аграрного питання в Україні за А. Денікіна. Н. Думова з'ясувала раніше невідомий психологічний аспект, внутрішньо-суб'єктивну мотивацію ухвалення рішень членами Особливої наради під час створення проекту нововведень у землекористуванні та землеволодіння в українському селі[381].

Значущим є також зіставлення дослідницею проекту О. Билимовича – В. Челіщева з „Проектом положень з аграрного питання", ухваленим на Харківській конференції партії „народної свободи"[382]. Розкриття вченою внутрішньої атмосфери настроїв, що мали місце за П. Врангеля з приводу аграрних інновацій, значно доповнює знання про специфіку вироблення земельною комісією Г. Глинки проекту аграрної реформи[383].

Попри наявність вказаного вище безсумнівного позитиву, монографія Н. Думової позначена спільними для всієї радянської історіографії початку 1980-х рр. рисами – тенденційністю в доборі фактів, політичною заангажованістю, категоричністю, однобічністю висновків. Прикладом може бути хоча б назва роботи та її розділів: „Кадетская контрреволюция и её разгром", „Крушение белогвардейских режимов" тощо.

Вирішення аграрного питання в Україні в 1917 − 1923 рр. – предмет ретельного наукового аналізу дисертації Р. Ляха[384]. У контексті вивчення аграрних перетворень в Україні 1917 − 1923 рр. дослідник з'ясував й аграрну політику білогвардійського уряду А. Денікіна. Потрібно зазначити, що науковець опрацював значну за обсягом і різноманітну за походженням джерельну базу, належним чином розкрив здобутки попередників, виявивши маловивчені сюжети задекларованої ним теми, визначивши в такий спосіб місце власної роботи в структурі історико-аграрних досліджень, присвячених революції в Україні.

Дисертація насичена численними статистичними даними, що ілюструють ті чи ті положення, окремі з них не втратили актуальності й у наш час. Так, наприклад, не викликає сумнівів теза, висловлена істориком із приводу наявності схожих моментів у проектах аграрних змін П. Столипіна й А. Денікіна. Схвалення заслуговує те, що вчений, на відміну від своїх колег, цитує білогвардійські джерела, а не довільно інтерпретує їх[385].

Зрозуміло, що, як і будь-яка інша робота, виконана в 70-х – на поч. 80-х рр. XX ст. у СРСР, УРСР, ця не позбавлена недоліків, пов'язаних із ідеологічною упередженістю в аналізі аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Попри це, для вдумливого історика, що вміє „читати між рядків", студія являє собою солідне джерело знань, фундамент для подальшого оволодіння задекларованою в ній тематикою.

Своєрідним підсумком розвитку радянської історіографії другої половини 60-х – першої половини 1980-х рр. стала наукова спадщина С. Карпенка, присвячена "краху соціально-економічної політики врангелівської диктатури"[386]. Як свідчить зміст автореферату кандидатської дисертації, об'єктом вивчення історика стали "ті елементи врангелівської диктатури, котрі відіграли вирішальну роль під час її краху". Мета роботи полягала в тому, щоб "розкрити закономірності та показати неминучість посилення економічної кризи та звуження соціальної бази врангелівської військової диктатури, наростання класової боротьби трудящих проти врангелівщини як факторів, обумовивши її поразку від Червоної армії".

Методологічна основа дисертації ґрунтується на працях засновників марксизму-ленінізму, документах Комуністичної партії та Радянської держави[387]. Водночас автор належним чином проаналізував маловідомі аспекти, що стосувалися врангелівської аграрної реформи. Дисертант, зокрема, приділив увагу врангелівському аграрному законодавству, економічному становищу сільського господарства Таврії, добробутові селян губернії. Однак історикові не вдалося вийти за усталені стереотипи у

висвітленні цих та інших питань, оскільки він подав їх у традиційному для радянської історіографії цього періоду ракурсі.

Радянський історіографічний процес 1960-х – першої половини 1980-х рр. позначений інтенсивним розвитком історіографії як повноцінної галузі історичних знань із відповідною атрибутикою. Одноманітність історіографічних студій 1920-х – 1940-х рр. доповнюється одноосібними та колективними монографіями, загальноісторіографічними та проблемно-історіографічними роботами. Розширюється традиційне тематичне коло. Наприклад, об’єктом вивчення стають історичні установи та їхня діяльність; тенденції в динаміці досліджуваної проблематики; зміни в методології наукового пошуку; окремі історіографічні праці. Поміж інших у цей період вирізняються роботи В. Данилова[388], С. Найди[389], І. Шермана[390], Ф. Лося та В. Сарбея[391], В. Наумова[392], М. Жаровського[393] тощо.

Так, наприклад, І. Шерман у монографії “Советская историография гражданской войны в СССР (1920−1931)”, аналізуючи радянську історіографію 1920-х – 1931 рр. історії громадянської війни в СРСР, зупинився, зокрема на аналізі праць, присвячених історії Білого руху в Україні, аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Об’єктом уваги І. Шермана стали напрацювання М. Мальта, Д. Кіна, А. Голубєва. У публікації І. Шермана “Проблеми громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956 – 1967 рр.)”[394] проаналізовано розвиток у 1956 – 1967 рр. радянської історіографії історії революції; окреслено основні тенденції у вивченні питань із історії боротьби селянства України проти А. Денікіна, П. Врангеля.

Упродовж 1970-х рр. радянська історіографія історії революції активно розвивалася. За цей період побачили світ історіографічні розвідки П. Денисовця[395], М. Авдєєва[396], В. Наумова[397], М. Супруненка[398] та інших авторів. Зміст наукових праць стосувався основних тенденцій та напрямів розвитку радянської української історіографії історії революції в 1950-х – на

початку 1960-х рр., аналізу напрацювань істориків УРСР із питань аграрної історії України періоду революції та громадянської війни.

Від початку 1970-х і впродовж 1980-х рр. радянські дослідники інтенсивно цікавилися зарубіжною історіографією історії революції. Однак робили це у специфічний спосіб: критикували буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня. За 10-12 років із цієї проблеми опубліковано понад 20 робіт, серед яких – наукові статті, монографії, колективні узагальнювальні праці таких авторів, як В. Салов[399], В. Рикалов[400], С. Фоміних[401], Ю. Афанасьєв[402], А. Косаківський[403], Г. Іоффе[404], В. Наумов[405], В. Полікарпов[406], К. Хмелевський і С. Хмелевський[407], І. Мінц[408] та ін. Характерною рисою змістовного наповнення студій була політична заангажованість, зумовлена ідеологічним протистоянням СРСР та США під час “холодної війни”.

Отже, хронологічні межі третього підперіоду, 1960-ті – перша половина 1980-х рр., у розвитку радянської історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. умотивовані як загальними тенденціями в еволюції історіографічного процесу, так і специфікою опрацьованих нами історіографічних джерел.

Історіографічний процес 1960-х – першої половини 1980-х рр. розвивався за складних суспільно-політичних, ідейно-культурних умов – ревізії сталінізму, хрущовської “відлиги”, брежнєвського неосталінізму, що визначали хвилеподібність його поступу.

Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. постійно перебувала в полі зору радянських істориків 1960-х – першої половини 1980-х рр. Ураховуючи ту суспільно-політичну ситуацію, що мала місце в СРСР, партійно-державні органи, що відповідали за ідеологію, жорстко контролювали питання, пов’язані з історією громадянської війни. Все це позначилося на якості, певній тематичній спрямованості досліджень. Тоді не було написано жодної статті, монографії, де йшлося б про який-небудь

позитив у білогвардійському аграрному законодавстві чи практиці його реалізації. Натомість замовчувалися щонайменші негативні моменти в радянській теорії та практиці вирішення аграрного питання в період революції.

Водночас варто зосередитися й на позитивних зрушеннях, що насамперед стосуються систематизації широкого джерельного матеріалу в архівах, опублікування його в тематичних збірниках тощо. Хоч при цьому слід пам'ятати про те, що добір фактажу регламентувався ідеологічними настановами. Порівняно з попереднім підперіодом, учені значно розширили коло досліджуваних питань, однак незмінними залишалися методологічні підходи тощо.

Як повноцінна галузь історичних знань у 1960-х – першій половині 1980-х рр. інтенсивно розвивається історіографія. Певної корекції зазнає поняттєво-термінологічний апарат науковців. На позначення Білого руху, крім традиційних "денікінщина, врангелівщина, білогвардійщина", вживаються "білогвардійці, денікінський / врангелівський режим, врангелівська диктатура". Зрозуміло, що і вони невповні відображають сутність Білого руху, однак, на наш погляд, мають менше негативне експресивно-емоційне навантаження.

Видове розмаїття науково-історичної продукції в 1960-х – першій половині 1980-х рр. доповнюється багатотомними, колективними узагальнювальними та енциклопедичними виданнями, поява яких відображала процеси узагальнення та енциклопедизації історичних знань із історії революції, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Є підстави констатувати і наявність двох напрямів в історіописанні третього підперіоду розвитку радянської історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Перший умовно можна назвати апологетичним. Його типовими ознаками є ортодоксальність,

кон'юнктурність, ненауковість. Другий – професійно-кон'юнктурний, якому властиві відносна поліаспектність дослідницького поля, умотивованість суджень, висновків і узагальнень відповідно дібраною джерельною базою. Поміркованість та толерантність оцінних характеристик, часткова упередженість та заангажованість автора – данина політичним обставинам, за яких жив і працював дослідник.

3.4 Перебудова та її вплив на розвиток радянської історіографії 1985 – 1991 рр.

Гласність, демократизація та інші зміни в суспільно-політичній системі СРСР, корекція офіційної ідеології позначилися на останньому підперіоді розвитку радянської історичної науки в 1985 – 1991 рр. Історіографічний процес цих років у сучасній українській історіографії дослідники (наприклад, І. Колесник) часто називають "другим інтелектуальним ренесансом". На відміну від першого, зумовленого хрущовською "відлигою" та прагненням радянських істориків "очистити марксизм", другий, ініційований журналістами, белетристами, літераторами, був орієнтований на якісно нові форми професіоналізації, відповідність загальновизнаним стандартам наукової праці[409].

У межах історіографічного процесу періоду перебудови було визначено основні риси та напрямки розвитку новітньої концепції вітчизняної історії, що ґрунтувалися на національних історіографічних традиціях, вироблених М. Грушевським, В. Антоновичем, В. Липинським, Д. Дорошенком та багатьма іншими українськими істориками.

Зазначені вище трансформації, однак, не були миттєвими. Переосмислення традиційних поглядів на історію революції 1917 – 1920 рр., громадянської війни було тривалим, певною мірою болісним. Жанрове представництво наукової продукції перших перебудовних років із аграрної

політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. залишалося традиційним: узагальнювальні, багатотомні колективні видання, наукові статті в тематичних збірниках, наукових журналах тощо. У контексті нашої проблеми привертають увагу “История крестьянства СССР. История советского крестьянства” за редакцією В. Шерстобітова, публікації С. Карпенка, І. Рибалки.

У 1986 р. побачила світ п’ятитомна “История крестьянства СССР. История советского крестьянства” за редакцією В. Шерстобітова. Перший том присвячено вивченню аграрної історії першого десятиліття радянської влади. Незважаючи на те, що праця опублікована в роки перебудови, її зміст у традиційній для радянської історіографії манері інформує читачів про відносини “селянства та контрреволюції на Півдні Росії та в Україні[410]”.

Поміж робіт попереднього історіографічного підперіоду її вирізняє декілька суттєвих рис, так би мовити, нових моментів у трактуванні аграрної політики білогвардійських урядів. Її автори, наприклад, визнають, дещо м’яко формулюючи, що швидкому просуванню Добровольчої армії вглиб України певною мірою сприяло невдоволення українського селянства “перегинами місцевих радянських органів у проведенні аграрної політики”[411]. Отже, мова вже не йшла про “куркульський бандитизм”, хоч, з іншого боку, ще не наважилися говорити про невдоволення бідноти більшовиками в 1919 р. не просто аграрною політикою, а “політикою військового комунізму”.

Крім того, хоч і завуальовано, однак історики визнали, що П. Врангель фактично легалізував селянські самозахоплення попередніх років, запровадивши “Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”[412].

Дозволили собі дослідники подати й аграрне законодавство Донського уряду, зміст якого розкриває справжні, а не вигадані істориками, основи наділення землею донського козацтва[413].

Принципово оцінюючи аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., учені обстоювали позиції, сформовані у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. Так, дослідники, зокрема, писали про те, що денікінці не мали чіткого уявлення про шляхи вирішення аграрного питання на початковому етапі просування вглиб українських територій[414]. Про те, що це не так, свідчать численні матеріали тогочасної періодики, наприклад, публікації І. Невіча[415] та інших авторів[416] у газеті „Вечерние огни”, архівні джерела[417].

До 70-ї річниці Жовтневої революції вийшло чимало тематичних збірників, де з’ясовано різні питання радянського будівництва як у революційний, так і в постреволюційний період, серед яких: “Великий Октябрь – торжество идей марксизма-ленинизма”, “Советская культура. 70 лет развития”, “Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии”. Автори публікацій не оминали увагою й проблеми історії Білого руху, безпосередньо вивчали аграрну політику білогвардійського уряду П. Врангеля на підконтрольних Російській армії українських територіях у 1920 р.

Так, наприклад, С. Карпенко в статтях “Врангелевщина: крах политики и идеологии “неомонархизма”[418], “Развития политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу (Из истории разложения и краха врангелевщины)”[419], уміщених у ювілейних збірниках із промовистими назвами “Великий Октябрь – торжество идей марксизма-ленинизма” та “Советская культура. 70 лет развития”, розкрив “крах політики та ідеології “неомонархізму”” за П. Врангеля, розвиток політичної свідомості трудящого селянства в білогвардійському тилу.

Ці дві публікації дотичні за змістом, хоч і мають різні назви. Вони стосуються аграрної політики уряду П. Врангеля і в скороченому варіанті передають зміст кандидатської дисертації автора, реферат якої ми вже аналізували вище. Уникаючи повторів, зупинимося на тих сюжетах, які є певною мірою новими і свідчать про еволюцію поглядів історика.

Так, С. Карпенко цілком справедливо визнає, що "ліва політика" П. Врангеля в аграрному питанні передбачала скорочення великого поміщицького землеволодіння і наділення за його рахунок землею середняків та заможних селян. На відміну від інших своїх колег, він ширше розкриває сукупність заходів, що передбачав провести Уряд Півдня Росії на селі. Дослідник згадує про його наміри забезпечити селянство реманентом та товарами промисловості, про заходи щодо полегшення реквізицій, повинностей, припинення грабунків цивільного населення військовими, аналізує настрої селян стосовно реформи, уникаючи при цьому категоричного твердження, що всі вони були проти неї. Уперше в радянській історіографії С. Карпенко наводить доповідну записку П. Махрова на ім'я П. Врангеля, де викладено першочергові заходи з організації більш-менш нормального життя в Криму. Крім того, історик називає "ґрунтовними"[420] проекти реформ, розроблені земельними комісіями під головуванням Г. Глинки.

З іншого боку, не зрозумілими є закиди дослідника на адресу Уряду Півдня Росії стосовно того, що за рахунок аграрної реформи П. Врангель та його оточення хотіли заручитися підтримкою селян, збільшивши, зокрема, й чисельність Російської армії. С. Карпенко, очевидно, забув, що подібної тактики дотримувалися й більшовики. В. Ленін відверто говорив, що селянам Росії роздали землю, аби вони захищали радянську владу у лавах Червоної армії. Детально про це йдеться в публікації В. Полікарпова "Добровольцы 1918 года", надрукованій у "Вопросах истории" за 1983 р.[421]

Спонукають до роздумів, відмінні від позиції вченого й наведені в статтях контрзаходи більшовиків щодо роз'яснювальної роботи серед

населення[422]. Якщо “Закон…” від 25 травня 1920 р. був реакційний, антиселянський, як пише С. Карпенко, то виникає запитання, чому більшовики проводили таку активну контрагітаційну діяльність проти нього, рекламуючи положення власної аграрної реформи, адже можна було обійтися менш масштабними заходами. Напевне, це вкотре доводить, що таки П. Врангель досяг задуманого – “вирвав із рук ворогів основну зброю пропаганди проти Російської армії – будь-яку підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення”[423].

Не позначені науковою новизною і публікації, розміщені в збірнику “Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии”[424]. Їхні автори, серед яких А. Седов, Т. Бахтилова, В. Зимина, В. Федюк, розкривають або уже відомі сюжети, або пропонують офіційний погляд на маловивчені питання.

На особливу увагу серед науково-історичної літератури другої половини 1980-х рр. заслуговує публікація І. Рибалки “Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України”[425]. Цінність статті, що за назвою не стосується аграрної політики білогвардійських урядів, полягає в тому, що в ній міститься численний статичний матеріал, зведений автором у таблиці й належним чином прокоментований. Оперуючи даними, розміщеними в ній, можна скласти цілісну картину щодо землекористування та землеволодіння українських селян напередодні революції 1917 – 1920 рр., простежити зміни, що відбулися під час громадянської війни, виявити динаміку змін у соціальному статусі різних груп селянства.

Крім того, можна або підтвердити, або спростувати зміст аграрних проектів, запропонованих різними режимами під час революції. Так, з огляду на висновки, подані автором у статті, стає зрозумілим, що ставка білогвардійських урядів на економічно міцне селянство – не спроба монархічного реваншу, а вмотивована реальністю прагматична позиція. І. Рибалка зокрема пише: “У цілому наявні матеріали неспростовно свідчать про збільшення кількості середняцьких і зменшення бідняцьких, а також

найбільш заможних, куркульських господарств. Розміри посівної площі, забезпеченість робочою худобою і коровами у раніше безземельних і малоземельних дворах зростали, а в куркулів різко зменшувалися”[426]. Хоч при цьому автор і вважає, що такі зрушення – це результат продуманої політики більшовиків.

Поступове звільнення історичної науки з лещат тотального партійно-державного контролю в 1985 – 1991 рр. дало поштовх до ніким і нічим необмеженого розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу радянських істориків. Їхня творча енергія спрямовувалася не лише на поверхове заповнення “білих плям історії”, а й на пошук нових тематичних ніш, роботу з раніше недоступними архівними джерелами тощо. Так, наприклад, було звернено увагу на популярний в історіографії 1919 – 1920 рр. напрям – біографістику лідерів Білого руху. В радянській історіографічній традиції він практично не розвивався, на противагу біографістиці радянських діячів.

У радянській історіографії останнього її підперіоду однією з перших спроб дослідити біографію П. Врангеля, його життєвий шлях стала робота С. Карпенка “Крах последнего белого диктатора”[427]. Автор, опрацювавши численний, раніше невідомий матеріал (наприклад, документи розвідки Червоної Армії, зарубіжну історіографію), намагався об’єктивно відтворити постать барона, історію Білого руху за його керівництва. Крім зазначених вище, учений безпосередньо зупинився на з’ясуванні таких аспектів, як міжособистісне суперництво між П. Врангелем і А. Денікіним, діяльність земельних комісій Г. Глинки з вироблення основ аграрної реформи, проведення Урядом Півдня Росії „лівої політики правими руками”, відносини П. Врангеля з іншими країнами, стан тилу та армії.

Безсумнівною заслугою історика є те, що він проаналізував здобутки зарубіжної радянології у невластивій для радянської історіографії манері, виявивши позитивні та дискусійні моменти в працях Н. Росса, Р. Лакетта, Дж. Бредлі та інших учених. Не викликає сумнівів і судження дослідника про

те, що „періоди „подолання наслідків культу особи” у вітчизняній історіографії обішли увагою Білий рух”[428]. Позитивним є звернення С. Карпенка до питань вироблення основних положень врангелівської аграрної реформи, з’ясування її основних положень, наслідків, а також вивчення і зіставлення поглядів на неї у радянській та зарубіжній історіографії.

Відзначаючи в цілому наукову новизну роботи, широту поставлених завдань, задекларовану автором часткову об’єктивність, не можна не відзначити і окремих суперечностей, властивих цьому дослідженню. “Крах последнего белого диктатора”, написаний у період „перебудови”, „гласності”, коли радянське керівництво, не модифікуючи змісту, намагалося змінити форму окремих елементів політичної системи, не могло не бути позначено протиріччями окреслених процесів.

Так, наприклад, С. Карпенко сам собі суперечить. На с. 11 він пише про те, що, чим реальнішим ставав крах Добровольчої армії, тим більш цинічно П. Врангель боровся за владу[429]. На с. 18 історик наводить свідчення агентурної розвідки Червоної Армії, в яких барон постає розумною людиною, яка прекрасно розуміє ситуацію[430]. Виникає цілком слушне, на наш погляд, запитання: для чого П. Врангелю реалізовувати власні амбіції, прагнути до влади за обставин краху Білого руху? Навпаки, і це підтверджує сам С. Карпенко, барон переймався долею Білої ідеї, намагався її врятувати, реанімуючи серед населення її сприйняття, вказуючи А. Денікіну на його прорахунки[431].

Не відповідає реальності й представлена С. Карпенком картина роботи земельних комісій під головуванням Г. Глинки із вироблення проекту земельної реформи. Так, дослідник стверджує, що обидві комісії, очолювані Г. Глинкою, відхилили всі пропозиції про часткове відчуження поміщицьких земель[432]. Джерельні матеріали свідчать про інше: наприклад, працювало не дві, а три комісії. Результатом діяльності Ялтинської комісії справді стала відмова її членів від принципу відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеження сутності реформи лише

сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників[433]. Підсумком роботи комісії в Сімферополі стали рішення, що за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцова[434], а тому були відхилені П. Врангелем. Лише втретє скликаній в Севастополі комісії оновленого складу вдалося виробити ті положення, що лягли в основу „Закону про землю”[435]. Це дозволяє не лише констатувати позицію окремих членів комісій щодо аграрного питання, а й прослідкувати еволюцію поглядів і поміщиків, й оточення П. Врангеля на вирішення аграрного питання, що відбувалася в проселянському напрямі.

Не витримує критики і запропонована істориком інтерпретація статей „Закону про землю”. Він, зокрема, пише, „що земля передавалася у власність лише „господарям”, що мали свою землю і будинок, що могли вести „міцне господарство”[436]. У збереженому у фондах ЦДАГОУ „Законі про землю” йшлося про таке: „... п.2 передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі”[437]. При цьому категорія „господар” поширювалася на всі верстви селянства, оскільки в документі не окреслювалося, яка конкретно категорія до неї належала.

Нічого С. Карпенко не сказав і про те, що П. Врангель намагався захистити інтереси і мало- та незаможних селян, зберігаючи радгоспи. Він лише, відповідно до традиції, зазначив те, що аграрна реформа Уряду Півдня Росії, спрямована на розширення землеволодіння заможного селянства, представляла собою подальший розвиток аграрної політики П. Столипіна в умовах завершення громадянської війни[438]. Справедливо визначаючи схожі/подібні моменти цих двох проектів, не потрібно забувати, що це не свідчить про їхню тотожність.

Водночас із вищезгаданою роботою побачила світ праця В. Федюка “Деникинская диктатура и ее крах”[439], присвячена денікінському періодові в історії Білого руху. Її автор на фоні реальних історичних подій громадянської війни проаналізував механізм діяльності “білогвардійської диктатури”, ідеологію Білого руху, соціальну політику Особливої наради. У контексті

вирішення дослідницьких завдань історик звернувся й до вивчення аграрної програми уряду А. Денікіна. Він, зокрема, проаналізував роботу земельних комісій із вироблення аграрного законодавства, не замовчав відхилення А. Денікіним проекту В. Колокольцова, зіставив його з варіантом В. Челіщева – О. Билимовича, порівняв ці варіанти з аграрним законодавством Дону тощо.

Привертає увагу і намагання автора об'єктивно виявити прорахунки в діяльності денікінської цивільної адміністрації на селі, а також прагнення неупереджено відтворити ситуацію, що склалася в сільському господарстві України за перебування Добровольчої армії[440]. Так, на відміну від Д. Кіна, Г. Іоффе, учений пояснює чому А. Денікін не зміг піти на радикальніші заходи в аграрній сфері: "…це означало втратити підтримку "правих". За відсутності порозуміння з "лівими" це було рівнозначно краху. Однак і без задоволення земельних потреб селян розраховувати на перемогу в громадянській війні було неможливо. Виникало замкнене коло, виходу з якого у білих не було"[441].

Попри позитивні моменти у дослідженні В. Федюка, не можна не помітити і тих сюжетів, що є дискусійними. Так, історик, розкриваючи зміст "Закону про збір урожаю", ухваленого Особливою нарадою у червні 1919 р., критикує його за надмірні розміри ставок, що мали сплатити посівники юридичним власникам наділів. Хоч дослідник не приховує, що у вересні 1919 р. їх було переглянуто в бік зменшення, тобто на користь селян[442]. Однак при цьому В. Федюк не порівнює згаданий закон із аналогічним за своєю сутністю, ухваленим більшовиками в січні 1919 р. – "Про розверстку між виробляючими губерніями зернових хлібів та фуражу, які підлягають відчуженню в розпорядження державі". Розверстка здійснювалася як натуральна повинність із примусовим відчуженням потрібної кількості продуктів, означала відмову від попереднього обліку надлишків. Офіційні документи того часу повідомляли: "Розверстка отримана владою, вже є сама по собі визначенням надлишків". Тому в селянина вилучалося все, навіть насіннєві фонди. До того ж документ не регламентував кількості продрозверсток на один господарський рік. Уже у 1921 р., під час збирання

врожаю, стало очевидним, що розміри запровадженого продподатку (значно прогресивніший за продрозверстку) були вищими, ніж ставки за продрозверсткою в 1920 р. [443] На цьому фоні, на наш погляд, ставки, запропоновані в білогвардійському законі про урожай, були помірними, економічно вмотивованими.

Складно погодитися з сумом висловленою істориком думкою, що "чисельні винятки (у проекті О. Билимовича – В. Челіщева – автор) зводили нанівець ідею земельного переділу"[444]. Білогвардійці її ніколи й не сповідували, на відміну від більшовиків, оскільки аграрну політику розуміли ширше, ніж земельне питання, тобто як низку заходів (меліорація, кредитування[445], запровадження тракторних станів[446,447] тощо), спрямованих на капіталізацію сільськогосподарського виробництва, серед яких мав місце і перерозподіл земельної власності.

Сумнівною також є теза з приводу того, що проект О. Билимовича – В. Челіщева "очікувала доля попередника. Він так і не був затверджений Головнокомандувачем"[448]. За нашими даними, А. Денікін його підписав, а реалізація передбачалася відразу після звільнення від більшовиків Москви.

У кінці 1980-х – 1990 рр. з'являються й альтернативні погляди як на події революції та громадянської війни в цілому, так і на діяльність Білого руху зокрема. Радянська історіографія історії революції отримує новий імпульс – ознайомлюється із зарубіжною, зокрема американською. У такий спосіб долається довготривала ізольованість радянського історіографічного процесу від світового. Влітку 1987 р. відбулося засідання "круглого столу" в редакції журналу "История СССР". Його учасники висловилися за те, щоб переглянути позиції радянської історіографії стосовно внеску зарубіжних дослідників у вивчення історії Білого руху, ознайомити як науковців, так і широку громадськість з останніми їхніми напрацюваннями з історії революції та громадянської війни. На виконання цих та інших рішень у СРСР переклали російською мовою та надрукували праці С. Коена, Е. Карра, А. Рабиновича та інших колишніх ідеологічних опонентів. У контексті

подальшої інтеграції радянського історіографічного процесу у світовий, Інститут історії АН СРСР у грудні 1987 р. та грудні 1988 р. проводить декілька зустрічей радянських істориків із їхніми американськими колегами. На таких заходах обидві сторони активно спілкуються, формулюють нові принципи, методи, концепції як щодо революційних подій 1917 – 1920 рр., так і стосовно Білого руху.

У 1987 р. на сторінках всесоюзного історичного журналу “Вопросы истории” опубліковано статтю академіка С. Тихвинського “Январский (1987 г.) пленум ЦК КПРС и историческая наука”. Її автор відображав офіційну позицію радянського керівництва та радянських академічно-історичних кіл стосовно ситуації, що склалася в радянській історичній науці. Остання визначалася як кризова, оскільки історики однобічно інтерпретували історичні явища, події тощо; в їхніх узагальненнях, висновках превалювала “схоластична політизація”. Радянський історіографічний процес, на думку академіка, був позбавлений одного з основних елементів історичної науки, що забезпечує її прогрес – плідних, наукових дискусій. С. Тихвинський наголосив і на наявності “білих плям” – історичних тем, на вивчення яких було накладено “табу”[449].

Певною мірою поворотною подією в розвитку радянської історіографії 1990-х рр. став “круглий стіл” істориків в Архангельську, де обговорювали питання історії громадянської війни. Хоч офіційно захід було приурочено 70-річчю звільнення Півночі від білогвардійців та інтервентів, насправді учасники обговорювали серйозні проблеми, що стосувалися методології вивчення громадянської війни взагалі, її окремих сюжетів зокрема. В. Голдін, виступаючи на пленарному засіданні, цілком справедливо зауважив: “Нас зібрав тут ювілей… Однак навряд чи доречно сьогодні “ювілеїти”, тобто виголошувати урочисті.., безпроблемні доповіді. Мета нашої зустрічі полягає насамперед у тому, щоб допомогти учасникам семінару глибше розібратися у великій драмі історії нашої країни, що називається “громадянська війна”. Потрібні нові концептуальні підходи в осмисленні історії громадянської

війни…”[450] На цьому заході, напевне, вперше в СРСР заговорили не лише про білий, а і про червоний терор у роки громадянської війни. До цієї раніше замовчуваної теми звернувся, зокрема, В. Бортневський, визначивши сутність одного та іншого явища, розкривши з академічної точки зору їхні витоки, перебіг та особливості[451].

Історіографічний процес 1985 – 1991 рр. мав чимало спільного з історіописанням 1919 – 1920 рр., хоч ми не вважаємо їх тотожними. Насамперед ідеться про жанрове представництво наукової продукції. Як у 1919 – 1920 рр., так і в 1985 – 1991 рр. в авангарді історіографії перебувала публіцистика. За спостереженням російського історика І. Орлова, для низки хронологічних етапів: неп, хрущовська “відлига”, перебудова – історіографічна реконструкція неможлива без урахування публіцистики, що почасти випереджала монографічні дослідження стосовно оцінних суджень[452]. Публіцистика перебудови цікава, на думку В. Тарасова, тим своїм статусом чи не головного речника гласності, на сторінках якого домінувала історична тематика[453].

Флагманами у цьому були загальносоюзні журнали “Юность”, “Родина” та інші. Одним із перших, хто в радянській історіографії окресленого підперіоду започаткував переосмислення революційних подій (1917 – 1920 рр.), був В. Данилов. В інтерв’ю кореспондентові “Юности” він запропонував революцію, громадянську війну розуміти не як “переможну ходу радянської влади”, а як “братовбивство”, “історичну катастрофу”[454]. Дослідник, розмірковуючи над жертвами громадянського протистояння, причинами, що його зумовили, презентує і нові методологічні підходи в осмисленні сутності революції 1917 – 1920 рр. На його думку, не просто революція, а селянська революція розпочалася не в 1917 р., а ще в далекому 1902 р. Остання дата, за висловом ученого, і є відправною в початку масштабних за своїм змістом зрушень під час суспільно-політичних потрясінь 1917–1920 рр. В. Данилов, відмовившись від традиційного тлумачення радянською історіографією різних політичних сил, що брали

участь у протистоянні під час громадянської війни, ставить питання про те, що необхідно з'ясувати "…хто були вандали, які віддали Росію на нищення… як вели себе за умов загальної надмірної жорстокості політичні сили того часу"[455].

Спростувати міф про те, що декрет про землю та підготовлений лівими есерами закон про соціалізацію землі відповідали інтересам усього селянства, закликала Т. Осипова[456]. По-новому дослідниця пропонує ставитися і до економічно заможного селянства, що, на її переконання, стало основним об'єктом примусу з боку держави. Відкрито вона заявила, що більшовики в боротьбі з селянством використовували сили регулярної армії, ВЧК, ВОХР, застосовували проти нього репресії[457]. На особливу увагу, в контексті вивчення обраної нами теми, заслуговує твердження Т. Осипової про те, що після розгрому Добровольчої армії тиск на селянство з боку радянської влади лише посилився[458]. У такий спосіб дослідниця запропонувала нові координати в розкритті перебігу революції на селі.

Тенденції розвитку в загальносоюзній "революційній" історіографії позначалися й на республіканських науково-історичних школах, зокрема українській. Формування нової історіографічної ситуації в УРСР протягом 1985 – 1991 рр. відбувалося непросто. У листопаді 1986 р. пройшла Всесоюзна нарада завідувачів кафедр суспільних наук, де якій зазнали критики схематичність і догматичність викладу принципових питань історії, "сухість" і "сірість" навчальних посібників. Її учасники, як і академік С. Тихвинський, відкрито констатували існування в радянській історіографії заборонених для вивчення тем – так званих "білих плям".

Аналогічне бачення проголошувалося і в постанові ЦК Компартії України "Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР", опублікованій у травневому випуску "Українського історичного журналу" за 1987 р. У документі, зокрема, зазначено: "У працях істориків фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу"[459].

Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо серед молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив не тільки з боку правлячої партноменклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління вчених, що залишалися в полоні марксистських догм, вважає Я. Калакура[460]. На думку В. Головка, в українській історичній науці доби „перебудови” в цілому можна виокремити три напрями: критичний, консервативний і офіційний. Останній намагався примирити перші два, роблячи реверанси першому й одночасно не полишаючи підтримувати другий[461]. Такий підхід, переконана А. Киридон[462], достатньо повно відображала „Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” 1990 року[463].

Значно активізували переосмислення усталених за радянських часів поглядів, водночас ставши свідченням посилення критичних настроїв серед науковців, засідання „круглих столів” (1988 та 1991 років). 1988 р. редакція „Українського історичного журналу” разом із Інститутом історії АН УРСР провела засідання „круглого столу” на тему „Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”, у 1991 р. – „У пошуках історичної правди”.

Прикладом особливостей, притаманних радянській історіографії 1985 – 1991 рр. аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., є “Историография истории Украинской ССР” за загальною редакцією І. Хміля, монографія І. Хміля “Аграрные преобразования на Украине. 1917−1920 гг.” та збірник “Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории”.

Узагальнювальною роботою з української радянської історіографії історії революції в Україні стала “Историография истории Украинской ССР” за загальною редакцією І. Хміля[464]. У ній представлено періодизацію розвитку радянської історіографії історії Великого Жовтня, окреслено особливості кожного з етапів. Матеріал викладено в проблемно-хронологічній послідовності. В історіографії історії революції виокремлено вивчення українськими радянськими істориками таких проблем:

більшовицьке керівництво революційними масами і діяльністю їхніх рад; рушійні сили революції та їх переможний союз; боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та імперіалістичної інтервенції тощо.

Досліджуючи переважно радянське будівництво на селі, І. Хміль у монографії “Аграрные преобразования на Украине. 1917−1920 гг.” побіжно зупинився і на тих ситуаціях, що мали місце в аграрному секторі України за А. Денікіна. Як і його попередники (Г. Шевчук, М. Супруненко та інші), дослідник лише критикує аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., протиставляючи її радянській, тільки одній спрямованій, на його думку, на облаштування добробуту селян.

Однак окремі критичні зауваження, висловлені І. Хмілем, не втратили свого наукового значення і за сучасних умов, а деякі потребують уточнення. Так, наприклад, нам імпонує теза автора про те, що денікінці не визнавали українську державність[465]. З іншого боку, навряд чи є достатньо підстав регрес промисловості та сільського господарства України пояснювати виключно „наслідками „господарювання” білогвардійської контрреволюції”[466]. Такий підхід унеможливлює комплексне вивчення причин економічної кризи, що виникла в економіці республіки 1920 р. До того ж, згідно із сучасними дослідженнями, наприклад П. Панченка та В. Шмарчука, найбільше скорочення посівних площ, поголів’я худоби відбулося в тих регіонах України, де активно запроваджували продрозверстку[467].

У збірнику “Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории” вміщено публікації, що стосуються різних аспектів історії революції та громадянської війни в Україні: економічних, військових, культурницьких тощо. У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес представляє стаття В. Верстюка[468], що стосується внутрішньоекономічної політики радянської влади в Україні 1919−1920 рр. Хоч у ній безпосередньо не йдеться про аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П.

Врангеля, однак подано нову інтерпретацію ситуації, що мала місце на селі напередодні наступу Добровольчої армії. Історик, оперуючи фактами, переконливо твердить, що однією з причин жорсткої конфронтації між селянством і радянською владою була “помилкова політика (більшовиків − автор) у сфері аграрних відносин”. При цьому він наголошує, що мова йде не про окремі прорахунки, а про політику в цілому. За його підрахунками, із 15 млн. дес. землі, що раніше належали поміщикам, селяни, унаслідок їхнього розподілу, отримали лише 5−6 млн. дес. Найбільше обурення в них викликало те, що Наркомзем намагався утримувати під радгоспами величезні площі угідь, замість того, щоб роздати їх селянству[469].

У статті дослідник не обійшов увагою і такий сюжет, як боротьба радянської влади із селянським повстанським рухом. Він стверджує, що більшовики відкрито застосовували репресії, збройну боротьбу. Саме ці заходи стали головними в практиці взаємовідносин радянської влади з селянством в Україні 1919 р. Крім того, одним із перших в українській радянській історіографії вчений наводить у повному обсязі постанову Ради робітничо-селянської оборони “Про придушення куркульських та білогвардійських виступів на селі”[470]. Зміст цього документа красномовно свідчить, що більшовики не цуралися застосовувати крайні заходи для “відновлення революційної законності”.

По-новому історик аналізує й участь широких верств селянства в повстанському русі. Цілком об’єктивно він стверджує, що радянські історики попередніх років не визнавали “участь широких верств селянства в антирадянських виступах, відзначалися лише окремі випадки цієї участі, котрі пояснювалися ...невіглаством селян, контрреволюційною агітацією куркульства”[471]. В. Верстюк спростовує це твердження, наводячи факти, котрі свідчать, що в антирадянському русі брали участь практично всі категорії селян[472].

Отже, четвертий підперіод в історії радянської історіографії (1985 – 1991 рр., аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля

на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.) збігається в часі з перебудовою, гласністю в СРСР, УРСР. Історіописанню цих років були властиві три основні тенденції. Перша з них представлена роботами, автори яких намагалися зберегти старі схеми в розумінні як революції в цілому, так і окремих її складових (наприклад, Білого руху). При цьому складні революційні трансформації вони інтерпретували в контексті “оновленого соціалізму”, тобто без занадто заідеологізованих штампів і жупелів, властивих сталінізму, не ставилася під сумнів наукова основа ленінської теорії соціалізму.

Друга тенденція – “альтернативна”, представники якої шукали нові методологічні підходи для осмислення трагедії 1917 − 1920 рр., пропонували відмовитися від усталених стереотипів, оцінних характеристик як власне революційних потрясінь, так і тих сил, що брали в них безпосередню участь; інтегрувати радянську історіографію у загальносвітовий історіографічний простір, подолавши її методологічний монізм.

Офіційна історіографія – третя тенденція – маневрувала між двома першими, намагаючись дотримуватися “наукового нейтралітету”, наголошуючи на кризових явищах та вимагаючи від істориків їхнього подолання.

Історіографічний процес 1985 – 1991 рр. має чимало спільного з історіописанням 1919 – 1920 рр. Як у 1919 – 1920 рр., так і в 1985 – 1991 рр. в авангарді історіографії перебувала публіцистика. Водночас історична наукова продукція представлена науковими статтями, монографіями, збірниками наукових статей.

Поняттєво-категоріальний апарат залишився незмінним. Як і у 1960-х – на початку 1980-х рр., так і в 1985 – 1991 рр. історики оперують такими поняттями, як “денікінська диктатура”, “біла диктатура”, “неомонархізм” тощо.

Розділ 4. Пострадянський історіографічний процес

4.1 Сучасний стан та перспективи вивчення новітньою українською історіографією (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в Україні позначилися практично на всіх сферах життєдіяльності населення республіки. Не оминули вони й науку, суспільствознавчим компонентом якої є історія. У цьому контексті О. Реєнт цілком слушно відзначив, що історія України, яка довго була під забороною, почала жити самостійним життям[473]. Найперше це виявилося у реструктуризації та заснуванні нових історичних академічних та освітніх установ. У 1991 р. Інститут історії АН УРСР трансформовано в Інститут історії України НАН України (станом на 2008 р. директор – академік НАНУ В. Смолій), у структурі якого відділ історії Української революції 1917 – 1921 рр. (станом на 2008 р. завідувач – професор Р. Пиріг) та відділ історії України XIX – початку XX ст. (станом на 2008 р. завідувач – член-кореспондент НАНУ О. Реєнт) проводять дослідження революційної тематики; Інститут історії партії при ЦК КПУ – в Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (після смерті першого директора – академіка І. Кураса, Інститут названо його ім’ям – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ), у складі якого науковці відділу етноісторичних досліджень (станом на 2008 р. завідувач – член-кореспондент НАНУ В. Солдатенко) вивчають різні аспекти суспільно-політичних потрясінь початку XX ст. в Україні. Утворено й нові заклади – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського (станом на 2008 р. директор – член-кореспондент НАНУ П. Сохань) та інші. У всіх вищих навчальних закладах України запрацювали кафедри історії

України. Як навчальну дисципліну історію України почали викладати у школах, училищах, технікумах, вищих навчальних закладах.

Відповідної трансформації зазнали й наукові періодичні видання. Частина з них була переіменована, з'явилися нові: "Вісник Київського державного лінгвістичного університету" серії історія, економіка, філософія; "Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету"; "Історичні і політологічні дослідження" – видання історичного факультету Донецького національного університету; "Український селянин" – збірник наукових праць, що готує Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького спільно з Інститутом історії України НАНУ, та інші поважні часописи.

Початок 1990-х рр. позначений активним долученням українських істориків до надбань світової історіографії, української національної історіографічної традиції. Виходять друком перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського, двотомник "Історія України" Н. Полонської-Василенко, "Україна: Історія" О. Субтельного та багато інших праць, заборонених до видання у попередні роки. Із "темряви забуття" повертають імена як українських істориків, так і політичних, громадських, культурних діячів: О. Єфименко, М. Аркаса, М. Костомарова, Д. Яворницького, І. Мазепи, С. Петлюри, В. Винниченка, О. Довженка та інших. Усе це, безперечно, вплинуло на розвиток історіографічного процесу в Україні 1991 – 2000-х рр.

Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Зі спецсховищ архівів, бібліотек у загальнодоступне користування переведено десятки тисяч архівних справ, монографій, підшивок періодичної преси, неопублікованих рукописів і т. ін. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, а й звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження.

Насамперед це стосується історії революції та громадянської війни в Україні 1917−1920 рр.[474]

Водночас науково-інформаційний “прорив” початку 1990-х рр. спричинив своєрідний шоковий стан в істориків (в ідейному розумінні). Дався в знаки методологічний монізм марксистсько-ленінської методології, що за умов початку 1990-х рр. не відповідав викликам часу. “Методологічна розгубленість” трансформувалася в методологічну кризу української історичної науки. Такий стан справ констатували, зокрема, учасники Всеукраїнської наукової конференції “Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи” (Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.), серед яких: А. Болебрух, М. Дмитрієнко, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, Ю. Пінчук. Учені визнали, що історичне пізнання в Україні 1990-х рр. перебуває в “інтелектуальному шоці”, спричиненому відмовою дослідників від методів і принципів наукового пізнання історії на засадах марксизму-ленінізму. Політико-ідеологічний плюралізм, що стрімко торував собі шлях в історичну науку за відсутності стабільних критеріїв, на думку учасників конференції, загрожував небезпекою – розмиванням “змістовного ядра”, сенсу пізнавальної діяльності у сфері гуманітарного знання[475].

Ситуація з методологічною переорієнтацією української історичної науки на початку XXI ст. залишається відкритою, по-різному оцінюється провідними фахівцями. На думку О. Реєнта, висловлену заступником директора Інституту історії України НАНУ 2000 р. на сторінках “Українського історичного журналу”, сучасна історична наука в Україні – флот “без пізнавального прапора”: більшість істориків продовжує перебувати в методологічній невизначеності, відсутні чіткі наукові засади їхньої діяльності, в історіографічному просторі перебуває значна кількість наукової продукції, зміст якої переобтяжений ортодоксальністю та кон’юнктурністю[476].

Ця проблема постала предметом ретельного обговорення й учасників Міжнародного наукового конгресу українських істориків “Українська

історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків” 2003 р. у Кам’янець-Подільському, де в роботі взяли участь провідні історики України й діаспори: В. Смолій, Л. Винар та інші. У виступі директора Інституту історії України НАНУ академіка НАНУ В. Смолія висловлено думку про те, що “…сьогодні історична наука …виходить з глибокої і затяжної кризи. ...Якісний прорив у науці відбувся надзвичайно швидкими темпами, істориками зроблено чимало у процесі переосмислення багатьох важливих питань минулого українського народу, об’єктивного відтворення національного історичного процесу в усій його складності та багатоаспектності”[477].

У колективній монографії “Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми” за загальною редакцією професора Л. Зашкільняка, надрукованій у 2004 р., стосовно “методологічного шоку” у вітчизняній історичній науці зазначено, що позитивні зрушення в “онаучненні” української історіографії, її зближенні зі світовою історичною думкою сповнюють оптимізмом і засвідчують прагнення українських істориків подолати традиційну вже “провінційність” в осмисленні проблем свого фаху[478].

Новітня українська історіографія з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. відображає загальні тенденції поступу сучасного українського історіографічного процесу. Опрацьований нами історіографічний матеріал дозволяє констатувати не просто плюралізм думок, а надзвичайно широкий діапазон суджень із цієї проблеми з різним рівнем їхньої обґрунтованості, методологічної та ідеологічної консервативності / модерності, представлений як у науковій, так і в науково-популярній історичній літературі.

У науковій, науково-популярній, навчальній літературі першої половини 1990-х рр. в оцінках учасників революційних подій в Україні 1917 – 1920 рр., насамперед Білого руху, продовжували домінувати стереотипи

минулого. “Денікінщина була великим лихом для трудящих, – стверджують Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко, автори двотомної “Історії України”, – а запроваджений А. Денікіним режим буржуазно-поміщицької диктатури був антинародним”[479]. Без аналізу програмних засад аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., без належної аргументації та критичного осмислення здобутків радянської історіографії учені повністю відтворюють традиційно усталений погляд на проблему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що селяни були незадоволені аграрною політикою денікінського уряду, не з’ясувавши чим саме і які категорії, в яких саме регіонах. Крім того, не з’ясовано причини такої селянської реакції. Хоч, з іншого боку, варто погодитися із думкою дослідників про те, що без підтримки селян більшовикам навряд чи вдалося перемогти Добровольчу армію[480].

Аналогічно стосовно Білого руху висловлюється М. Брайчевський. Добровольча армія в його розумінні − це “білогвардійські полчища”, Російська армія П. Врангеля − “недобитки армії добровольців”. Контрнаступ останньої − “безнадійна авантюра”[481].

Автори спеціальної науково-історичної літератури першої половини 1990-х рр. схильніші до академічної виваженості суджень, спроб комплексного висвітлення ситуації, що мала місце в Україні у 1917 – 1920 рр. Так, боротьбі політичних сил за владу в Україні у 1917−1920 рр. присвячено цикл робіт А. Гриценко “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 − початок 1919 р.)”[482], “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й”[483], “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й”[484]. З огляду на задекларовану нами тему вивчення, науковий інтерес являють ті праці, що стосуються 1919−1920 рр.

У студії “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й” дослідниця проаналізувала ставлення до Білого руху не лише окремих політичних сил, наприклад Директорії УНР та галицького командування, а й

широких народних мас. Цілком слушно, як на наш погляд, вона пише про те, що не всі верстви тогочасного українського суспільства готові були боротися проти Добровольчої армії, як перед тим проти більшовиків[485]. Усвідомлював це і провід Директорії УНР.

У “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 − початок 1919 р.)” А. Гриценко запропонувала і новий погляд на причини поразки Білого руху в Україні в 1919 р., як і націонал-патріотичних сил. Вони, на її переконання, полягали у тому, що С. Петлюра і А. Денікін не змогли домовитися про спільні бойові дії проти більшовиків. Останні скористалися протистоянням між потенційними союзниками, розбивши їх поодинці[486].

У “Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й” історик звернулася до вивчення радянського аграрного законодавства, реалізації його основних положень на практиці. Висновки, запропоновані дослідницею з цього приводу, достатньою мірою аргументовані численним джерельним матеріалом. Вони переконують у тому, що селяни не були задоволені радянською моделлю вирішення аграрного питання, запропонованою після перемог над Добровольчою армією[487]. Прогалини юридичного та практичного характеру викликали хвилю протестів із боку селян, створювали сприятливий грунт для позитивного осмислення ними ідей П. Врангеля щодо його проекту реформування поземельних відносин на селі. У цьому погляди А. Гриценко перегукуються з думками Т. Осипової, яка теж відзначала, що кінець 1919 – початок 1920 рр. не приніс селянам України полегшення від аграрної політики радянської влади, як про це писала радянська історіографія[488].

Хоч і побіжно, однак А. Гриценко згадала й про “Відозву Російського Політичного комітету”, що стосувалася аграрної складової врангелівських перетворень. Щоправда, дослідниця подала її без коментарів та аналізу, але і без спотворень, що було властиве радянській історіографії[489].

Перша половина 1990-х рр. позначена проведенням в Україні низки наукових конференцій, присвячених Українській революції 1917 – 1920 рр.

Одна з них – “Революция и гражданская война 1917 − 1920 годов: новое осмысление” – відбулася в Сімферополі. Незважаючи на задекларoване в назві “нове осмислення”, не всі матеріали, представлені на ній, вповні відповідали наскрізній ідеї конференції. Так, наприклад, у властивій радянській історіографії манері охарактеризовано аграрне законодавство білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. О. Калашниковою. Фактично дослідниця не сказала нічого нового, повторивши вже відомі постулати: “Денікін пішов на повне відновлення поміщицького землеволодіння з примусовим відчуженням землі, отриманої селянами у результаті Жовтневої революції, та запровадження відробіткової повинності на користь поміщиків”[490]. Це твердження, м’яко кажучи, є некоректним: Головнокомандувач ЗСПР ніколи не говорив про відчуження землі у селян, навпаки про додаткове їх наділення нею, нехай і за рахунок купівлі. Відчуженню, навпаки, підлягало велике поміщицьке землеволодіння.

Не витримують критики і судження історика з приводу аграрної реформи Уряду Півдня Росії. Ми не погоджуємося з тим, як пише О. Калашникова, що П. Врангель дбав виключно про інтереси “великих землевласників”[491]. Джерельна база переконує у зворотному: пріоритет в аграрному законодавстві Уряду Півдня Росії належав селянам[492].

Відмінною в сучасній українській історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. від історіографічної ситуації першої половини 1990-х рр. була історіографічна ситуація другої половини 1990-х рр. Якщо на початку 1990-х рр. домінували навчальні посібники, підручники, короткі/повні конспекти з історії України взагалі, де побіжно оцінювали аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., то у другій половині 1990-х рр. змінюється і жанрове, і тематичне представництво науково-історичної продукції українських дослідників. Від

узагальнювальних історичних оглядів, нарисів історики переходять до опрацювання конкретно-історичних та історіографічних проблем, що відображено в одноосібних та колективних монографіях, дисертаціях, наукових статтях тощо. З урахуванням обраної нами теми, інтерес становлять роботи С. Кульчицького, О. Ганжі, В. Верстюка, О. Зарубіна і В. Зарубіна, В. Солдатенка, Є. Анкудінова, Я. Малика, О. Козерода.

Закономірності розвитку України в 1919 − 1928 рр., концепції економічної та соціальної політики, комунізація українства – питання, аналізові яких присвячено монографію С. Кульчицького "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 − 1928)"[493]. Комплексно вивчаючи продовольчу політику більшовиків у 1919 р., історик умотивовано доводить, що навесні цього року селяни розчарувалися в запропонованому радянською владою варіанті поземельних відносин, із цього скористався А. Денікін. С. Кульчицький, на відміну від радянських дослідників, не говорить про "куркульський бандитизм", а на конкретних фактах, оперуючи відповідними документами, доводить, що більшовики не змогли порозумітися з селянством, оскільки не дали їм обіцяних та довгоочікуваних миру й землі, бо це вимагало відмови від доктринальності комуністичної програми[494].

Дослідник також пропонує і новий погляд на причини підтримки селянством Білого руху в 1919 р.: "Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, в тому числі торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян"[495]. С. Кульчицькому належить одна з перших спроб у сучасній українській історіографії продемонструвати як денікінське аграрне законодавство вплинуло на зміну основних положень земельної політики більшовиків. Учений, з'ясувавши зміст документів VIII Всеросійської партконференції в грудні 1919 р., зокрема полеміку між В. Леніним і Х. Раковським, довів, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетними, ніж стратегічні – реалізація програмних засад. Комуністичний штурм

поступався перед турботою зберегти владу[496]. Тим самим В. Ленін, як і А. Денікін, ставку робив на середньозаможного селянина.

Радянську аграрну політику 1919 р. у контексті боротьби селянства проти становлення тоталітаризму досліджено в монографії О. Ганжі "Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР"[497]. Оперуючи широким джерельним матеріалом, автор відобразила реальний стан справ на селі під час реалізації законів про соціалізацію землі, продрозверстку. "Ці акти, – пише дослідниця, – не тільки позбавляли селян завоювань, здобутих внаслідок жовтневого перевороту, а ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції – замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували ніяких промислових товарів"[498].

На думку, висловлену В. Верстюком у розділі "Становлення радянської влади" двотомної "Історія України: нове бачення" за загальною редакцією академіка НАНУ В. Смолія, Білий рух зазнав поразки в Україні у 1919 р. через те, що "хотіли того його керівники чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією"[499]. Зіставивши цю тезу з попередньою, написаною у двотомному курсі лекцій з історії України за 1992 р., спостерігаємо еволюцію поглядів історика на окреслену проблему в бік неупередженого її тлумачення. Не зосереджуючись спеціально на аграрній політиці уряду А. Денікіна, В. Верстюк лише обмежився констатацією того, що через уже зазначену вище причину білогвардійці не знайшли підтримки серед селянства України.

Значно більше уваги історик приділив аграрній політиці уряду П. Врангеля: В. Верстюк, не спотворюючи, цитує відповідні документи, а характеризуючи врангелівське аграрне законодавство, уникає заангажованості. На його думку, що підтверджується документальними архівними джерелами, доступними для сучасних дослідників, П. Врангель намагався "прихилити до себе селянство й використати повстанський рух у

боротьбі з більшовиками, а також поповнити свою армію і забезпечити стабільність тилу”[500].

У громадянській війні не може бути переможців, а є лише її жертви – переконані кримські історики О. Зарубін і В. Зарубін, монографія котрих “Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму” стосується історії громадянської війни на півострові[501]. Розкриваючи різні аспекти революційних трансформацій в Криму, історики побіжно аналізують і аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Вони критично ставляться до заходів Особливої наради, вважаючи, що денікінський уряд проводив політику воєнного комунізму: “Безпідставно вороже налаштовуючи проти себе селян, власті збільшили орендні платежі до третини врожаю...”[502]. На їхнє переконання, “денікінщина” не мала перспектив, оскільки “були відсутні повноцінні ідейна, політична та економічна програми, крім абстрактної “великої, єдиної та неподільної””[503]. З цією тезою можна погодитися лише частково тому, що, по-перше, білогвардійський уряд А. Денікіна чітко знав чого він хоче, принаймні, в аграрній політиці, по-друге, розмитість ідейно-політичних гасел, і в цьому ми солідарні з В. Верстюком[504], була наслідком свідомих дій, скерованих на те, щоб зберегти єдність антибільшовицької коаліції.

Квінтесенцією внутрішньої політики П. Врангеля О. Зарубін і В. Зарубін вважають висловлене бароном гасло “хліб та порядок”[505]. Аналізуючи аграрну політику Уряду Півдня Росії, історики обмежилися з’ясуванням поглядів П. Врангеля, О. Кривошеїна, Г. Глинки на проблему, а також цитуванням основних положень “Закону…” від 25 травня 1920 р. Поверхово представили вони і ставлення до реформи селян, поміщиків. Абстрактно звучить й їхній висновок: “…судити про вірогідні результати земельних перетворень Врангеля у випадку довготривалості його режиму рівнозначно гаданню на кавовій гущині”[506]. За нашими даними, у середньому

за час проведення врангелівської реформи розміри селянських господарств зросли від 30 до 100 дес.[507]

Крізь призму творення національної державності в роки Української революції 1917−1920 рр. автори колективної роботи “Українська революція і державність” констатують, що за перебування Добровольчої армії в Україні “на селі лютували каральні загони, відновлювався буржуазно-поміщицький лад”[508]. На жаль, історики не наводять ні доказів, ні джерел, за якими можна було б переконатися, що це саме так, уточнити, в яких місцевостях, у який хронологічний період тощо. Абсолютно не йдеться у цьому науковому виданні про аграрну політику уряду П. Врангеля.

Близькою до наведених вище є оцінка Білого руху в Україні В. Солдатенком в одноосібній монографії “Українська революція. Історичний нарис”[509]. Вивчаючи основні події Української революції 1917−1920 рр., зокрема трансформацію революційних процесів у військове протиборство за владу в Україні, дослідник аналізує й ставлення білогвардійських лідерів до української національно-визвольної боротьби, їхні заходи у культурній, політичній, соціально-економічній сферах[510].

На його думку, вони були антиукраїнськими, оскільки А. Денікін “люто розправлявся з усім національно-самобутнім”[511]. Однак, на наш погляд, В. Солдатенко не стільки відповів на запитання, скільки порушив актуальну наукову проблему – сприйняття різними верствами тогочасного українського суспільства ідей національно-визвольної боротьби у роки революції 1917 – 1920 рр. Так, наприклад, починаючи з весни 1917 р. у Харкові та інших великих містах України, згідно з дослідженням Л. Радченко, В. Семененко, дедалі голосніше лунали гасла “Бий хохлів!”, “Геть гайдамацьку мову!”, “Геть хохляндію!”, “Ліквідуємо мазепинців!”[512].

Білогвардійська політика на селі, стверджує В. Солдатенко, дуже швидко переконала населення у тому, що денікінська влада є значно гіршою за більшовицьку. Не останню роль у розчаруванні селян в ідеалах Білого руху відіграли поміщики. Саме вони, відзначає історик, розпочали боротьбу

із селянами за повернення своїх маєтностей[513]. На жаль, учений лише обмежився констатацією своїх думок, не навівши доказів на їхнє підтвердження, сподіваючись, вочевидь, що читачі, так само як автор, добре обізнані з творчою спадщиною В. Леніна.

У другій половині 1990-х рр. аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стає предметом наукового вивчення дисертаціях Є. Анкудінова, Я. Малика. Аналіз досліджень цих авторів засвідчує полярність думок учених.

Здійснюючи дисертаційний пошук на тему “Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля)” та застосовуючи полідисциплінарний підхід, Є. Анкудінов одним із перших в Україні звернувся до вивчення аграрної політики уряду П. Врангеля, присвятивши цьому питанню розділ[514]. Дослідник розкрив воєнне та політичне становище в Криму за барона, з’ясував соціальну базу його уряду, основні положення та реалізацію аграрної реформи, заходи щодо поліпшення ситуації в торгівлі, фінансах, промисловості. Уперше до наукового обігу введено джерела, за якими можна прослідкувати агітаційну антиврангелівську діяльність більшовицького підпілля[515].

Досліджуючи вироблення основних положень аграрної реформи Уряду Півдня Росії, її реалізацію, історик критично осмислив здобутки та прорахунки і радянських, і зарубіжних дослідників із цього приводу[516]. Позитивно, що вчений приділив належну увагу такому аспектові, як робота земельних комісій під головуванням Г. Глинки, спрямована на вироблення основних положень аграрної реформи Уряду Півдня Росії. Є. Анкудінов комплексно проаналізував участь у ній різних політичних сил, особисту позицію П. Врангеля тощо[517].

Не залишилася поза увагою дослідника і проблема товарно-грошових відносин між Урядом Півдня Росії та селянами. Оперуючи джерельним матеріалом, історик довів, що П. Врангелю вдалося припинити самочинні

грабунки солдатами та офіцерами мирного населення. В обмін на пшеницю селянство отримувало 20-25 % її вартості цукром, милом, іншими промтоварами[518].

Водночас Є. Анкудінов не з'ясував соціально-економічного становища населення Таврії напередодні та під час проведення аграрної реформи Уряду Півдня Росії, не прослідкував зміни, які відбулися/не відбулися внаслідок реформування в землекористуванні таврійських селян. Можна було б, як на наш погляд, більше уваги приділити ставленню селян до інновацій, залучити матеріали українських архівів, оскільки в дисертації представлено лише російські.

Насадження радянського режиму в українському селі у 1917 − 1920 рр. стало предметом наукового вивчення Я. Малика[519]. З'ясовуючи характер більшовицької економічної політики, зокрема й аграрної, у 1919 – 1920 рр., дослідник звертається й до з'ясування аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна на підконтрольних йому українських територіях у 1919 р. Однак цьому питанню він присвятив лише один абзац, повторивши вже відоме бачення проблеми своїми попередниками, котре дублювало судження В. Леніна доби революції про те, що А. Денікін, "захопивши Україну в серпні 1919 р. ... реставрував царські буржуазно-поміщицькі порядки, запровадив режим кривавого терору"[520]. Як і Л. Мельник, він переконаний у тому, що антиденікінський селянський рух – основна причина перемоги більшовиків у війні проти білогвардійців[521].

Творчими зусиллями О. Козерода в сучасній українській історіографії розвивається історіографічна проблематика Білого руху в Україні. Стану наукового вивчення зарубіжною історіографією подій громадянської війни у 1919−1920 рр. в Україні стосується публікація О. Козерода "Громадянська війна в Україні в 1919−1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.)"[522]. У статті проаналізовано зарубіжну історіографію 1960-х – початку 1990-х рр. історії Білого руху взагалі, в Україні зокрема. Дослідник з'ясував, що зарубіжні історики більше приділяли увагу військово-

політичним подіям, участі в них білогвардійців. Натомість у роботах цих авторів практично не представлено аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Винятком є праця К. Кривошеїна про О. Кривошеїна – прем'єр-міністра Уряду Півдня Росії[523].

Розвиток радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії Білого руху представлено в монографії О. Козерода "Историографические проблемы белого движения на Украине"[524], написаної за результатами захищеної істориком одноіменної кандидатської дисертації. У роботі виокремлено три періоди становлення радянської історичної науки з цієї проблеми: 1) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 2) 1956 − 1985 рр.; 3) 1985 − 1995 рр. У першому етапі, на переконання О. Козерода, можна виокремити два підетапи, межею для яких є 1930 р.[525] Не заперечуючи в цілому такого підходу, відзначимо, що, на наш погляд, початком сучасного періоду розвитку української історичної науки став все-таки 1991 р., а не 1985 р. Тому доцільніше було б хронологічні межі третього періоду розширити до 1991 р., а 1985 − 1991 рр. тлумачити як окремий, останній період радянської історіографії історії Білого руху, демонструючи його відмінності з етапом 1956 − 1985 рр. та сучасним.

На поцінування заслуговує ґрунтовний, максимально об'єктивний аналіз історіографічної спадщини Білого руху в Україні, запропонований О. Козеродом. Дослідникові вдалося об'єднати розрізнені за часом роботи в цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на Білий рух, його роль у подіях революції 1917 − 1920 рр. Науково виваженими є основні висновки історика, зокрема цілком обґрунтованим вважаємо судження О. Козерода з приводу того, що радянські вчені висвітлювали здебільшого лише одну проблему – перебіг громадянської війни та героїчну боротьбу більшовиків проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, оминаючи увагою решту не менш значущих[526].

Водночас наголосимо, що зазначена праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлив історіографію соціально-економічної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., зокрема з аграрного питання. Так, чомусь поза увагою вченого опинилися роботи Г. Клунного, М. Супруненка, Г. Шевчука та інші, присвячені цьому аспектові. До того ж, як пише сам науковець, Білий рух він розуміє як унікальне суспільно-політичне та соціальне явище, самодостатню систему[527].

На початку XXI ст., на наш погляд, посилилися конструктивні тенденції у розвитку вітчизняної історіографії, її проблемно-історіографічних компонентів, чіткішими стали суто наукові пріоритети. Значно розширився тематичний спектр дослідницької діяльності, українські історики більшою мірою, порівняно з попередніми історіографічними періодами, інтегрувалися у світовий історіографічний простір. Водночас ми не ідеалізуємо сучасної історіографічної ситуації в Україні, зокрема з історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. Існує низка нагальних проблем, що вимагають свого вирішення: нечисленність історіографічних досліджень з історії Української революції взагалі, окремих її аспектів зокрема; термінологічна невизначеність; методологічна невибагливість тощо. Однак не варто і драматизувати сучасну історіографічну ситуацію в Україні. Перераховані вище моменти є імовірніше підставою до подальшої еволюції української історичної науки, ніж аргументами на користь її меншовартості, занепаду.

Історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. перебувала на початку XXI ст. у фокусі наукової уваги українських істориків. Побіжно або безпосередньо її представлено на сторінках монографій, дисертацій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчальної та довідкової літератури. Авторське бачення проблеми, залучаючи щодо його аргументації широкий джерельний матеріал, альтернативні методологічні парадигми, демонструють дослідники, серед яких П. Захарченко, Н.

Земзюліна, О. Несторов, Ю. Котляр, Ф. Турченко та Г. Турченко, В. Верстюк та В. Солдатенко, С. Бородін, В. Крупина та багато інших.

Національний аспект внутрішньої політики білогвардійського уряду А. Денікіна порушено як наукову проблему в колективній монографії П. Захарченка, Н. Земзюліної, О. Несторова "У поході за волею"[528]. Її автори пропонують відмінний від В. Солдатенка погляд на національну політику Особливої наради на підконтрольних Добровольчій армії українських територіях. Дослідники стверджують, що Головнокомандувач ЗСПР відійшов від властивої царським чиновникам українофобії. В опублікованій відозві "До населення Малоросії" він зобов'язувався розрізняти "від зрадницького руху, спрямованого на поділ Росії, діяльність, викликану любов'ю до рідного краю, до його місцевої старовини і його місцевої народної мови"[529]. Однак заходи А. Денікіна в аграрній сфері вчені за звичною для радянської історіографії традицією називають такими, що спрямовувалися на "відбирання землі у селян, повернення поміщиків"[530].

Водночас наголосимо, що П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров не лише з'ясували ідеологію селянського повстанського руху на Правобережжі в 1919 р., а й визначили фактори, які впливали на її формування. Учені закцентували увагу на персонально-агітаторській ролі отаманів, які мали неабияку повагу серед селян, а тому нав'язували їм і власне бачення тих чи тих явищ і проблем. Як приклад, історики наводять виступ Зеленого в с. Черняхів Київського повіту, в якому він наголосив, що з А. Денікіним ідуть поміщики, котрі повернуться у свої економії "і здеруть шкіру з селян"[531]. Так у селян формувався стійкий стереотип щодо сприйняття Добровольчої армії як виразника інтересів поміщиків, це при тому, що білогвардійці ще не проникли на територію повіту.

"У поході за волею" визначено соціальний склад учасників селянського повстанського руху: "У повстаннях проти денікінських військ брали участь усі соціальні прошарки села – заможні, середні і бідні селяни"[532]. Однак П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров не приділили увагу іншому аспектові

та не з'ясували, чи існували проденікінські настрої селян узагалі й проденікінські повстансько-селянські загони зокрема. Джерельний матеріал дозволяє стверджувати, що останні мали місце. Так, наприклад, "Киевлянин" повідомляла, що підтримку Добровольчій армії надавали загони отамана Струка (Київщина), селяни Канівського повіту сіл Костяниць і Литвинець прихильно ставилися до білогвардійців[533].

Соціально-економічне становище селянства Півдня України, селянський повстанський рух у цьому регіоні – предмет наукового пошуку, зреалізованого в монографії Ю. Котляра "Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925)". Як і попередні дослідники, учений також не оминув увагою вивчення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., запропонувавши, однак, дещо ширший погляд на проблему. Історик не обмежився констатацією фактів, а навів і програмні засади аграрної політики Особливої наради, дослідив діяльність проденікінських селянських повстанських загонів. На його переконання, від аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна більше вигравали найзаможніші селяни та поміщики. Ю. Котляр окреслив також причини невдач денікінських інновацій, щоправда, більшість із яких уже відома[534]. Знову ж таки автор зазначеної монографії не прокоментував інших складових аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна.

Аналіз аграрного законодавства Уряду Півдня Росії дозволив Ю. Котляру стверджувати, що воно мало багато спільного з програмами кадетів, есерів, столипінською реформою. На цей факт звертали увагу й О. Іллерицька, Н. Думова, Р. Лях. Учений слушно висловився стосовно відмінності в роботі денікінських та врангелівських цивільних властей на місцях щодо реалізації основ аграрної політики, відзначивши, що останні не зволікали, а діяли рішуче, застосовуючи на практиці підписаний П. Врангелем пакет документів про аграрну реформу[535].

Визнаючи висловлену Ю. Котлярем тезу про компромісність аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, ми не погоджуємося з судженням автора з приводу того, що воно було спрямоване на задоволення інтересів лише заможного і середнього селянства[536]. „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли” передбачали: “…6) перехід комун у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їх розвитком, або влаштовували у них селян; 7) охорону радгоспів з боку уряду, який забезпечував збереження їхнього інвентарю, земель, розвиток…”[537] У такий спосіб Уряд Півдня Росії піклувався і про незаможників.

Модернізація, Перша світова війна, революція на Півдні України – предмет наукової зацікавленості та аналізу Ф. Турченка та Г. Турченко. Крім звичних методів і принципів науково-історичного пізнання минулого, Г. Турченко запропонувала методологічні новації. Так, у статті “Перша світова війна і Українська революція під кутом зору синергетики” мова йде про те, що перспективним науковим напрямом у дослідженні вузлових проблем новітньої історії є синергетика. Використання пізнавальних можливостей теорії самоорганізації, згідно з переконанням дослідниці, дозволить поглибити розуміння передумов, змісту та основних закономірностей національного державотворення[538].

Оперуючи широким джерельним матеріалом, сучасними методологічними прийомами, Ф. Турченко та Г. Турченко у контексті суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій Півдня України в кінці XIX ст. – 1921 р. з’ясували сутність аграрної політики більшовиків у південноукраїнському селі у 1919 р., довівши, що під час її проведення було допущено “багато непродуманих дій, які, навіть з точки зору більшовицької політики, вважалися “перекрученнями”[539]. Складно не погодитися з обґрунтованим твердженням дослідників, що результатом малопродуманих заходів радянської влади стало те, що вона втратила

симпатії навіть серед пролетаріату Південної України. Все це позначилося на її падінні напередодні наступу Добровольчої армії[540].

Характеризуючи режим білогвардійського уряду А. Денікіна, автори праці “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси” вважають, що він відображав інтереси консервативно-ліберальних кіл російського суспільства, котрі прагнули відновлення “у дещо реформованому вигляді Російської держави”[541].

Аналізуючи аграрну політику уряду А. Денікіна, південноукраїнські історики обмежуються чомусь традиційною її інтерпретацією, пишучи про те, що “вона передбачала відновлення поміщицької власності на землю. Повертаючись за допомогою каральних команд у маєтки, поміщики примушували селян повертати землю і реманент, виплачувати великі контрибуції. У майбутньому, щоправда, Денікін обіцяв наділити селян землею за викуп, залишивши поміщикам значні земельні ділянки”[542]. Поза увагою вчених залишився цілий комплекс заходів Особливої наради, спрямованих на модернізацію сільськогосподарського виробництва, пом’якшення антагонізмів на селі тощо. Не заперечуючи перегинів, що мали місце між селянами і поміщиками, доцільно було б, на наш погляд, з’ясувати і кроки цивільної денікінської адміністрації щодо налагодження поміщицько-селянських відносин тощо.

На фоні масштабних соціально-економічних, військово-політичних подій в Україні 1919 – 1920 рр. В. Верстюк та В. Солдатенко в другому томі “Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)” шеститомного узагальнюючого видання “Політична історія України XX ст.” проаналізували аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. як складову їхнього внутрішньоекономічного курсу. Автори зазначили, що Особлива нарада реалізувала на практиці ліберально-економічні заходи, спрямовані на запровадження товарно-грошових відносин. Не оминули

дослідники своєю увагою і того факту, що на бік Добровольчої армії перейшли повстанці, які воювали проти радянської влади.

Не викликає заперечень і запропонована істориками теза про те, що, незважаючи на лібералізацію економіки, Особливій нараді не вдалося зробити головного – знайти спільну мову з селянством України[543]. Водночас В. Верстюк та В. Солдатенко не конкретизували, які саме заходи вживав білогвардійський уряд А. Денікіна для покращення становища на селі, не проаналізували й динаміку взаємин селянства з Добровольчою армією.

Так само побіжно дослідники дослідили аграрну політику Уряду Півдня Росії. В. Верстюк та В. Солдатенко цілком справедливо пишуть про те, що “наріжним каменем своєї платформи Врангель вважав зміну стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи“[544]. Історики не спростовують і не замовчують того, що П. Врангелю частково вдалося похитнути стереотипи, сформовані у селянства щодо білої ідеї. На підтвердження цього вони наводять факти, котрі переконують, що в тилу Російської армії не було збройних селянських виступів проти неї, як проти Добровольчої[545]. В. Верстюк та В. Солдатенко звертаються і до з’ясування причин поразки П. Врангеля, констатуючи, що останній перебував у певному військово-політичному цейтноті. За декілька місяців було надзвичайно складно кардинально змінити світоглядні орієнтири селянства[546].

Початок XXI ст. ознаменований появою дисертацій з історії С. Бородіна, В. Крупини, в яких у контексті вивчення історії аграрних відносин в Криму (1918 – 1926), Білого руху в Україні (1917−1920 рр.) досліджено аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., а також наукових статей Ю. Котляра, В. Шапорди, А. Лисенка у центральних і регіональних збірниках праць, в яких проаналізовано вияви суспільно-політичної активності селянства України під час революції 1917 – 1920 рр.

Аграрні відносини в Криму в 1918 − 1926 рр. – об’єкт наукового вивчення С. Бородіна[547]. Значну увагу в його дисертації приділено аграрній

політиці білогвардійського уряду П. Врангеля. Історик закликав відмовитися від негативного оцінювання аграрної політики Уряду Півдня Росії. На його думку, підписаний П. Врангелем наказ про землю створював достатні правові підстави для його реалізації на контрольованих Російською армією українських територіях[548].

Аналізуючи проект аграрної реформи білогвардійського уряду П. Врангеля, С. Бородін окреслив такі його складники, як-от: 1) пропагандистсько-роз'яснювальна робота Уряду Півдня Росії серед селянства; 2) сутність аграрного законодавства; 3) механізм його запровадження; 4) ставлення селян до цих нововведень[549].

Водночас, практично поза полем зору історика опинилися такі питання: вироблення проекту аграрної реформи (про це йдеться лише фрагментарно); особиста позиція П. Врангеля щодо шляхів вирішення аграрного питання; ставлення великих землевласників до аграрної реформи.

Незважаючи на це, дисертація С. Бородіна, як і Є. Анкудінова, – новий погляд на аграрну політику білогвардійського уряду П. Врангеля в сучасній українській історіографії. Він якісно відмінний від попередніх точок зору: 1) об'єктивністю висвітлення; 2) прагненням до розкриття реального стану справ; 3) залученням раніше невідомого джерельного матеріалу тощо.

У дисертації В. Крупини представлено історію Білого руху в Україні з огляду на такі принципи історичного пізнання, як "історизм, об'єктивність, системний аналіз"[550]. Учений запропонував відмінне від усталеного в радянській історіографії тлумачення Білого руху розуміючи його як "сукупність російських військово-політичних сил, об'єднаних патріотичною метою зберегти цілісність і незалежність російської держави, продовжити її капіталістичний розвиток та відновити позиції Росії на міжнародній арені, зберегти культурні і релігійні цінності російського народу шляхом перемоги над німецькими військами, пізніше – їх "ставлениками" – більшовиками"[551]. Розширене тлумачення Білого руху вміщено в статті В. Крупини "Спроба консолідації "білих" сил в Українській Державі". Дослідник зазначає: "...під

“білими” силами ми розуміємо не лише військових. Білий рух був суспільним явищем, яке спиралось на певні світоглядні засади. Учасників руху об’єднувало, по-перше, відчуття своєї належності до російського громадянства; по-друге, переконання у тому, що майбутній після більшовицький уряд має керуватися національними інтересами Росії; по-третє, прагнення відновити законність, правопорядок, спадковість державної влади, а також той спосіб життя, що був зруйнований більшовиками. Отже, до учасників “білих” сил також можна віднести членів російських політичних антибільшовицьких організацій, які опосередковано допомагали Білому руху”[552].

Запропонована дослідником інтерпретація Білого руху заслуговує схвалення, поміж інших її вирізняють: а) політична неупередженість та коректність, на відміну від трактувань радянською історіографією цього поняття та явища; б) конкретність визначення порівняно з абстрактно-узагальненим розумінням, запропонованим О. Козеродом; в) урахування практично всіх компонентів багатоаспектного “Білого руху”.

Зазначений вище підхід до розуміння сутності Білого руху дозволив В. Крупині комплексно проаналізувати історію Білого руху в Україні, зокрема й аграрну складову внутрішньоекономічних заходів білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Щоправда, В. Крупина не деталізував цих моментів, а його судження не завжди адекватно відображають реальний стан справ. Так, дисертант однозначно стверджує, що селяни не підтримали аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна, що Особлива нарада безсистемно вносила деяку регламентацію в земельні відносини, період денікінської окупації України – це суцільні репресії тощо[553]. У дисертації не йдеться про кроки Особливої наради зі стабілізації сільського господарства України, про підтримку селянами Добровольчої армії, їхнього схвалення “Декларації” А. Денікіна з аграрного питання, стабілізації орендних відносин[554].

Значно більше місця у дисертації відведено аграрній реформі білогвардійського уряду П. Врангеля. Наприклад, розкрито її зміст, вироблення законодавства, проведення на практиці. Крім того, історик зіставив аграрні законодавства, вироблені земельними комісіями О. Билимовича – В. Челіщева та Г. Глинки, справедливо зазначивши про ліберальніший характер останнього[555]. З іншого боку, малозрозумілим є твердження В. Крупини про те, що сутність врангелівської аграрної реформи принципово не відрізнялася від денікінського варіанту[556], адже перед цим він справедливо відзначив, що за "Законом про землю" від 25 травня 1920 р. легалізовувалися селянські самозахоплення землі, чого не було у проекті аграрної реформи, розробленому О. Билимовичем – В. Челіщевим[557].

Біографістику діячів Білого руху в Україні представлено в сучасній українській історіографії переважно довідниковою, енциклопедичною, навчальною літературою, науковими статтями. Дослідницький інтерес становлять насамперед видання, авторами, упорядниками, редакторами котрих є І. Підкова і Р. Шуст, І. Довжук, А. Буравченков, О. Реєнт та І. Коляда, В. Кривошея.

На сторінках "Довідника з історії України (А−Я)" за загальною редакцією І. Підкови і Р. Шуста вміщено публікацію, де хоч і коротко, але запропоновано біографію А. Денікіна, його бойовий шлях. Потрібно зазначити, що її текст позбавлений заполітизованих штампів-жупелів, властивих радянській історіографії та ідеології. Однак окремі положення, зокрема щодо національної політики, на наш погляд, є дискусійними[558].

У запропонованій І. Довжуком розвідці з історії України XX ст. наводяться біографічні дані А. Денікіна, проаналізовано взаємини генерала з гетьманом П. Скоропадським, його роль у створенні ЗСПР. Незважаючи на те, що згадана стаття невелика за обсягом, вона позначена науковістю та об'єктивністю її автора у висвітленні такої колоритної постаті, як А. Денікін[559].

Змістовними про А. Денікіна, П. Врангеля є статті А. Буравченкова, опубліковані в “Енциклопедії історії України”. Ті, що розміщені в першому томі, стосуються як безпосередньо постаті П. Врангеля, так і режиму, створеного ним[560]. Вони написані з урахуванням новітніх можливостей у доступі дослідників до джерел, а також сучасної методології. Крім загальних біографічних відомостей, А. Буравченков проаналізував і заходи білогвардійського уряду П. Врангеля щодо врегулювання аграрного питання. На його думку, аграрна реформа Уряду Півдня Росії мала радикальний характер. Вона закріплювала у селянську власність займанщину, що відповідало тогочасним інтересам українського селянства. Об’єктивно історик з’ясував і механізм реалізації аграрної політики білогвардійського уряду П. Врангеля[561].

Статті другого тому “Енциклопедії історії України”, написані тим самим автором, також присвячено як постаті А. Денікіна[562], так і створеному ним режимові[563]. У них ідеться і про аграрну політику білогвардійського уряду А. Денікіна. Вона, на думку А. Буравченкова, зводилася до оголошення правил про збирання врожаю 1919 р. Поза увагою дослідника залишився зміст аграрного проекту, розроблений комісією О. Билимовича – В. Челіщева, закон про збирання трав 1919 р., спроби Особливої наради урегулювати орендні відносини на селі тощо.

Штрихи до портретів лідерів Білого руху в Україні пропонують О. Реєнт, І. Коляда[564]. Залучивши спогади учасників революції та громадянської війни, інші першоджерела, історики відтворюють постаті А. Денікіна, П. Врангеля на тлі епохи. Вони розкривають фрагменти, що пов’язані не лише з їхньою діяльністю, а і з формуванням їхнього світогляду. Наводяться також цікаві біографічні факти[565].

Дослідження соціальної історії крізь призму біографії ключових фігур не є новиною, але раніше, як слушно зазначає В. Кривошея, цьому напрямові не надавали належного значення. Компенсуючи прогалини, історик у статті “Нащадки козацько-старшинських родин у Білому русі” окреслює коло

козацько-старшинських родин, представники яких брали участь у революційних подіях в Україні на боці Білого руху[566]. Вчений наводить оригінальні біографічні дані щодо О. Лукомського, І. Романовського, М. Мартоса, С. Лукашевича, А. Лисенка та інших генералів і офіцерів Добровольчої та Російської армій, родовід яких тісно переплітається або походить від давніх українських родин.

Тематично спорідненими є статті Ю. Котляра “”Республіка” селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.)” та В. Шапорди “Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року)”.

Серед причин антиденікінського повстанського селянського руху селян Висунської та Баштанської республік Ю. Котляр визначає “невдоволення селян аграрною та національною політикою денікінської влади, а також примусові мобілізації”[567]. Цим, власне кажучи, історик і обмежився, не конкретизувавши, чим саме і які верстви села були невдоволені. Дослідник зосередився переважно на розкритті дій повстанців, витоків їхнього “вільного духу”. Публікація, на наш погляд, позначена певною героїзацією подвигів селян на фоні недолугості білогвардійських військових.

В. Шапорда поставив за мету дослідити у публікації основні події та характерні особливості антиденікінського селянського повстанського руху на Херсонщині в серпні 1919 року – січні 1920 року. Зміст статті переконує, що авторові в цілому вдалося досягти мети, однак критичного підходу потребують міркування В. Шапорди стосовно аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна. З’ясовуючи цей сюжет, дослідник не запропонував інноваційного авторського бачення. Натомість історик повторив судження своїх радянських колег, не врахувавши останніх надбань української та російської історичної науки. Так, архаїзмом, на наш погляд, позначені тези В. Шапорди з приводу того, що “представники бідного селянства з самого початку вороже ставились до нового режиму і не очікували від нової влади нічого доброго”[568]. По-революційному, так би

мовити по-ленінськи, звучить висновок історика: “Отже, денікінський режим, який з кінця серпня 1919 року утвердився на території України, був найгіршим для селянства. Аграрна політика А. Денікіна передбачала відновлення приватної власності поміщиків на землю. У майбутньому денікінська адміністрація обіцяла наділити селян землею за викуп, залишивши поміщикам досить значні земельні площі”[569].

Ми, звичайно, не схильні ідеалізувати систему влади Особливої наради на підконтрольних ЗСПР українських територіях, її заходи в аграрному секторі економіки, водночас навряд чи виправданим є підхід, продемонстрований Ю. Котлярем та В. Шапордою: “бідні та нещасні селяни” – “погані та злі денікінці”. До того ж існують й інші підходи до тлумачення ситуації. Так, на думку А. Лисенка, “якраз мобілізація, оголошена білими, зіграла вирішальну роль у зміні настроїв українського села. Селянський нейтралітет та пацифізм потерпів крах. Від мобілізації не можна було ухилитися, бо денікінська влада ... досить жорстоко застосовувала принцип кругової поруки. І коли пасивним та нейтральним ще можна було залишатися, потерпаючи від матеріальних репресій, ... то після оголошення мобілізації вибору для українських селян не залишалося”[570].

Осмислення змісту наведених наукових публікацій підтверджує необхідність ретельного, неупередженого дослідження, заснованого на новітніх методологічних підходах, із урахуванням динаміки та особливостей взаємовідносин, ставлення, сприйняття селянством та представниками Білого руху в Україні один одного.

Отже, історіографічна ситуація другої половини 1990-х рр. – початку XXI ст. із вивчення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. відрізняється від історіографічної ситуації першої половини 1990-х рр. Серед основних відмінностей є достатньо підстав зазначити такі: 1) Білий рух в Україні, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стали

предметом науково-історичного осмислення в монографіях, дисертаціях, якість змісту яких кардинально відрізняється від рівня науковості навчальної, науково-популярної, публіцистичної літератури початку 1990-х рр.; 2) крім конкретно-історичної тематики, учені активно опрацьовують історіографічну; 3) формулюється новітнє визначення Білого руху в Україні як унікального суспільно-політичного та соціального явища, самодостатньої системи; 4) у концептуальному розумінні українськими істориками Білого руху, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. теж можна спостерігати зрушення. Розмаїття думок і вражень початку 1990-х у другій половині 1990-х рр. – на початку XXI ст. структурується у систематизовані погляди та підходи: а) традиційно-контрверсійний – сформований радянською історіографією, зі властивими емоційно-категоричними судженнями та кон'юнктурно-заангажованими жупелами, та відповідною реакцією на неї у пострадянський період; б) компромісний підхід, представники якого демонструють певне балансування між першими двома трактуваннями Білого руху, пропонують "третій" погляд, своєрідну "середню лінію"; в) застосування нової методології, неупередженість у доборі фактажу, намагання "служити історичній науці", а не бути заручником політичної кон'юнктури. Дослідники пропонують до розгляду різні думки, наводячи їхні переваги та упущення, аналізуючи джерельне забезпечення тих чи тих тез, тверджень тощо. Учені не намагаються "вирвати" білих, червоних, жовто-блакитних, зелених тощо з історичного контексту, а з'ясовують питання, керуючись з історичними реальностями революційної доби.

Початок 1990-х рр. в історіографічному процесі в Україні був позначений не лише змінами методологічної парадигми, а й пошуками тематичних ніш, що потребували повернення в загальноукраїнський історіографічний простір. Мова йде про те, що трансформації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. на "узбіччі" історико-історіографічних студій залишили такий перспективний, з нашої точки зору, історико-

дослідницький напрямок, як селянознавство. Не перебільшуючи, наголосимо, що утворився своєрідний інформаційний вакуум у вивченні ключових проблем аграрної історії України. Одними з перших, хто усвідомив хибність такої історіографічної ситуації, були дніпропетровські та черкаські історики.

У 1993 р., вшановуючи пам'ять свого вчителя – доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи, історика-аграрника Дмитра Павловича Пойди (1908 – 1992 рр.), колектив історичного факультету Дніпропетровського національного університету, зокрема кафедри російської історії, започаткував проведення наукових читань, присвячених дослідженню маловідомих питань аграрної історії України та Росії. Серед засновників традиції – доктори історичних наук, професори А. Голуб (на жаль, передчасно пішов із життя у 2007 р.), С. Світленко, В. Іваненко та інші дослідники. Так дніпропетровська наукова школа істориків-аграрників, заснована Д. Пойдою, отримала новий поштовх до розвитку.

Восени 1995 та 1998 рр. відбулися другі та треті читання. Їх поява стала знаковою в розвитку не лише вітчизняної, а й зарубіжної історіографії аграрної історії. Підтвердженням є щораз ширші "географія" та спектр наукової проблематики, представленої в обговореннях та виступах учасників читань. Після чотирирічної перерви, у 2002 р., "Питання аграрної історії України та Росії" перетворилися на регулярні, раз на два роки, наукові зібрання істориків-аграрників: 22 листопада 2002 р. пройшли четверті, у грудні 2004 р. – п'яті, у грудні 2006 р. – шості наукові читання з аграрної історії України та Росії, присвячені пам'яті професора Д. Пойди. Їх вирізняють камерність, академізм, конструктивно-наукова дискусія. Результати роботи читань друкують окремими збірниками.

У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес становлять публікації з дотичних до неї питань таких авторів, як О. Михайлюк[571], Н. Ковальова[572], М. Білан[573], В. Яценко[574], В. Мороз і М. Рошко[575], П. Сацький[576], Р. Довганенко[577]. У них порушено як методологічні, так і конкретно-історичні проблеми.

Так, в одній зі статей О. Михайлюка йдеться про те, що марксистсько-ленінське розуміння сутності селянства як “дрібної буржуазії” не є вичерпним, а в окремих моментах навіть не цілком коректне. Правомірнішим, на думку історика, слід вважати застосування конструктивістського підходу, згідно з яким, селянство – уявлена спільнота. Насамперед таким, за словами дослідника, селянство постає для “неселянського” світу, а також для самих селян. “Уявленою є кожна спільнота у тому сенсі, що ми не знаємо всіх її членів, – відзначає О. Михайлюк, – а приписуємо їм певні “типові”, “середньостатистичні” риси тощо.

У наступних публікаціях О. Михайлюка предметом наукового осмислення постали особливості соціально-політичної психології селянства в період революції і громадянської війни (1917 – 1920 рр.), селянської культури в широкому розумінні цього слова.

Аграрна політика національних урядів Наддніпрянської України доби революції 1917 – 1921 рр. – питання сталого наукового, історико-пізнавального інтересу Н. Ковальової. У представлених дослідницею на наукових читаннях “Питання аграрної історії України та Росії” публікаціях презентовано такі маловідомі сюжети, що стосуються взаємовідносин між селянством та владою, як роль селянських з’їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р., аграрна політика Директорії УНР 1920 – 1921 рр., діяльність керівних органів земельної адміністрації в справі вирішення аграрного питання в Україні (1917 – початок 1918 рр.).

Аграрне питання в програмних документах українських політичних партій та національних урядів Наддніпрянщини початку ХХ ст. і революції 1917 – 1920 рр., їхні спільні та відмінні риси – об’єкт наукового аналізу В. Яценка, М. Білана.

Потрясіння 1914 – 1919 рр., їхній вплив на аграрний розвиток України, соціально-економічне становище селянства, його суспільно-політичну активність вивчають В. Мороз і М. Рошко, П. Сацький, Р. Довганенко.

Паралельно з подіями в Дніпропетровську група черкаських науковців: доктори історичних наук, професори А. Морозов, А. Чабан, М. Бушин, кандидат історичних наук, доцент О. Перехрест, разом із колегами з Києва, Донецька, Харкова, Умані та інших міст: докторами історичних наук, професорами С. Кульчицьким (заступник директора Інституту історії України НАНУ), Р. Ляхом, В. Калініченком, П. Панченком та іншими провідними істориками України – у 1996 – 1999 рр. започаткували проведення Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії.

І Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії відбувся на базі Уманської сільськогосподарської академії 10 – 12 жовтня 1996 р. Другий і наступні проводили на базі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (статус національного надано Указом Президента України Л. Кучми у 2003 р.). Незмінним ідейним натхненником, організатором семи симпозіумів упродовж дванадцяти років є доктор історичних наук, професор А. Морозов.

Позитивний науковий резонанс від уже перших двох Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії в 1996 – 1999 рр. актуалізував потребу, по-перше, регулярного їх проведення; по-друге, структурної організованості на загальноукраїнському рівні творчих зусиль істориків-аграрників. Упродовж 1999 – 2000 рр., завдяки зусиллям професора А. Морозова, підтримці Черкаської обласної державної адміністрації, ректоратом Черкаського тоді ще державного університету ім. Богдана Хмельницького, керівництва Інституту історії України НАНУ (директора – академіка НАНУ В. Смолія, заступника директора Інституту історії України НАНУ – професора С. Кульчицького), створено Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників, що тепер функціонують на базі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Керівником обох установ одноголосно було обрано професора А. Морозова.

Поява Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників значно активізувала роботу дослідників як Черкащини, так і сусідніх Полтавської, Кіровоградської, Вінницької областей. Навколо цих інституцій, їхнього керівника згуртувалися не лише досвідчені науковці, а й початківці. Упродовж порівняно короткого проміжку часу, 1996 – 2005 рр., під керівництвом професора А. Морозова було підготовлено та захищено кандидатські дисертації з аграрної проблематики, згідно із загальнотематичним напрямом досліджень „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства”, його аспірантами: І. Фаренієм, С. Корновенком, В. Лазуренком, І. Лубко, О. Десятніковим, І. Десятніковим, О. Мазур, Н. Куксою та іншими. Фактично відбулося становлення черкаської наукової школи істориків-аграрників доктора історичних наук, професора Анатолія Георгійовича Морозова – вихованця докторів історичних наук, професорів Р. Ляха та С. Кульчицького.

Започатковані в 1996 – 1999 рр. Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії на початку XXI ст. стали систематичними історико-науковими заходами. Щоразу чисельність учасників, лише гостей із Києва, Луцька, Чернігова, Львова, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Житомира та інших міст України, що безпосередньо беруть участь, перевищує п’ятдесят осіб. За традицією, що склалася останнім часом, роботу симпозіумів відкривають директор Інституту історії України НАНУ академік НАНУ В. Смолій та ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького професор А. Кузьмінський, на пленарному засіданні виступають член-кореспондент О. Реєнт, професори С. Кульчицький, В. Марочко, П. Тригуб. За 2000 – 2006 рр. проведено чотири Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії. У 2008 р. VII симпозіум підвищив свій статус до міжнародного. Заявки на участь у ньому подали 135 учасників, що представляють практично всі регіони України, а також провідні наукові центри Росії.

Будь-яка наукова інституція не може повноцінно функціонувати без друкованого органу. Із 2001 р. за організаційної підтримки Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників видається “Український селянин” – збірник наукових праць, заснований Інститутом історії України НАНУ та Черкаським тоді ще державним університетом ім. Богдана Хмельницького. Постійно виданню збірника сприяє депутат Черкаської обласної ради П. Душейко та керівництво корпорації “Дніпро” в особі О. Душейка і А. Душейка. У 2001 – 2008 рр. побачило світ одинадцять випусків “Українського селянина”. Про визнання збірника широкою науковою громадськістю України свідчать склад редакційної колегії (один академік УААН – М. Бащенко; три член-кореспонденти НАНУ: В. Даниленко, О Моця, О. Реєнт; десять докторів історичних наук, професорів: В. Гоцуляк, О. Гуржій, В. Калініченко, С. Кульчицький, С. Лях, В. Масненко, В. Марочко, А. Морозов, А. Чабан; кандидат історичних наук, професор О. Перехрест), Постанова Президії ВАК України від 12. 06. 2002 р. за № 1-05/6 про внесення “Українського селянина” до переліку № 10 фахових видань з історії, широкий тематичний спектр та наукова вартісність публікацій, розміщених у збірнику.

Станом на 2008 р. “Український селянин” – єдине в Україні фахове спеціалізоване видання з селянознавчої проблематики. Авторські статті, розміщені в збірнику наукових праць, хронологічно охоплюють період від найдавніших часів до сучасності, територіально – Україну, Росію, країни Центрально-Східної Європи, США. Постійними рубриками є: “Аграрна історія в іменах”, “Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії”, “Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства”, “Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу”, “Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.”, “Аграрна історія періоду Української революції 1917 – 1920 рр.”, “Українська селянська кооперація”, “Ааграрний розвиток України в радянський період”, “Сучасні

проблеми соціального та економічного розвитку українського села”, “Аграрні проблеми сучасності”, “Рецензії”. Звичайно, що в залежності від наповнення редакційного портфеля їхні назви корелюються.

На сторінках “Українського селянина” друкують не лише матеріали Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії. Випуск окремих чисел було приурочено визначним постатям української аграрної історичної науки та подіям із історії України: шостий номер за 2002 р. – пам’яті доктора історичних наук, професора Романа Даниловича Ляха, який доклав чимало зусиль для становлення черкаської наукової школи істориків-аграрників професора А. Морозова, був серед ініціативної групи організаторів перших симпозіумів та постійним учасником наступних (на жаль, у 2002 р. пішов із життя); другий номер за 2001 р. – 140-ій річниці скасування кріпацтва в Наддніпрянській Україні; дев’ятий номер за 2005 р. – 60-ій річниці Великої Перемоги та 5-й річниці Наукового товариства істориків-аграрників; десятий номер за 2006 р. – 100-ій річниці початку аграрної реформи П. Столипіна; одинадцятий номер за 2008 р. – 90-й річниці аграрної реформи П. Скоропадського.

У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес становлять роботи В. Дудки[578], Л. Дудки[579], Н. Земзюліної[580], Н. Ковальової[581], О. Волошка[582], О. Михайлюка[583], О. Мельничук і Н. Кузьмінець[584], В. Кізюна[585], В. Нечитайла[586], П. Коріненка[587], В. Зарубіна[588], які безпосередньо або опосередковано стосуються методологічних, соціально-економічних, суспільно-політичних, психологічних, історіографічних, конкретно-історичних аспектів агарної проблематики революційної доби в Україні взагалі, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. зокрема.

Так, В. Зарубін у публікації “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П. М. Врангелем (1920 р.)” пропонує авторський підхід до тлумачення сутності аграрної політики Уряду Півдня Росії, постать самого П.

Врангеля та його найближчого оточення. Науковець полемізує з С. Карпенком, доводячи, що П. Врангель не бачив перспектив у відродженні в Росії монархії. Зіставляючи особистість П. Врангеля та А. Денікіна, історик виявляє такі риси характеру першого, як рішучість, поміркованість у діях, здатність підпорядковувати власні амбіції інтересам справи.

Аграрну реформу Уряду Півдня Росії В. Зарубін вважає одним із “китів” врангелівського афоризму “хліб і порядок”. Аграрні перетворення на зразок столипінських, що планував запровадити П. Врангель в Криму, на думку історика, мали свій шанс.

Отже, плідна та конструктивна, як на наш погляд, наукова діяльність дніпропетровських і черкаських істориків-аграрників, по-перше, у новітньому українському історіографічному процесі започаткувала аграрний напрям досліджень; по-друге, у Дніпропетровську та Черкасах повноцінно функціонують наукові школи істориків-аграрників професорів Д. Пойди, А. Морозова, що справедливо заслуговують на статус самодостатніх явищ новітнього українського історіописання з аграрної історії України. Підставою для такого судження є визначення “наукової школи”, запропоноване сучасною українською історіографією. Так, наприклад, за Я. Калакурою, під “науковою школою” розуміють особливу різновидність колективної дослідницької діяльності, в епіцентрі якої перебуває взаємодія двох компонентів: учитель та учні. Історична школа – це такий організм дослідників, що базується на визнанні наукового авторитету її лідера, на спільних методологічних принципах, на загальній проблематиці. Характерними ознаками школи є вироблення й успадкування певних дослідницьких традицій, організаційної структури у формі наукової інституції, осередку, товариства, кафедри, дослідницької групи. Невід’ємним атрибутом наукової школи вважають функціонування друкованого органу – журналу чи збірника[589]. І. Колесник “наукову історичну школу” трактує як багатовимірний феномен, як фрагмент історичної дійсності, що являє собою різновид колективної наукової діяльності. Основною рисою цієї форми

колективної діяльності є зв'язка: учитель – учні. Водночас школа – ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості[590]. Всі ці компоненти наявні як у Дніпропетровську, так і у Черкасах; по-третє, активізувала селянознавчі студії в Україні.

Дніпропетровська та черкаська наукові школи істориків-аграрників не є замкнутими науковими спільнотами з антагоністичним сприйняттям колег-істориків із інших наукових центрів, почуттям власної окремішності чи зверхності. Як засвідчує досвід їхньої діяльності, вони, навпаки, підтримують дружні, науково-конструктивні взаємини як між собою, так і з академічними та освітніми установами України. Спільними зусиллями дніпропетровців Н. Ковальової, Б. Малиновського, О. Михайлюка та черкащан А. Морозова, С. Корновенка у 2007 р. підготовлено, зокрема, колективну монографію "Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 − 1921 рр.)". Черкаські історики-аграрники – А. Морозов, О. Перехрест, С. Корновенко – серед авторів академічного двотомного видання "Історія українського селянства".

Ознакою історіографічної ситуації початку XXI ст. в Україні стало проведення, крім Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії та "Питань аграрної історії України та Росії", присвячених пам'яті професора Д. Пойди, інших наукових конференцій у Харкові "Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація" (2001 р.), Кам'янець - Подільському "Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан" (2003 р.) та в інших містах, що безпосередньо присвячені аграрній історії України. Серед матеріалів, представлених на цих наукових зібраннях, фігурували статті Н. Темірової[591], Н. Земзюліної[592], О. Голікової[593], О. Шишка[594], А. Воронянського і Ю. Зайончковського[595], В. Лозового[596]. Вони стосувалися таких аспектів аграрної історії України періоду революції 1917 – 1920 рр., як поміщицькі господарства на зламі епох (1917 – початок 1920-х рр.), селянське питання в програмних документах українських політичних партій та селянська політика українських політичних партій в роки революції

та громадянської війни (1917 – 1920 рр.), земельна реформа П. Скоропадського, уявлення українських селян про власність і вирішення аграрного питання в добу революції (1917 – 1920 рр.).

Отже, у 1990-х – на початку 2000-х рр. новітня українська історіографія пройшла і проходить тернистий шлях самопізнання, самоідентифікації, саморозвитку, інтеграції в європейський та світовий історіографічний простір. Якщо керуватися запропонованою нами в попередніх розділах логікою, то 1990-ті – початок 2000-х рр. – "третій ренесанс" історичної науки в Україні.

Специфіка й неоднозначність загальноукраїнського історіографічного процесу позначилися й на проблемній історіографії, зокрема історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

З одного боку, аграрна історіографія трансформувалася в окремий напрям історичного пізнання історії України: оформилися та функціонують наукові школи істориків-аграрників Д. Пойди, А. Морозова та інші науково-дослідницькі осередки; відбувається пошук і застосування нових методологічних підходів: синергетичного, конструктивістського, соціокультурного, психологічного; актуалізується аграрна тематика на наукових зібраннях різних рівнів: "Питання аграрної історії України та Росії" – читання, присвячені пам'яті Д. Пойди, Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії, "Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація", "Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан" тощо. Білий рух, як і його лідери, став предметом спеціального наукового аналізу не лише на рівні статей, науково-популярної, узагальнювальної та енциклопедичної літератури, а й на монографічному та дисертаційному рівнях.

З іншого боку, враховуючи серйозні здобутки вітчизняних науковців у дослідженні цього напряму аграрної історії України, окреслимо й низку перспектив: 1) наукового осмислення потребують питання, що стосуються

продовольчої політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; 2) на широке з'ясування претендують конкретні заходи білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля з нормалізації економічного та політичного становища на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., ставлення до них широких кіл громадськості; 3) нового осмислення вимагають сюжети щодо взаємин Особливої наради, Уряду Півдня Росії, військових із селянством; 4) малоз'ясованою є система цінностей селянства України періоду революції 1917 – 1920 рр., трансформація внутрішньої мотивації селян до праці, ставлення до землі, приватної власності, поміщиків тощо.

4.2 Новітня російська історіографія (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.)

У російській історіографії 1990-ті – 2000-ні рр. позначені процесами, подібними до тих, що відбувалися й відбуваються в сучасній українській історичній науці. Неодноразово стан справ у новітній російській історичній науці був предметом обговорення науковців на конференціях різних рівнів, на сторінках наукових журналів. Так, під час роботи ІІ наукових читань, присвячених пам'яті академіка І. Ковальченка, історіографічну ситуацію цього періоду російські історики, наприклад А. Шикло та Л. Сидоровою, визначали як "криза історичної науки", "історична наука в пошуку"[597]. "Ідеологічний вакуум, – писав у 2000 р. А. Сахаров на сторінках "Вопросов истории", – негайно заповнився концепціями "шістдесятників", антисталіністів, прибічників "первісного" марксизму, адептів пізнього В. Леніна, непу і різноманітних альтернатив – від А. Чаянова до М. Бухаріна і Л. Троцького, "істинної" соціал-демократії Ю. Мартова і Г. Плеханова"[598]. Паралельно з цим доступ до раніше засекречених архівних, бібліотечних

фондів сприяв нагромадженню фактологічного матеріалу з історії Росії, маловідомих та замовчуваних сторінок російської минувшини.

Водночас стало можливим усвідомлення того, що реанімовані підходи, альтернативні марксистсько-ленінському розумінню історії, також не спроможні за умов інтенсивного нагромадження конкретно-історичного знання вивести російську історичну науку на якісно новий рівень їхнього осмислення. За таких умов актуальним стало вироблення новітніх методологічних підходів. Вирішення цієї проблеми передбачало, по-перше, фінансове забезпечення роботи науковців; по-друге, створення відповідних науково-дослідних центрів.

У зв'язку з цим змін зазнала структура наукових, науково-дослідницьких та освітніх історичних установ у Російській Федерації. Так, у 1994 р. розпочав роботу Російський гуманітарний науковий фонд – інституція, що за рахунок державних бюджетних коштів фінансує наукові проекти. Упродовж 1994 – 1998 рр. гранти фонду одержало 20 тисяч російських учених 500 наукових установ 68 регіонів Російської Федерації[599]. У середині 1990-х рр. в Інституті російської історії РАН виник Центр "Історична наука Росії". Науковцями Центру підготовлено низку монографій та збірників, що стосувалися питань методології історії. У 1997 р. при історичному факультеті Московського державного університету було започатковано діяльність "Центру теоретичних проблем історичної науки", що готував до випуску збірник наукових праць "Теоретичні проблеми історичних досліджень". До становлення сучасних методологічних підходів активно долучилися науковці Інституту всесвітньої історії РАН, Російського державного гуманітарного, Томського, Казанського та інших регіональних університетів і науково-дослідницькиих центрів.

На початку XXI століття, за спостереженнями Л. Зашкільняка, у Російській Федерації сформувалися і зміцнилися позиції інноваційних центрів у галузі історії. До них сучасний український історіограф зараховує Московський державний університет ім. М. Ломоносова, Російський

державний гуманітарний університет у Москві, Інститут всесвітньої історії РАН, Санкт-Петербурзький Європейський університет, Томський, Казанський, Ставропольський, Новосибірський університети та інші науково-освітні осередки. Заклади презентують такі нові міждисциплінарні напрями історичних досліджень, як історична антропологія, мікроісторичні студії, історія повсякденності, гендерна історія, інтелектуальна історія, дослідження локальної історії[600].

Не менш активно в сучасній російській історичній науці розвивається проблемна історіографія, насамперед, як зазначає О. Михайлюк, "дослідження селянства та його історії в Росії"[601]. Науковим центром російських істориків-аграрників є Центр селянознавства й аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук, очолюваний Т. Шаніним та В. Даниловим (на жаль, пішов із життя 16 квітня 2004 р.).

Зусиллями Віктора Петровича Данилова у 1993 р. започатковано щорічний Міжнародний симпозіум "Куда идет Россия?", за ініціативи вченого зреалізовано такі наукові проекти, як "Трагедія советской деревни (1927 – 1939 гг.)", "Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918 – 1939 гг.)" та інші. У роки Великої Вітчизняної війни лейтенант В. Данилов визволяв Черкаську область від німецько-фашистських загарбників. У 2004 р. він планував приїхати до Черкас і взяти участь у роботі V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, однак передчасна смерть завадила Вікторові Петровичу здійснити одну зі своїх заповідних мрій – відвідати Україну. Наукова громадськість Черкащини, зокрема Наукове товариство істориків-аграрників, із сумом зустріло цю трагічну подію. У восьмому випуску "Українського селянина" за 2004 р. вміщено некролог від редакції, останню статтю, написану за життя метра, "Сталинизм и советское общество", а також "Слово про учителя" – першої де-юре аспірантки Віктора Петровича – Ганни Тимофіївни Капустян – доктора історичних наук, професора, члена Наукового товариства істориків-аграрників.

Різні аспекти селянознавчої проблематики були і є предметом наукового обговорення на наукових конференціях “Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.)” (Москва, 1996), “Крестьяне и власть” (Тамбов, 1996), на сторінках численних збірників наукових праць, серед яких – “Судьбы российского крестьянства”, “Крестьяноведение: Теория. История. Современность”.

У пострадянській російській історичній науці, як і в українській, також спостерігаються процеси переосмислення, пошук нових методологічних підходів до трактування як подій революції та громадянської війни загалом, так і Білого руху зокрема. Цьому сприяє розсекречення фондів багатьох архівів, відсутність політичної цензури та тиску на науковців. У сучасній російській історіографії інтерес дослідників до історії антибільшовицьких рухів є постійним, про що свідчить наявність сотень монографій, дисертацій, величезна кількість наукових та науково-популярних статей, брошур із цієї тематичної ніші. Її вивчення позначене плюралізмом думок: спектр поглядів на проблему є достатньо широким. Водночас не можна не відзначити, що, як і в сучасній українській історіографії, більше уваги російські науковці приділяють історіографії, методології дослідження, вивченню сюжетів суспільно-політичної, соціальної історії. Натомість значно менше розробляються питання соціально-економічного характеру, які розкривають внутрішньоекономічну політику білогвардійських урядів.

Однією з перших книг у сучасній російській історіографії, присвячених А. Денікіну, став, надрукований у 1993 р., військово-історичний нарис Ю. Гордєєва “Генерал Деникин (Военно-исторический очерк)”[602]. Його автор зробив спробу спростувати закріплені радянськими дослідниками певні кліше та штампи стосовно одного з вождів Білого руху. Історик, зокрема, на широкому історичному тлі відобразив становлення А. Денікіна як особистості, розкрив окремі аспекти його внутрішньоекономічної діяльності на посаді Головнокомандувача ЗСПР. Так, з’ясовуючи небезпечні моменти, на які наражалися ЗСПР, історик однією з них називає різке звуження

соціальної бази Білого руху. Пояснення цього він убачає в аграрній політиці, котра, на його думку, “являла собою октябристсько-кадетський варіант столипінської реформи”[603]. Водночас автор не заперечує того, що вона мала на меті інтенсифікацію сільського господарства. Він уважає, що за умов, “коли більшовикам удалося розпалити класову боротьбу на селі…, подібна реформа була приречена на провал”[604].

Поява цієї книги започаткувала цілий напрям у сучасній російській історіографії – біографістику лідерів Білого руху, справжній “бум” якого припадає на кінець 1990-х – початок XXI ст. Його характерною рисою стало масове видання історичних портретів діячів Білого руху. Дослідники, застосовуючи різноманітні підходи, “фокуси”, методологічний інструментарій, намагалися розкрити або комплексно, або лише окремі риси таких багатогранних особистостей, лідерів Білого руху, як А. Денікін, П. Врангель та ін. Серед широкого розмаїття наукових, науково-популярних, публіцистичних робіт цього напряму сучасної російської історіографії на дослідницьку увагу заслуговують праці Г. Іпполітова, В. Черкасова-Георгіївського, А. Козлова, В. Краснова та ін. Їхні автори, висвітлюючи різноманітні аспекти суспільно-політичної, військової діяльності А. Денікіна, П. Врангеля, тією чи іншою мірою аналізували й аграрне питання в діяльності цих білогвардійських урядів.

Так, робота Г. Іпполітова викликає значний науковий інтерес з огляду на те, що її автор, оперуючи широким джерельним матеріалом, аналізуючи і саму постать А. Денікіна, і його вчинки, вказуючи на психологічні чинники у прийнятті ним рішень, не впадає у суб’єктивізм, певною мірою дистанціюється від об’єкта свого вивчення, щоб бути неупередженим. Він, можна сказати, академічно потрактовує розуміння А. Денікіним сутності аграрного питання, з’ясовує, як оточення впливало на позицію Головнокомандувача ЗСПР, а насамкінець – на аграрну програму. “Генерал Денікін усвідомлював: селянство – основне джерело поповнення армії людськими ресурсами та продовольством, вони становлять чисельну масу

дієздатного населення. Без селян успіху не досягти. … Головнокомандувач ЗСПР, розпочавши підготовку аграрної реформи, наштовхнувся на потужний спротив поміщицьких кіл, які боялися, що нове законодавство буде ґрунтуватися на принципі відчуження землі у власників. Попри це Денікін почав діяти рішуче”, – пише Г. Іпполітов[605].

Як документ ліберально-демократичного характеру оцінює історик “Декларацію” Головнокомандувача з аграрного питання, яка, на його переконання, подібно до аграрної реформи, запланованої А. Денікіним, ставила за мету, крім іншого, збереження громадянського миру. На її змістове наповнення вплинули ідеї П. Столипіна. Повторюючи думки М. Астрова, Г. Іпполітов стверджує, що цей документ не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для “епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди”[606].

На наш погляд, не варто недооцінювати зміст “Декларації” з аграрного питання, а тим паче, говорити про її несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв селян України напередодні наступу Добровольчої армії дозволяє говорити, що вони очікували “сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання”. Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити “дух часу”. З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського “Декрету про землю”, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

На сторінках монографії автор переконує, що А. Денікін більше дбав про інтереси селян, аніж поміщиків. Г. Іпполітов висловлює цікаву думку про те, що поміщики самостійно, усупереч директивам Головнокомандувача, на

власний розсуд із допомогою військ стали відновлювати приватну власність. “Саме застосування армії багато в чому сприяло тому, що Денікін став ідентифікуватися селянами з реставрацією старого ладу”[607]. У цьому, як бачимо, російські історики солідарні зі своїми українськими колегами – В. Верстюком[608], Ю. Котлярем[609].

Щодо застосування армії, то в дослідженнях російського історика В. Цвєткова[610] та українського Ю. Котляра[611] аргументовано доведено, що це були загони самооборони, т. зв. “куркульської самооборони” – по-перше; по-друге, подібних випадків було не так уже й багато; по-третє, із них уміло скористалася радянська пропаганда, створюючи малопривабливий для селян образ білого генерала.

Не боїться Г. Іпполітов у роботі вказати й на непопулярні заходи Головнокомандувача ЗСПР в аграрній політиці, а також на причини, що викликали невдоволення у селян аграрною політикою Особливої наради[612]. Це лише додає роботі, у котрій, на наше переконання, достатньо об’єктивно й максимально повно висвітлено А. Денікіна і як лідера Білого руху (політика), і як Головнокомандувача ЗСПР (військового стратега), і як урядовця, і як особистості.

Постать П. Врангеля – одного з лідерів Білого руху останнього періоду його історії – у центрі наукової уваги В. Черкасова-Георгіївського[613]. У роботі подано інформацію щодо особистих якостей П. Врангеля, розкрито його “харизму” як полководця, громадського діяча. Представлено також погляди барона на аграрне питання. В основу реформи на селі, – твердить В. Черкасов-Георгіївський, – було покладено принцип збереження селянських самозахоплень за винятком земель церковних, монастирських, козачих хуторів, земельних угідь промислових підприємств, особливо цінних господарств[614]. Врангелівське перетворення історик трактує як “другу хвилю столипінської реформи”[615]. Подібну думку висловив український історик із Криму В. Зарубін на сторінках “Українського селянина” у статті “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.)”[616].

Новим у дослідженні В. Черкасова-Георгіївського, порівняно з іншими, є висвітлення діяльності Селянського союзу Росії з проведення врангелівської реформи[617]. Ставлення селян до реформи він трактує однозначно позитивно[618]. В останньому явно простежуємо властиву й українській історіографії, зокрема початку 1990-х рр., тенденцію до "перефарбування" історичних фактів, тобто якщо радянські історики той чи інший факт трактували однозначно негативно, то своїм обов'язком окремі сучасні дослідники вважали / вважають виправлення ситуації через "переосмислення" – подання в іншому світлі. На наш погляд, такий підхід є малопродуктивним у науковому сенсі, оскільки не стосується основного – цілісності сприйняття історичних подій, виявлення закономірностей та законів історичного розвитку. Враховуючи сучасні можливості доступу до джерел, можна навести безліч фактів як на користь несприйняття, так і сприйняття селянами Півдня України, Криму аграрної політики Уряду Півдня Росії. Однак це принципово нічого не змінює. Незрозумілим залишиться те, чому так сталося, що на це вплинуло, яка в цьому закономірність і т.д.

Попри всі позитивні моменти дослідження, зауважимо, що воно певною мірою позначене кон'юнктурністю та суб'єктивізмом. Підтвердженням може слугувати хоча б те, що в ньому немає критичних міркувань, а постать П. Врангеля та його реформа висвітлені лише в мажорних тонах.

А. Козлов вважає, що А. Денікін не зміг вирішити земельне питання, оскільки "опирався на реакційні сили"[619]. Іншими словами, історик ототожнює позицію Головнокомандувача та наближених до Особливої наради політичних кіл. Опубліковане в другій половині листопада денікінське аграрне законодавство, – пише дослідник у традиційному для 1960-х – 1970-х рр. тлумаченні, – носило пропоміщицький характер[620]. Селяни, ознайомившись із ним, на думку А. Козлова, прийшли до висновку, що А. Денікін їх обдурить[621].

Така авторська позиція, з огляду на принцип плюралізму, має право на існування, однак у проекції на науковість підходу вона не витримує критики. У сучасних і російській, і українській історіографіях дослідники дійшли висновку, що аграрне законодавство А. Денікіна не мало пропоміщицького характеру. Інша справа, що лідерові Білого руху не вдалося остаточно подолати опір великих землевласників, котрі в будь-який спосіб гальмували розроблення основ аграрної реформи. Незважаючи на ці критичні зауваження, у цілому монографія А. Козлова – цікава наукова розвідка, де розкрито такі грані таланту Антона Івановича, як людяність, принциповість, самовідданість справі, чесність тощо.

Близькою до згаданого вище дослідження В. Черкасова-Георгіївського за рівнем суб'єктивізму є робота В. Краснова "Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления". У книзі йдеться про становлення П. Врангеля як особистості: його дитячі, юнацькі роки, про початок його військової кар'єри: участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, висвітлено ті сторінки біографії барона, які були маловідомі широкій громадськості. У П. Врангелі автор цієї монографії бачить насамперед патріота Росії, який палко любив її та вірно служив Батьківщині.

У контексті окресленої теми В. Краснов побіжно з'ясовує й питання, що стосуються аграрної політики Уряду Півдня Росії. Стиль викладу цих сюжетів, рівень аргументації заслуговує на краще. Наприклад, він пише: "Селянству Врангель обіцяв дати землю, що повинно було, на його думку, вибити з рук його ворогів "головну зброю політичної боротьби, вдарити по уявленнях армії та населення, створити відповідне враження в іноземних колах"[622]. У цьому В. Краснов повторює тези, вміщені в 3 томі „Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр."[623]

Джерела, зокрема спогади П. Врангеля, переконують в іншому, в тому, що аграрною реформою Уряд Півдня Росії передбачав "...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати й залучити до охорони порядку й державності"[624]. Політичний момент мав

місце, однак був похідним від справжнього бажання П. Врангеля вирішити аграрне питання. Отже, В. Краснов, як і радянські історики 1970-х рр., поміняв місцями тему й рему, деформувавши в такий спосіб справжні наміри Уряду Півдня Росії щодо проведення аграрної реформи.

Науково маловартісними, як на нас, є й наступні положення, яких дотримується В. Краснов. Скажімо, складно погодитися з тим, що "реформа, якби вона здійснилася, не могла значно розширити соціальну базу Врангеля, оскільки зберігала велике землеволодіння"[625]. Критично сприймаємо і твердження про те, що "потуги Врангеля "задовольнити чаяння народу" так потугами і залишилися"[626].

Аналіз робіт В. Черкасова-Георгіївського та В. Краснова дозволяє констатувати, що навіть на початку XXI ст. новітній російській історіографії властиві історико-наукові розробки, позначені суб'єктивністю їхніх авторів, які, на наш погляд, переймалися не стільки науковою новизною досліджень, скільки бажанням висловитися pro чи contra стосовно вже наявних експресивно забарвлених суджень і оцінок стосовно обраного предмета вивчення.

Розмірковуючи над тим, чи була альтернатива радянській владі під час революції, Г. Трукан побіжно розглядає й принципи аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна[627]. Він чітко протиставляє власне позицію А. Денікіна та його оточення на аграрне питання, шляхи його вирішення. У зв'язку з такою постановкою проблеми історик пише, що "реакційна лінія в політиці денікінського режиму чітко виявилася в аграрному питанні"[628]. У такий спосіб певною мірою відповідальність за провал Білого руху він перекладає й на оточення Головнокомандувача, яке не змогло позбутися своїх справді вузькокласових інтересів в ім'я порятунку Вітчизни. Дослідник твердить: "Денікін неодноразово накладав вето на реакційні земельні проекти"[629]. Він наголошує, що врешті-решт було прийнято компромісний варіант, однак, і тут він солідарний із Ю. Гордєєвим, "для епохи, що безповоротно пішла"[630]. Саме реставраційні наміри

поміщиків, і з цим судженням автора складно не погодитися, остаточно переконали більшість українського селянства в тому, що з двох зол меншим є більшовики з їхньою продрозверсткою, аніж білі з поміщиками[631]. Ці та інші положення знайшли подальше відображення в інших роботах автора, зокрема в монографії "Антибольшевистские правительства России"[632].

Крім біографістики, у новітній російській історіографії з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. представлено й інші напрями дослідження, наприклад соціально-економічний. Упродовж 1990-х рр. його репрезентували публікації С. Карпенка, опубліковані на сторінках "Свободной мысли", присвячені "лівій політиці правими руками" П. Врангеля[633], та А. Ломкіна, розміщені в узагальнювальному збірнику "Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки".

Варто відзначити, що С. Карпенко в роботах початку 1990-х рр. залишився відданим своїм попереднім поглядам на цю проблему, хоч і розширив фактологічну базу. Наприклад, подав відомості щодо забезпечення Урядом Півдня Росії селян промтоварами, схарактеризував, хоч і поверхово, здійснені Урядом Півдня Росії заходи з роз'яснювальної роботи серед селянства основних положень "Наказу…" від 25 травня 1920 р.[634] Принципово незмінним, як і в попередніх його роботах, залишається концептуальне трактування П. Врангеля як "вождя монархічної контрреволюції", його аграрної політики, що "не могла протистояти аграрній політиці більшовиків, які знищили поміщицьке землеволодіння"[635]. Характерною ознакою згаданої публікації є відсутність посилань на джерела та літературу, що ставить під сумнів достовірність викладеного в ній матеріалу.

У публікації А. Ломкіна йдеться про аграрну реформу Уряду Півдня Росії, хоч історик називає її, за усталеною традицією, "земельною реформою генерала П.М. Врангеля"[636]. Дослідник застосував ретроспективу,

проаналізувавши аграрну політику білогвардійського уряду А. Денікіна. Оперуючи як відомими, так і нововведеними фактами, він схарактеризував стан сільського господарства напередодні наступу в Україну Добровольчої армії, виявивши, що основною тенденцією в селянському землеволодінні стало його зростання за рахунок самозахоплень, з'ясував основні положення аграрного законодавства, виробленого земельними комісіями Особливої наради.

Ґрунтовно А. Ломкін дослідив й аграрну реформу Уряду Півдня Росії, що, власне, і було предметом його наукового пошуку. Дослідник, порівняно з іншими своїми колегами, зробив, хоч і небездоганну, спробу комплексного вивчення всіх компонентів аграрної політики Уряду Півдня Росії. Так, не обійшов він увагою й соціальні аспекти реформи, вказавши на те, що аграрне законодавство, розроблене земельною комісією Г. Глинки в Севастополі, ставило під захист влади радгоспи, в яких були зацікавлені насамперед незаможники, а також сказав про пільги, що отримували солдати Російської армії та члени їх родин[637].

У публікації А. Ломкіна наявні й дискусійні моменти. Так, на наш погляд, недостатньо коректним є твердження автора про те, що білогвардійці, на відміну від більшовиків, "на цілий рік спізнилися із заявами з селянського питання"[638]. Якщо враховувати українські реальності, то відразу зі вступом Добровольчої армії у міста та села України поширювалася інформація щодо основних принципів аграрної політики Особливої наради, відображеної в "Декларації" А. Денікіна. Не варто, очевидно, забувати й того, що "Декрет про землю" не був результатом старань власне більшовиків, вони його запозичили, а по-друге, на що вже звертала увагу Т. Осипова в 1990-му році на сторінках "Родины", декрет про землю та підготовлений лівими есерами закон про соціалізацію землі не відповідали інтересам усього селянства[639].

Суперечливим є й твердження історика про погану агітаційну роботу Уряду Півдня Росії щодо поширення та роз'яснення положень "Наказу…" від 25 травня[640]. Напрацювання сучасних українських істориків, скажімо Є.

Анкудінова[641], доводять, що діяльність Уряду Півдня Росії в цьому напрямку була досить-таки ефективною.

Не можна погодитися і з тим, що А. Ломкін, пафосно висвітлюючи реформу П. Врангеля, водночас применшує значення аграрної політики Особливої наради, називаючи лише створення мирових судів та роботу землевпорядної частини відповідного управління: “Більше інших заходів у сільському господарстві уряд генерала А. Денікіна не вживав”[642]. Очевидно, що під час написання статті автор перебував під впливом проврангелівського напряму історіографії, чим і зумовлений його суб’єктивізм. Незаперечним, звичайно, є те, що П. Врангель урахував прорахунки свого попередника, однак це не є свідченням повної безпорадності Особливої наради, земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева, самого А. Денікіна та недолугості виробленого ними аграрного проекту, що намагається довести історик. До того ж, якщо П. Врангель орієнтувався на денікінський підхід до вирішення аграрного питання, то у А. Денікіна – не було чого переосмислювати.

Упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. російські історики активно розробляють низку науково-теоретичних питань, що стосуються таких моментів із історії Білого руху та громадянської війни, як сутність, еволюція Білого руху в роки громадянської війни в Росії, Білий рух та російська державність у роки громадянської війни, підсумки та уроки громадянської війни для XXI ст. Ця проблематика об’єднала науково-творчі зусилля В. Рибнікова та В. Слободіна, Г. Веркеєнка й С. Мінакова, В. Зиміної, С. Кара-Мурзи та ін. Написані на основі різних методологічних підходів, монографії (одноосібні та колективні) цих істориків привертають увагу насамперед оригінальним авторським розумінням порушених у них проблем, широким діапазоном думок та ідей.

Сутність, еволюція Білого руху в Росії в роки громадянської війни стали предметом наукового осмислення В. Рибнікова та В. Слободіна[643]. У колективному дослідженні представлено історіографічний огляд досягнень попередніх поколінь істориків, дотичних до теми, обраної авторами для

вивчення, скрупульозний аналіз зародження, формування ідеології Білого руху, змін, яких вона зазнала[644].

Хоч і оглядово, але спробували автори узагальнити досвід внутрішньоекономічної політики білогвардійських урядів, у тому числі й А. Денікіна, П. Врангеля. На їхнє переконання, "стосовно кардинальних питань внутрішньої політики білі уряди не змогли віднайти ефективного їхнього вирішення. Проголошення примату приватної власності завело їх у глухий кут у справі справедливого розв'язання аграрного питання"[645]. На відміну від С. Карпенка, В. Рибніков та В. Слободін твердять, що єдиний, хто наважився на радикальне вирішення аграрної проблеми, був П. Врангель. Радикалізм, на їхню думку, полягав у легалізації селянських самозахоплень, що, до речі, відповідало резолюції наради послів і громадських діячів у Парижі про політичний устрій майбутньої Росії[646].

Московський похід та крах "добровольчої політики" генерала А. Денікіна представлено у дослідженні Г. Веркеєнка та С. Мінакова[647]. У радянській історіографії аналіз аграрної політики білогвардійських урядів зводився до однозначного твердження, що вони не мали більш-менш чіткої програми щодо реорганізації поземельних відносин на селі. Цієї ж проблеми стосується й один із підрозділів монографії зазначених вище авторів. На основі опрацювання широкої джерельної бази історики пропонують власне бачення ситуації. Вони пишуть: "Чи було готове командування Добровольчої армії до вирішення аграрного питання? Воно, безсумнівно, його враховувало, шукало його вирішення, що водночас мало передбачати, з одного боку, законність передачі частини земель селянам, з іншого – передачу таких розмірів наділів, який міг би задовольнити їхні потреби. У будь-якому разі А. Денікін не мав сумнівів щодо того, що землю селянам необхідно віддати, навіть за рахунок поміщицького землеволодіння"[648].

Г. Веркеєнко та С. Мінаков пояснюють також і те, чому А. Денікін не міг піти на реформування аграрного сектора економіки на більшовицьких засадах, адже це однозначно призвело б до швидкого зростання його

симпатиків серед селянства. На їхню думку, це суперечило б магістральному принципу, проголошеному Головнокомандувачем, – “дотримання та відновлення законності й порядку”[649]. В унісон із ними розмірковує й В. Слободін, аналізуючи у своїй монографії “Белое движение в годы гражданской войны в России (1917–1920 гг.)” те, як представники Білого руху розуміли приватну власність. Він, зокрема, пише: “Білі не вірили у справедливість насильного зрівняння та майнового перерозподілу, а тим самим, у правоту соціалізму та комунізму. Вони вважали, що справа не у бідності чи багатстві, а у тому, як “справляється дух людини зі своєю долею”. Справедливість для них – це тоді, коли людина може працювати і не турбуватися про результати своєї праці. …Білий рух цим самим органічно стверджував природність та необхідність приватної власності”[650].

В. Слободін пропонує ще одну цікаву наукову новинку, що дозволяє нетрадиційно осмислити невдачі А. Денікіна, у тому числі й в аграрній реформі: як ідеї Білого руху сприймалися різними верствами населення підконтрольних Добровольчій армії територій. “Слабкість ідеології Білого руху значною мірою полягала у складності її розуміння простими людьми. Наприклад, прихильність ідеї приватної власності сприймалася населенням як прагнення білих до реставрації через повернення власникам відібраної у них у роки смути землі та майна. Свобода торгівлі, яку схвалювало селянство, не сприймалася міщанами, котрі вбачали у цьому погіршення і без того скрутного їхнього матеріального становища…[651]”.

“Лакмусовим папірцем”, на переконання В. Зиміної, для Білого руху стало аграрне питання. Контури його вирішення вимальовувалися як поєднання октябристських ідей із їхнім перетворенням селянина у вільного й повноправного громадянина та кадетських намірів відчуження поміщицької землі за винагороду – так вважає дослідниця в одноосібній монографії “Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны”[652]. Аналізуючи загалом аграрні проекти всіх білогвардійських урядів, що існували в період революції та громадянської війни, вона стверджує, що

найрадикальнішим був врангелівський[653]. Хоч для селян, переконана історик, запропонована бароном форма наділення землею видавалася незручною[654].

Не залишилися поза увагою В. Зиміної й питання розроблення аграрного законодавства за А. Денікіна. Новаторським є запропоноване дослідницею порівняння проекту В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева. Вона цілком слушно відзначила ті моменти, які вигідно відрізняли останній варіант від попереднього[655]. Також вона виявила і вплив особистої позиції О. Колчака на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення, на формування основних положень проекту аграрної реформи Особливої наради, чого до неї ніхто в історіографії не робив.

Психології селянських мас під час громадянської війни присвячено роботу С. Кара-Мурзи[656], в якій, зокрема, зазначено, що головною загрозою в сприйнятті селянами Білого руху був “поміщик-реваншист”. Він, на думку історика, був не стільки економічною загрозою, скільки смертельною, в буквальному розумінні цього слова. Наступ Добровольчої армії для селянства, на переконання вченого, означав не продовження складного дореволюційного життя, а втрату тих завоювань, насамперед землі, які вони отримали під час революції та які законодавчо закріпили більшовики[657]. Водночас автор чомусь не дає пояснення таким популярним серед українських селян періоду революції гасел, як “За ради без більшовиків”, “За радянську владу, геть більшовиків і євреїв!”[658], “Бий жидів і комуністів!”[659]. Адже вони також є відображенням ставлення селянства до більшовиків.

Середина 1990-х рр. у сучасній російській історіографії позначена появою низки дисертацій, предметом комплексного аналізу в яких став Білий рух на Півдні Росії, а відповідно і в Україні. Тематично дотичними до нашого дослідження є напрацювання В. Федюка, А. Вєнкова, В. Цвєткова.

Докторська дисертація В. Федюка стала своєрідним продовженням попередніх напрацювань автора, певним переосмисленням висловлених раніше положень. У роботі “Белое движение на Юге России”[660], зроблено спробу комплексного вивчення такого багатоаспектного явища, як Білий рух

на Півдні Росії. Автор логічно й послідовно з'ясовує витоки Білого руху на Півдні Росії, бойові операції Добровольчої армії, Збройних Сил на Півдні Росії, взаємини із союзниками та зовнішньополітичні орієнтири лідерів Білого руху, система державного устрою, її особливості. Поза увагою дисертанта не залишилися й питання соціальної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, зокрема аграрна реформа.

Основним "методологічним посилом", як визначає сам автор запропоновану в дисертації методологію, є розуміння В. Федюком революції, зокрема російської, як результату глибокої системної кризи, що завершилася нищенням усіх традиційних основ. Тому, продовжує далі В. Федюк, усі політичні сили, що протистояли один одному, незалежно від того, ідентифікували вони себе з "революцією" чи "контрреволюцією", повинні були будувати нову Росію. "Червона" чи "біла", вона у будь-якому випадку була відмінною від Росії імператорської. Білий рух історик трактує як антибільшовицький, обґрунтовуючи, що застосування термінів "контрреволюційний" та "антирадянський" вимагає обережності, оскільки може звузити предмет дослідження[661].

З'ясовуючи ці та інші сюжети, В. Федюк демонструє авторські оригінальні підходи, що значно збагачують історичні знання з аграрної історії доби революції. Наприклад, дослідник пропонує нове бачення селянського повстанського руху в Україні, пише: "Було б неправильно пов'язувати повстанський рух лише з реакцією на аграрну політику білих або червоних. Це була війна міста із селом, породжена безперервним безвладдям. Така ситуація створювала найневірогідніші колізії"[662].

Спростовує В. Федюк й окремі положення, на яких акцентували увагу радянські історики. Йдеться насамперед про т. зв. "закон про третій сніп", як прозвали селяни правила про збір урожаю. Дисертант, оперуючи секретними освагівськими зведеннями, зауважує, що останні не фіксують "закон про третій сніп" як причину селянських виступів. У тих місцевостях, де його застосовано, ситуація була відносно спокійною[663].

Як “роботу над помилками” пропонує В. Федюк трактувати діяльність Уряду Півдня Росії, зокрема й в аграрній політиці[664]. Оригінально, однак, як на нас, не зовсім коректно. Діяльність Уряду Півдня Росії можна кваліфікувати швидше як переосмислення попереднього досвіду роботу до того ж на наступних сторінках дисертації автор, критикуючи аграрне законодавство, розроблене земельною комісією під головуванням Г. Глинки у Севастополі, пише: “… земельний закон Врангеля отримав позитивну оцінку як у емігрантських авторів, так і зарубіжних дослідників. Однак при ретельному підході він не дає підстав для високих оцінок. Концептуально він мало різнився від пропозицій, розроблених урядом півдня рік перед цим”[665]. По-перше, не до кінця зрозуміло: чи робота над помилками була небездоганною, чи помилок у попередників не було. Врангелівський закон, на думку історика, безнадійно запізнився, як і денікінський. Водночас серйозної аргументації на користь цієї своєї тези В. Федюк не наводить.

По-друге, В. Федюк не робить точних посилань, оскільки в джерелах не зафіксовано серед Білого руху у 1919 р. “уряду півдня”. Очевидно, він мав на увазі “Південноросійський уряд”, але й тоді це неправильно. “Південноросійський уряд”, створений замість Уряду при Головнокомандувачі ЗСПР у березні 1920 р. в Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. Відомо, що основні положення аграрної реформи виробляв та затверджував Головнокомандуючий за діяльності Особливої наради – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР – згодом генералі А. Денікіні, створений 30 серпня 1918 р. в Катеринодарі, проіснував до 30 грудня 1919 р. Головою був генерал А. Драгомиров. 30 грудня 1919 р. генерал А. Денікін створює Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, що проіснував до березня 1920 р. Голова – генерал О. Лукомський.

Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у контексті вивчення антибільшовицького руху на Півдні Росії стала предметом аналізу в

докторській дисертації А. Вєнкова “Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.)”[666].

Методологічною основою роботи стали принципи науковості, об’єктивності, історизму. Автор застосовує загальнонаукові методи, такі як історичний, логічний, проблемний, класифікаційний, а також спеціально-історичні: періодизації, хронологічний, синхронічний, логічний, текстологічний. Не заперечуючи окремих положень теорії класової боротьби і вважаючи формаційну теорію одним із рівноправних варіантів трактування розвитку суспільства, А. Вєнков у цілому прихильно ставиться до принципів цивілізаційної теорії, теорії етногенезу, поглядів А. Ахієзера, залучаючи їхній інструментарій до свого дослідження.

Дисертант небезпідставно вважає, що для Головнокомандувача ЗСПР А. Денікіна аграрне питання було наріжним каменем у внутрішньоекономічній політиці. Крім вирішення власне економічного компоненту аграрної проблеми, лідер Білого руху також мав на меті досягти й соціальних цілей – заручитися підтримкою широких верств селянства, у такий спосіб “розширивши соціальну базу” Білого руху.

А. Вєнков протиставляє демократично-ліберальну позицію А. Денікіна з аграрного питання консервативній опозиції великих землевласників. Саме вони, переконаний вчений, не хотіли поступитися власними тимчасовими інтересами на користь стратегічної мети – перемоги над більшовиками, відновлення Росії[667]. Цілком виправданою, на наш погляд, є думка історика про те, що А. Денікін, як це не дивно на перший погляд, перебував “у стані політичної самотності серед свого оточення”[668].

Тимчасові заходи Особливої наради, цивільних органів влади на місцях із урегулювання соціально-економічної ситуації на селі, опублікований у листопаді проект аграрної реформи дослідник трактує як такі, що вигідні були державі, відповідали інтересам сільського господарства, однак суперечили практиці, що склалася в революційному українському селі[669].

Характеристика денікінського етапу в розробленні та реалізації аграрної політики, представлена в дисертації А. Вєнкова, лише б виграла, якби автор подав повніші відомості про сприйняття селянством українських територій, підконтрольних ЗСПР, урядових ініціатив. У роботі щодо цього, на жаль, містяться уривчасті свідчення, котрі не дозволяють створити цілісну картину, яка б об'єктивно й повно відображала ставлення селян до аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна, факторів, що його зумовлювали[670].

Аналізуючи аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, безпосередньо вироблення його основ, дисертант наводить нові факти, уточнюючи й доповнюючи наявні уявлення про цей процес. Так, досі ніхто в історіографії не констатував того, що П. Врангель підписав "Закон про землю", вироблений на підставі пропозицій голови Селянського союзу Росії О. Аладьїна[671]. Оцінюючи в цілому аграрну реформу Уряду Півдня Росії, А. Вєнков робить оригінальний висновок про те, що вона була розрахована на соціально-економічні реальності саме південноукраїнського села, жителі якого мали стійкі тенденції до одноосібного господарювання. Для російського села подібна реформа не була придатна через общинні устремління російських селян[672].

Нам імпонує те, що, як пише історик, селянство, зі співчуттям поставившись до врангелівської земельної реформи, до кінця Врангелеві не повірили[673]. Однак хотілося б переконливішої аргументації такого судження. По-друге, бажано було б, щоб історик пояснив значення терміна "земельна реформа".

На сучасному етапі розвитку російської історичної науки питання аграрної політики білогвардійських урядів найповніше розроблено у кандидатській дисертації В. Цвєткова "Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.)"[674]. Автор дослідив становище сільського господарства Півдня Росії, України напередодні приходу ЗСПР, еволюцію аграрного законодавства білогвардійських урядів

А. Денікіна, П. Врангеля, механізм його вироблення та особливості реалізації, специфіку функціонування місцевої влади на селі.

Історик демонструє інноваційний підхід, дещо співзвучний із позицією В. Федюка в розумінні червоно-білого протистояння, констатуючи, що “”Росія біла” – “землеробська”, а “Росія червона” була більше “промисловою”. У зв’язку з цим перемога першої безпосередньо залежала від аграрної політики, наміри щодо якої мали реалізовувати білі уряди[675]. Як і попередні його колеги (А. Вєнков), історик чітко розмежовує позицію А. Денікіна та його оточення з аграрного питання, до того ж зауважує, що якби не особисте втручання Головнокомандувача ЗСПР, то урядові кола й наближені до них політичні діячі взагалі б не підійшли до вирішення такого нагального для українського селянства аграрного питання. Історик наводить приклади того, як генерал ішов на поступки селянам[676].

Дискутуючи з радянськими дослідниками, В. Цвєтков стверджує, що А. Денікін своєчасно звернувся з “Декларацією” до населення та Особливої наради. Втручання держави в селянські справи було на часі, “оскільки селянство півдня Росії очікувало конкретних заяв із земельного питання від нової влади, що замінила більшовиків”. У цьому сенсі денікінський проект – програма соціального компромісу, щоправда, і з цим потрібно погодитися, вироблення його здійснювалося бюрократичним шляхом, що не було виправданим за умов громадянської війни[677]. В. Цвєтков у дисертації проводить порівняльний аналіз проектів В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева, а також зіставляє їх і з позицією О. Колчака та інших громадсько-політичних діячів Білого руху.

У підсумку до розділу зроблено виважений висновок про те, що завершення “денікінського періоду” Білого руху позначене серйозними зрушеннями в програмних настановах щодо аграрного питання, окреслено відхід від “непредрешения” під час вирішення соціально-економічних питань в українському селі[678].

Не менш ретельно історик проаналізував й аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, заповнивши певні прогалини в знаннях із цього питання. Наприклад, він показав участь у роботі земельних комісій не лише О. Аладьїна (як це зробив А. Вєнков), а й самих селян, до думки яких особливо прислухався П. Врангель. Достатньо місця на сторінках дисертації відведено й обговоренню сучасниками законопроекту, виробленого земельною комісією під головуванням Г. Глинки у Севастополі, зіставленню різних поглядів щодо нього[679]. В обіг уведено нові факти з приводу заснування т. зв. "зразкових поселень", які Уряд Півдня Росії планував створювати на місці відчужених у поміщиків маєтків, облаштовуючи за останнім словом часу: земельні ділянки розподілялися б між власниками рівномірно на певній площі, у кожному такому селі була б школа, лікарня, млин, дослідні станції тощо[680].

У роботі В. Цвєткова присутні й дискусійні моменти або такі, що, на наш погляд, потребують уточнення. Некоректним є те, що дослідник Третій Універсал Центральної Ради, а не "Малої Ради", як у дисертації, позначає як "так званий". Потребує критичного осмислення теза дисертанта про те, що створена за гетьмана "земельна комісія складалася в основному з чиновників міністерства землеробства"[681]. По-перше, вона називалася "Аграрна комісія при Міністерстві землеробства"; по-друге, її склад був досить представницьким: крім відомих українських кооператорів, агрономів, професорів, участь у її роботі брали професор Аухгаген – ректор Королівської вищої сільськогосподарської школи в Берліні, старший землемір Міністерства землеробства Німеччини Брюнін[682].

Не достатньо в дисертації В. Цвєткова відображено ставлення широких верств українського населення до розробленого Особливою нарадою аграрного законодавства. Дослідник з'ясував лише позицію "кругів" стосовно реформи[683]. Крім того, обійдено увагою роль інтелігенції у виробленні земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева аграрного законодавства.

Не можна стовідсотково твердити, як це робить В. Цвєтков, що Особлива нарада не розробила механізму оцінювання та купівлі-продажу землі. За нашими даними, економісти, вчені, банкіри розробили й представили на розсуд білогвардійського уряду А. Денікіна п'ять підходів у реалізації цієї процедури. Кожний із них мав свої переваги та недоліки[684].

Неточно історик подає загальну кількість документів, підписаних П. Врангелем 25 травня 1920 р. стосовно проведення аграрної реформи. Він вказує три[685], а насправді було чотири[686]. З поля зору вченого випало "Повідомлення уряду із земельного питання".

Неприйнятним є поняттєво-категоріальний апарат дисертації. В. Цвєтков жодного разу не вжив термін "Україна", скрізь "Південь Росії". Однак, як відомо, останній охоплює такі етнічно-історичні території, як Дон, Кубань, Ставропольський край тощо. Замість загальновживаних навіть у радянській історіографії термінів "Слобожанщина", "Правобережжя", "Лівобережжя", "Південь" та інші дисертант вживає "Малоросія", "Новоросія", запровадженні царатом у XVII – XVIII ст., які швидше відображають колонізаторську політику Російської імперії, ніж відповідають українським історичним традиціям.

Наведений вище аналіз основних положень трьох дисертацій, дотичних до теми нашого дослідження, дозволяє констатувати, що новітні російські науковці у виборі методології дослідження виявляють схильність до застосування декількох методологічних парадигм. У цьому контексті виправданою, на наш погляд, є позиція Л. Семенникової з приводу того, що історик може застосовувати будь-який методологічний інструментарій для аналізу історичного матеріалу, якщо він дає об'єктивно-наукові знання[687].

Громадянська війна в Росії, постать генерала П. Врангеля перебувають у фокусі сталого науково-історичного зацікавлення не лише в Росії, а й за кордоном. Саме це стало підставою для Наукової ради з історії соціальних реформ, рухів та революцій РАН і Фонду російської історії (Нідерланди) спільними зусиллями організувати і провести два міжнародні наукові колоквіуми, присвячені постаті П. Врангеля та діяльності Уряду Півдня Росії.

Зазначені заходи відбулися у вересні 2005 р. в Москві та в червні 2006 р. в Ялті. Як засвідчує збірник матеріалів, надрукований за результатами проведення двох міжнародних колоквіумів “Крым. Врангель. 1920 год”, участь у їхній роботі взяли науковці з Катеринбурга, Орла, Москви, Краснодара, Самари, П’ятигорська, Сімферополя, Києва, Саратова, серед яких: Р. Латипов, Р. Абінякін, М. Карпов, А. Кручинін, Н. Корсакова, В. Цвєтков, С. Карпенко, А. Калягін, П. Гришанін, В. Єрмаков, А. Мальгін, Л. Кравцова, Т. Ємець, В. Піскун, В. Крупина, А. Посадський, С. Ісхаков.

Дискусії розгорталися навколо таких питань, пов’язаних із постаттю П. Врангеля та діяльністю Уряду Півдня Росії, як П. Врангель і його відносини з А. Денікіним, Я. Слащовим, Вернадськими; національна, релігійна, економічна, зовнішня політика Уряду Півдня Росії; Україна та українці в програмі державного будівництва П. Врангеля; культура Криму за П. Врангеля.

У контексті нашого дослідження варто зупинитися на публікації А. Калягіна “Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства)”, що була спробою виявити ставлення селян до аграрної реформи Уряду Півдня Росії[688]. Автор, вирішуючи дослідницькі завдання, запропонував оригінальну, однак, як на наш погляд, не цілком виправдану структуру викладу матеріалу. Так, значну частину статті присвячено виявленню якісних відмінностей аграрної політики П. Врангеля порівняно з аграрною політикою попередніх білогвардійських урядів, з’ясуванню основних положень аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, обставин його прийняття, заходів щодо реалізації реформи.

Фактично 1/2 розвідки стосується загалом відомих сюжетів, непогано розроблених сучасною російською історіографію, – роботами В. Цвєткова, С. Карпенка, В. Федюка та ін.[689] З огляду на це дослідник весь час уникає аналізу безпосереднього предмета вивчення – ставлення селян до врангелівських нововведень. І лише на с. 106 починає висвітлювати це питання. Однак дивує спосіб, у котрий А. Калягін це робить. Він спочатку

констатує, що “в основній своїй масі селяни достатньо байдуже, якщо не прохолодно, поставилися до аграрного закону”[690], а на наступних сторінках під таке своє судження добирає факти.

Далі, замість того, щоб показати особливості ставлення селян до аграрної реформи П. Врангеля, фактори, які на це впливали, А. Калягін розмірковує над тим, “у чому причини індиферентного ставлення селян до такого важливого для них аграрного питання”[691]. Варто зауважити, що історикові так і не вдалося дати вичерпну відповідь на ним же поставлене запитання. Перелік “причин” не позначений науковою новизною, оскільки про них уже писали радянські історики, новітні російські та українські дослідники в другій половині 1990-х рр., наприклад Г. Іпполітов, Г. Трукан, С. Бородін, В. Крупина.

Запропоновані А. Калягіним висновки, виписані в кращих традиціях кінця 1960-х – початку 1980-х рр., так само не витримують критики. Він, як і В. Краснов, повторює тези, уміщені в 3 томі „Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр.”[692] Ні для кого не секрет, що радянські історики однозначно твердили про те, що ”чорний барон” обманює селян, що його реформа, спрямована насамперед на захист інтересів поміщиків, мала більше політичний, аніж економічний характер. Читаємо в А. Калягіна: “Безпідставно твердити, що розпочаті Врангелем перетворення були справді спрямовані на задоволення селянських потреб, на вирішення такого гострого для Росії у досліджуваний період аграрного питання”[693].

Фактично стаття А. Калягіна – приклад існування в новітній російській історіографії з історії революції, громадянської війни 1917 – 1920 рр. підходів, для яких характерним є дотримання косервативно-догматичних принципів, вироблених у часи методологічного монізму.

Окрім спеціальної наукової літератури, різні аспекти історії громадянської війни, в тому числі аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях, у новітньому російському історіографічному просторі представлено на

сторінках узагальнювальних та науково-популярних видань, у навчальних посібниках. У контексті порушеної нами проблематики зацікавленість викликають напрацювання С. Устінкіна, В. Шамбарова, М. Веллера та А. Буровського, А. Радугіна, А. Кисельова та Е. Щагіна, О. Юр'єва та М. Островського, Ю. Терещенка та інших істориків.

Непродумана аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, твердить С. Устінкін, стала найдієвішою контрпропагандою щодо них, адже білогвардійські уряди так і не наважилися законодавчо закріпити стихійний земельний перерозподіл, видати кожному селянинові грамоту на довічну власність на землю, що перебувала в його користуванні[694]. Із таким же успіхом можна твердити, що непродумана радянська політика теж була могутнім контрпропагандистським заходом щодо радянської влади. Білі, відповідно, не були винятком. Розвиваючи далі цю думку, зауважимо, що радянське законодавство теж не закріплювало за селянством у приватну власність землю, вона переходила в державну, а селяни лише користувалися нею, сплачуючи, до того ж, непомірну продрозверстку.

На наш погляд, білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. й не ставили собі за мету земельний перерозподіл. До того ж це не дало б бажаних результатів, ураховуючи екстенсивність агрокультури селянських господарств, чисельність селянських родин тощо. Саме через це білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля й зважилися на аграрну реформу, ставлячи за мету інтенсифікацію селянських одноосібних господарств, компонентом якої є і перерозподіл землі, а не обмежувалися одним лише землерозподілом.

Однобічно висвітлив С. Устінкін і ситуацію в тилу ЗСПР, звівши все до реквізицій та поміщицької сваволі[695]. Тим самим він не сказав нічого нового, повторивши спрощене марксистсько-класове розуміння непростих відносин між селянством та білогвардійською цивільною і військовою адміністраціями.

Політику Особливої наради, систему цивільної влади за А. Денікіна в контексті історії Білого руху досліджував В. Шамбаров[696]. Лейтмотивом видання була спроба об'єктивного, позбавленого експресії вивчення білогвардійських режимів, у тому числі їхньої економічної політики.

Реалізовуючи поставлені дослідницькі завдання, автор уникає однобокості в доборі й трактуванні фактів, замовчування або гіперболізації окремих сюжетів на користь інших, критично ставиться до чисельної джерельної спадщини, зокрема мемуарів, аргументовано дискутує з опонентами. Спростовуючи звинувачення на адресу А. Денікіна з приводу того, що він не реалізував аграрної політики, історик наводить цікаві пояснення, які не враховувала, скажімо, радянська історична наука. Наприклад, він доводить, що підлеглість Головнокомандувача ЗСПР А. Денікіна О. Колчакові – Верховному Правителю Росії – призвела до того, що діяв тимчасовий колчаківський закон, яким було передбачено до Всеросійських Установчих Зборів зберігати землю за тими власниками, у чиїх руках вона фактично перебувала. Саме це загальмувало роботу земельних комісій Особливої наради, − твердить В. Шамбаров[697]. Таку позицію відстоює і В. Зиміна.

Історик акцентує увагу ще й на тому, що, по-перше, в аграрній проблемі сконцентровано складні питання, що стосувалися наріжних каменів ідеології Білого руху; по-друге, на Півдні Росії мали місце високопродуктивні поміщицькі господарства, про які необхідно було думати, щоб остаточно не зруйнувати і так підірваний революцією їхній економічний потенціал. Все це вимагало від Особливої наради ретельного підходу, часу, через що білогвардійський уряд А. Денікіна і не встиг утілити на практиці власні далекосяжні плани[698].

Із такими міркуваннями В. Шамбарова можна частково погодитися. Проте він чомусь не згадує про те, що А. Денікін, підписавши проект, розроблений земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, його реалізацію відклав до взяття Москви, а фактично до

завершення громадянської війни. Інша справа, що Особлива нарада, окрилена успіхами ЗСПР на фронті, справді не квапилася за нестабільної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації з остаточним вирішенням безсумнівно непростого аграрного питання, обмежуючись підготовчими роботами із землеобрахування, упорядкуванням орендних відносин тощо.

Червоній пропаганді приписує В. Шамбаров поширення чуток про те, що денікінці, у змові з поміщиками, відбирали в селян землю. Водночас він не заперечує наявності подібних інцидентів, зазначаючи, що Головнокомандувач ЗСПР їх різко присікав – “на корені”[699].

Аналізуючи аграрну реформу Уряду Півдня Росії, історик справедливо відзначає схожість її основних моментів зі Столипінською. Однак таке зіставлення не є новим в історіографії цієї проблеми. До нього вдавалися і публіцисти в роки революції, і радянські та сучасні українські й російські історики (ми про це писали в попередніх розділах).

Власне авторський підхід В. Шамбарова виявився в іншому: щоб виявити наскільки реальними для селян були викупні платежі за землю, згідно з основними положеннями аграрної реформи Уряду Півдня Росії, він порівнює їх із розмірами продрозверстки та продподатку 1921 р., які сплачували селянам на користь радянської держави, слушно зауважуючи, що вони були значно меншими[700].

“Гражданская история безумной войны” – під такою назвою побачило світ колективне видання М. Веллера й А. Буровського, присвячене узагальненому висвітленню багатогранної історії революції та громадянської війни як на теренах Росії, так і України й інших національних складових колишньої Російської імперії[701]. На широкопанорамному тлі перебігу суспільно-політичних, військових подій автори аналізують, щоправда побіжно, і фрагменти соціально-економічного характеру у внутрішній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Так, М. Веллер та А. Буровський переконані, що А. Денікін не ставив за мету відновлення поміщицького землеволодіння. Водночас, і з цим

судженням авторів “Гражданской истории безумной войны” складно не погодитися, він не видавав наказів про закріплення землі за селянами[702]. Натомість, як вони вважають, необхідно було це зробити: віддати або у приватну, або в общинну власність селянам землю. Не заперечуючи в цілому таких думок М. Веллера та А. Буровського, вважаємо за потрібне відзначити, що вони не вповні розуміють ті історичні обставини, зокрема об’єктивні й суб’єктивні чинники, які впливали на А. Денікіна під час прийняття тих чи інших рішень із аграрного питання.

М. Веллер та А. Буровський запропонували новий погляд на причини “самопостачання армії”, що невдовзі переросло у відвертий грабунок населення. Їм неможливо відмовити у логіці, коли історики стверджують і наводять переконливі приклади того, як громадськість, насамперед визволених Добровольчою армією від більшовиків міст, “дякувала” своїм визволителям. Фактично конкретна допомога міщан була мізерною. За таких обставин іншого, крім “самопостачання”, виходу просто не було[703].

Позитивно М. Веллер та А. Буровський оцінюють аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, висловлюючи свою думку занадто лаконічно: “Закон закріпив за селянами у приватну власність всі землі, що фактично перебували в їхньому користуванні, звільнив їх від влади общини”[704]. Ця теза є не зовсім коректною та точною, адже в повну власність селян земля переходила після викупних операцій, щонайменше через 25 років.

Назва однієї з тем у курсі лекцій “История России (Россия в мировой цивилизации)” за загальною редакцією А. Радугіна – “Русская революция 1917 года. Гражданская война и интервенция (1917 – 1922 годы)”. Однак у цьому посібнику, написаному з позицій цивілізаційного підходу, не знайшлося місця з’ясуванню сутності протиборствуючих таборів у роки революції. Йдеться лише про “політику воєнного комунізму” та державно-церковні відносини. Щоправда, викликає зацікавленість позиція автора “Истории России (Россия в мировой цивилизации)” стосовно “Декрету про

землю”. Він відзначає, що каталізатором економічної кризи в Росії стала реалізація основних положень цього документа: “Збільшивши селянські наділи лише на 5 – 10%, “чорний переділ” 1917 – 1918 рр. ліквідував 20 тис. поміщицьких господарств, які на 50% забезпечували ринок товарним хлібом. ... позитивні результати на малоземельне та безземельне селянство були мізерні, негативні – надзвичайно відчутні, оскільки були знищені культурні господарства, що постачали до споживання значну кількість сільгосппродуктів”[705].

Аграрна реформа П. Врангеля, на переконання А. Кисельова і Е. Щагіна, була серйозною поступкою селянству. Її сутність, на їхню думку, “можна висловити гаслом „ліва політика правими руками”. Вона передбачала органічну єдність прогресивних елементів аграрних проектів Столипіна і Кутлера, розрахованих на підтримку міцних господарів із визнанням самозахоплень поміщицьких угідь”[706].

Позиція О. Юр’єва та М. Островського – авторів навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів “Новейшая история России” – стосовно аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля позначена впливом плюралізму думок, що панує в новітній російській історіографії. У спеціально відведеному розділі “Внутренняя политика красных и белых в период Гражданской войны. Итоги войны” про останні зазначено таке: “У Білого руху, точніше, у тієї частини, яку називають білогвардійською, не було єдиної внутрішньої політики, і вона змінювалась упродовж Громадянської війни. ...З приводу аграрного і робітничого питань... говорилося в загальних рисах, що не могло влаштовувати значну частину населення країни. Всі головні питання передбачалося вирішувати після перемог над більшовиками... Найрадикальнішою була програма уряду Врангеля. ...Це була ліберальна програма, але вона, як і всі дії білих, відставала від реального життя, була запізнілою”[707]. Наведене цитата з посібника, як на нас, – еклектизм тез і

думок, запозичених із різних дисертацій і монографій сучасних російських дослідників.

Концепція революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії, представлена в університетському посібнику Ю. Терещенка “История России XX – начала XXI вв.”, – зразок архаїзмів періоду “розвиненого соціалізму” 1970-х рр. Крізь призму радянського будівництва висвітлено неоднозначні процеси суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь, що пережило російське суспільство у 1917 – 1920 рр. Особливо вражає поняттєво-категоріальний апарат. Сторінки посібника рясніють такими термінами, як “националисты бывших окраин России – Польши, Финляндии, Литвы …”, “украинские националисты во главе с С.В. Петлюрой”, “мирная передышка”, “в 1919 г. на долю РСФСР и братских с ней республик выпали наиболее серьезные военные испытания” тощо. Містяться й відверті недоречності, на які було акцентовано увагу ще в роки перебудови. Наприклад, Ю. Терещенко вважає, що в боях проти Російської армії брав участь “кінний загін Н.І. Махна” тощо[708], немає жодного абзацу чи речення про аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна та П. Врангеля.

Огляд науково-популярної, навчальної літератури, на сторінках якої представлене висвітлення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., переконує в тому, що плюралізм міцно утвердився в новітній російській історіографічній традиції. По-друге, широкий спектр оцінок і суджень засвідчує і невизначеність позиції істориків, якрі безпосередньо досліджують історію революції та громадянської війни в Росії у 1917 – 1920 рр. По-третє, широка громадськість Російської Федерації має можливість ознайомитися з різними поглядами дослідників на ключові події російської історії, сформувати власне їхнє бачення.

Отже, упродовж 1991 – 2000-х рр. російська історична наука зазнала якісних змін у своєму розвитку, як і українська, вона переживає “третій ренесанс”, що не є лінійним прогресом, а позначений характерними для

нього суперечностями. Новітня російська історична наука трансформувалася в самодостатню, відкриту систему. Через це їй властиві структурованість, самовизначення, самоудосконалення, інтеграція в європейський та світовий історіографічний простір, особливі закономірності розвитку.

Новітні російські історики виробили достатньо потужний поняттєво-категоріальний апарат, що дозволяє значно розширити спектр досліджуваних питань, повніше відтворити революційні події та їхній перебіг, ґрунтовніше осмислити факти, розробити й запропонувати нові концептуальні підходи у дослідженні буремних подій революції та громадянської війни.

Більшість істориків відмовилися від марксистсько-ленінської методології вивчення історичних явищ, подій як єдиноможливої, розробивши інноваційні міждисциплінарні напрями історичних досліджень: історичну антропологію, мікроісторичні студії, історію повсякденності, гендерну історію, інтелектуальну історію, локальну історію.

У сучасній російській історичній науці активно розвивається проблемна історіографія, насамперед аграрної історії Росії. Науковим центром російських істориків-аграрників є Центр селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук.

Історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., як у дзеркалі, відображає складність та суперечливість трансформації новітньої російської історичної науки. У науково-історіографічному просторі вона представлена монографіями, дисертаціями, науковими статтями, збірниками матеріалів за результатами роботи конференцій, науково-популярною та навчальною літературою.

На підставі опрацьованих історіографічних джерелах, у новітній російській історіографії умовно можна окреслити чотири підходи у трактуванні як революції та громадянської війни (1917–1920 рр.), так і аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. На нашу думку,

їхній зміст акумульовано в таких складових: 1) позиція авторів, які продовжують дотримуватися традицій, започаткованих радянською історіографією у трактуванні небільшовицьких сил, що брали участь у революції та громадянській війні. Для них білогвардійці – це “контрреволюція, яка за фінансової підтримки Антанти несла економічне гноблення трудящому народу”. Аграрна політика білогвардійців – реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян Росії, України; 2) як контрверсія попередній: білогвардійські уряди, як і в цілому їхні внутрішньоекономічні заходи – це шанс урятувати Батьківщину від “більшовицької чуми”; 3) академічне висвітлення історії революції, громадянської війни, всіх її учасників із творчим, критичним застосуванням як традиційного, так й інноваційного методологічного інструментарію, неупередженим добором фактажу, науковою дискусією; 4) науково-популярний виклад матеріалу з різним рівнем аргументованості, достовірності, науковості.

Розділ 5. Накопичення історичних знань за кордоном

5.1 Зарубіжне історіописання 1920-х – 2000-х рр.

Питання історії Білого руху були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. У структурі зарубіжної історіографії можна виділити два основні компоненти: власне закордонна історіографія та білоемігрантська. Ураховуючи опрацьовані нами історіографічні джерела, основні тенденції світового розвитку, історіографічну традицію, що усталилася в радянській, у новітній українській та новітній російській історичних науках (напрацювання В. Салова та В. Рикалова[709], В. Соколова[710], О. Козерода[711], А. Ушакова[712]), у закордонній історіографії, виокремлюємо два основні періоди: “радянологія” – роботи американських, канадських, англійських, німецьких, французьких дослідників та вчених інших країн, “несоціалістичного табору”, що побачили світ у 1920-х – на початку 1990-х рр., за існування СРСР, об’єднані спільною тематикою – вивченням радянської історії, насамперед революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.; новітня закордонна історіографія – наступний етап у розвитку закордонної історіографії – “радянології”, що розпочався з розпадом СРСР, розвивається за новітніх суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних обставин. Його представники продовжують вивчати історичне минуле Росії, України та інших країн пострадянського періоду.

Зі свого боку, в межах “радянології” чітко простежується два підперіоди: а) 1920-і – 1950-і рр. – домінування так званої “тоталітарної школи” (із паралельним співіснуванням “ліберального” (Е. Росс) та “консервативного” (Л. Лоутон) напрямків у вивченні історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії, Україні), представники якої не визнавали громадянську війну ключовою подією радянської історії, гіперболізували ленінську тезу “демократичного централізму”, закидаючи

більшовицькій партії диктаторство її лідерів, вузькість соціальної бази. Тоталітаризм, політична історія, абсолютизація РКП (б) – питання, що превалювали в науковій спадщині Т. Еберта, Г. Ренча, Дж. Сілверлайта та інших істориків цієї школи, звідки власне і походить назва. Історію Білого руху вони досліджували побіжно; б) 1960-ті – початок 1990-х рр. – пріоритет "ревізіоністського напряму", в ідейно-тематичному руслі якого працювали американські та європейські дослідники А. Рабінович, С. Коен, К. Штрем, Дж. Бредлі та інші. Вони частково відмовилися від заангажованості своїх попередників, спробували переглянути історію Білого руху, його лідерів та учасників, внутрішню політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, провести своєрідну "ревізію".

Однією з перших робіт 1920-х – 1950-х рр. у закордонній історіографії, що була надрукована в 1920 р., стала "Практика и теория большевизма" Б. Рассела. Автор подав характеристики А. Денікіна, П. Врангеля, А. Лукомського, П. Струве, О. Кривошеїна, звернув увагу на історію Білого руху за лідерства П. Врангеля.

Б. Рассел коментує й аграрну політику більшовиків та білогвардійських урядів, зазначаючи, що прорахунки радянської влади в аграрній політиці 1919 р. стали причиною компліментарного ставлення селянства України до білогвардійських урядів, поразок більшовиків. З іншого боку, на думку цього автора, білогвардійські уряди, зокрема А. Денікіна, не зуміли скористатися виграшним для них моментом. Відсутність відповідних управлінських кадрів у білих зумовила існування "білогвардійської диктатури", а не "міцної держави" [713]. Вищенаведені положення, що містяться в "Практике и теории большевизма", уповні віддзеркалюють позицію А. Денікіна стосовно невдач Білого руху. Так, наприклад, Головнокомандувач ЗСПР в "Очерках русской смуты" писав, що „диктатурі пролетаріату і випущеній із в'язниць братві ми не змогли протиставити диктатуру здорового й сильного класу, а маса була ще апатична, не підготовлена до збройного захисту своїх ідеалів"[714].

Вивченню соціально-економічних аспектів у внутрішній політиці білих та більшовицьких урядів присвячено монографію Дж. Мейвора[715], опубліковану 1928 р. Канадський професор, оперуючи матеріалами білогвардійських архівів Праги та Парижа, доводив прогресивність аграрних перетворень П. Врангеля, однак авторство останніх приписував чомусь О. Кривошеїну, П. Струве. Навряд чи можна повністю погодитися з цією тезою, оскільки відомо, що безпосередньо Земельною комісією керував Г. Глинка, а остаточний варіант аграрного законодавства було підготовлено севастопольською земельною комісією за участю селян, що приходили на зустріч до П. Врангеля і чиї думки записував Г. Глинка, О. Аладьїна та П. Зубовського[716]. О. Кривошеїн з'явився в Криму вже після вироблення основних положень аграрної реформи Уряду Півдня Росії. Єдине, чим він зарадив П. Врангелю, – порекомендував документ назвати "Наказ про землю", враховуючи дискусійність окремих його положень.

Роботами Б. Рассела і Дж. Мейвора обмежується "радянологія" 1920-х – 1950-х рр. аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Зарубіжні дослідники більше вивчають у цей час політичну історію СРСР.

У 1960-х – 1970-х рр. у межах "радянології" формується "ревізіоністський напрям", прихильники якого активізують соціально-економічні студії з історії Білого руху. "Ревізіоністи" скрупульозно вивчають внутрішній розвиток та стан Білого руху, соціальну базу білої гвардії, тогочасну повсякденність. Отже, можна констатувати, що у 1960-х – 1970-х рр. значно розширився спектр питань, які стали об'єктом дослідження закордонних істориків. Відбулися помітні зрушення в методології, оцінках революційних подій.

Некоректним було б закордонну історіографію з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. розуміти лише як антипод радянській. Між її представниками теж мала місце дискусія, під час якої

висловлювалися полярні погляди на одні й ті ж наукові проблеми. Окремі історики відстоювали власне бачення подій, дотичне до позиції радянських науковців.

Так, швейцарець В. Гітерман у монографії “Російська революція” солідаризується зі своїми колегами із СРСР – І. Кондрашевим, авторами „Історії селянства Української РСР” та іншими – і пише про те, що “білогвардійці пропагандували реставрацію царату та кріпацтва”, “виступали за кріпосне землеволодіння”[717]. Подібне стверджував і американець Д. Кларксон в “Історії Росії”. Розкриваючи внутрішньопсихологічні імперативи російського офіцерства – учасників Білого руху, історик зазначав, що “монархістські та поміщицькі переконання більшості його офіцерів (А. Денікіна – автор) викликали невдоволення серед селянства”[718]. Р. Лаккет засуджує позицію Особливої наради, А. Денікіна в аграрному питанні. На його думку, їхні прорахунки призвели до того, що селяни в діях уряду А. Денікіна вбачали реставрацію поміщицького землеволодіння, а наближені до Особливої наради кола в діях А. Денікіна – загравання із селянством[719].

Як контрверсію викладеному вище, Д. Брінклі Білий рух пропонує вважати військово-політичною силою, що в роки революції та громадянської війни боролася під прапором лібералізму за нереалізовані досягнення Лютневої революції. У такому контексті професор Нотрдамського університету трактує погляди А. Денікіна. Д. Брінклі намагається довести, що Головнокомандувач ЗСПР – ліберал, його програма дій передбачала “звільнення російського народу від гноблення та експлуатації”. Позицію Особливої наради щодо “неупередженості” впродовж 1918 – 1919 рр. дослідник визначає як конструктивну, оскільки вона пом’якшувала антагонізми в середині антибільшовицького табору[720]. Сприймаючи тезу американського дослідника щодо ліберального характеру програми дій А. Денікіна, навряд чи можна безапеляційно погодитися з тим, що Головнокомандувач ЗСПР боровся “за нереалізовані досягнення Лютневої революції”. Навпаки, він – серед прихильників Л. Корнілова, опонента

Тимчасового уряду. Саме останній, на думку тогочасного російського генералітету, розвалив армію й державу.

У дослідженнях Д. Футмена[721], В. Розенберга[722] представлена інша крайність – ідеалізація лідерів Білого руху, їхніх політичних режимів, внутрішньої політики. Історики, як на нас, занадто гіперболізують справді властиві А. Денікіну, П. Врангелю такі риси, як благородство, чесність тощо. Д. Футмен і В. Розенберг протиставляють “романтизм” білих генералів “прагматизму більшовиків”, пояснюючи в такий спосіб причини поразки перших.

У роботах німецького та англійського істориків Д. Поссера[723] і Дж. Кеннета[724] теж йдеться про причини поразки Білого руху. На відміну від Д. Футмена і В. Розенберга, вони, застосовуючи підходи психології, насамперед психології мас, уважають, що відчуженість між Білим рухом та населенням обумовлена страхом останнього перед можливою реставрацією царських порядків. В один голос Д. Поссер і Дж. Кеннет твердять: селяни “побоювалися як повернення поміщиків, так і повернення їм колишньої їхньої землі”.

У своїй роботі У. Чемберлен[725] зосередився на партикулізмі селян. Дослідник уважав, що, отримавши землю, селянство насамперед хотіло тільки одного – щоб політичні режими, котрі стрімко змінювали один одного на українських теренах, залишили його в спокої. Цікавою, із наукового погляду, є запропонована У. Чемберленом концепція розуміння політичних програм як червоних, так і білих. Дослідник говорить про те, що вони були “чужі” селянам, оскільки “вийшли з міської Росії”, політична культура якої була якісно відмінною від селянської. Саме цим, на його переконання, можна пояснити взаємонепорозуміння між білою, червоною владами та селянством.

На цьому соціально-психологічному підході базується виклад у монографії Дж. Бредлі[726]. Історик, на підставі з нього, пояснює причини біло-селянського протистояння за А. Денікіна тим, що селяни недолюблювали “панів”, до яких, безперечно, вони зараховували всіх білогвардійців, через

тривалу генетичну пам’ять, у котрій закарбувалися століття кріпосної залежності. Крім того, він подає й характеристику соціально-економічного становища українського селянства доби революції, порівнюючи його із західноєвропейськими стандартами та параметрами етнічно російських територій.

Ми не схильні ідеалізувати закордонну історіографію, приписувати її авторам надмірну об’єктивність, протиставляти їхні праці радянським чи сучасним українським чи російським історикам. Закордонне історіописання теж певною мірою позначене суб’єктивністю. Так, Дж. Бредлі критично ставиться до аграрної політики Особливої наради і як найвищий рівень демократії та прогресу оцінює аграрну політику П. Врангеля: на території, підконтрольній Російській армії, “запанували законність та порядок”[727]. Усупереч йому П. Кенез пише про те, що “Врангелю, попри всі його зусилля, так і не вдалося позбутися беззаконня стосовно селян”[728]. Прикметно, що ні Дж. Бредлі, ні П. Кенез не наводять на користь таких своїх суджень вагомих аргументів.

Найбільш повним серед інших робіт “радянології”, присвячених аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях, є дослідження Н. Росса[729]. Незважаючи на те, що автор зосередився на аналізі лише врангелівської аграрної реформи, він, удаючись до ретроспективних екскурсів, побіжно осмислює й ініціативи денікінського уряду з аграрного законодавства, й особисту позицію А. Денікіна з аграрного питання. Історик, зокрема,твердить, що Головнокомандувач ЗСПР прекрасно розумів усю важливість “селянського питання й особисто був прихильником передачі більшої частини землі у власність селян”. Однак, – продовжує далі Н. Росс, – генерал А. Денікін все ж вважав, що “остаточне вирішення земельного питання для всієї країни і вироблення спільного для всієї Росії земельного закону буде належати законодавчим установам, через які російський народ

виявить свою волю”[730] (швидше не “законодавчим установам”, а “Установчим зборам” – автор).

Вивчаючи врангелівську аграрну реформу, Н. Росс комплексно та докладно розкрив такі складові, як погляди П. Врангеля та його оточення на її зміст й особливості проведення; соціально-економічне становище сільського, міського населення Криму й Таврії; робота земельних комісій під головуванням Г. Глинки; обговорення аграрних законів громадськістю; заходи Уряду Півдня Росії з поширення та роз’яснення “Наказу про землю” й інших нормативних актів серед селянства; темпи проведення реформи, ставлення до неї селян, поміщиків, представників громадськості.

Відзначаючи ці та інші позитиви роботи, не можна не помітити й певних моментів, за відсутності яких робота лише б виграла. Насамперед, що “кидається у вічі”, – це однозначна упередженість автора в трактуванні обраного ним предмета вивчення. Текст монографії неприховано свідчить, що Н. Росс налаштований проврангелівськи. Саме цим можна пояснити певне затінення ним постаті А. Денікіна, зокрема обмеження висвітлення денікінського законодавства лише правилами про збір урожаю та трав. Він спеціально загострює увагу на тому, що, “незважаючи на благі наміри генерала Денікіна, земельну реформу він не провів”[731]. У цьому позиція Н. Росса співзвучна з Дж. Бредлі – певна ідеалізація П. Врангеля.

Можливо, і не навмисне, однак дослідник не згадує про лист О. Колчака на ім’я А. Денікіна, яким фактично заборонялося вироблення аграрної реформи, а Головнокомандувач все-таки оприлюднює її зміст. На цьому фоні він звеличує П. Врангеля. Такий підхід, на нашу думку, не сприяє об’єктивно-науковому, неупередженому висвітленню питань, пов’язаних зі спробами білих урядів вирішити аграрну проблему, хоча б тому, що відмінною була ситуація на фронтах, різними були регіони, в яких було заплановано провести реформу, соціально-економічне становище селян, рівень їхнього землезабезпечення тощо.

Називаючи врангелівські інновації на селі “реформою”, історик розуміє її “вузько”: як перерозподіл землі. Підставою для такого нашого судження є те, що Н. Росс не розкрив заходів Уряду Півдня Росії з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва: як селяни забезпечувалися реманентом та товарами промисловості, у який спосіб було налагоджено товарообмін тощо.

Недостатньо висвітлено й соціальний аспект, акцентовано лише, що П. Врангель хотів заручитися підтримкою селян, однак не звернуто увагу на те, що реформа передбачала розширення чисельності землезабезпечених селян, тобто зміни в соціальній структурі селянства. Щодо політичного моменту врангелівської реформи, то Н. Росс належним чином не висвітлив той факт, що П. Врангелю вдалося частково змінити політичну свідомість селян, направивши її в конструктивне річище через їхню участь у роботі земельних рад у землерозподілі. У такий спосіб було нарешті віднайдено “ключ” до політичної свідомості селянства, котре стало працювати і на свою, і на державну користь.

Початок 1990-х рр. позначений методологічною кризою не лише в історичній науці на пострадянському просторі. В її орбіту була втягнена і світова історіографія. В цьому сенсі раціональним є судження О. Михайлюка з приводу того, що криза не зводиться лише до переосмислення марксистсько-ленінської ідеології, вона пов’язана з розумінням самого предмета історії, методів історичної науки[732].

На наш погляд, під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних та загальноцивілізаційних процесів “радянологія” трансформувалася в новітню закордонну історіографію, котра продовжує дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях, а також дотичних до цієї проблеми питань. Методологічний інструментарій дослідників різноманітний: від традиційних до посмодерністських методів і

принципів історичного пізнання. Ширшим стало “дослідницьке поле”, крім спеціальних, з’явилися узагальнювальні та навчальні видання.

Сприйняття населенням програми та ідеології Білого руху вивчали М. Геллер і А. Некрич[733]. Вони відзначили, що “в програмі контрреволюції народ бачив повернення до минулого, старого. Програму революції сприймали як програму надії. Невідоме нове здавалося більшості населення колишньої Російської імперії кращим за старе, що себе скомпрометувало”[734].

Позиція дослідників не до кінця об’єктивна. Вони взяли лише один аспект – сприйняття населенням програми Білого руху, водночас нічого не сказавши про те, як воно сприймало більшовицькі ідеї, програми, саму радянську владу. Як, скажімо, розуміти таке та подібні висловлювання селян щодо ситуації за більшовиків: “Гірше, ніж за царя стало, не дають висловитися, надзвичайка заарештовує часто без з’ясування обставин”[735].

Син російського емігранта, француз за ментальністю, Н. Верт упродовж 1988 – 1989 рр. вивчав історію СРСР, перебуваючи в Радянському Союзі. Він керувався прагненням деполітизувати, деідеологізувати дискусії на Заході щодо СРСР, підготувати посібник для французьких студентів-істориків із курсу “Російська імперія та Радянський Союз у XX ст.”. Історик прагнув зрозуміти складні відносини суспільства та породжених ним інституцій, не обираючи єдиним об’єктом аналізу політичну владу та засоби її реалізації тощо.

У другому за 1999 р. виданні “Истории Советского государства. 1900 – 1991” Н. Верт у розділі “Годы виживания и формирования государства (1918 – 1921)” побіжно зупиняється на проблемі: чому перемогли більшовики. Потрібно зазначити, що це традиційне запитання, відповідь на яке шукало не одне покоління закордонних, білоемігрантських, радянських істориків. Бентежить воно і сучасних дослідників.

Запропонований Н. Вертом варіант відповіді – поєднання усталених у “радянології” концепцій. Загальний контекст “Истории Советского государства. 1900 – 1991” свідчить, що її автор апріорі переконаний: вся

логіка історичного розвитку Росії на початку XX ст. обумовлювала прихід більшовиків до влади, по-іншому бути не могло. Не аналізуючи аграрної політики білогвардійських урядів, а з огляду на перемогу влади рад у 1920 р., він пише, що “політичні прорахунки білих сил виявилися для них роковими. Колчак та Денікін скасували жовтневий декрет про землю, налаштувавши проти себе селян у той момент, коли вони були невдоволені більшовицьким режимом і політикою продрозверстки. Однак із двох зол – першого, яке вони розуміли як тимчасове явище, та другого, що асоціювалося з остаточним поверненням до минулого, – селяни вибрали менше”[736].

Історію соціалізму в Росії як трагедію 1917 – 1991 рр. трактує в однойменній монографії М. Маля[737]. Для нас, зважаючи на тему дослідження, цікавими в книзі є ті моменти, котрі хоча б опосередковано стосуються аграрної політики білогвардійських урядів. З цього погляду, заслуговують на увагу судження автора щодо позиції селянства під час революції та громадянської війни. “Селяни завжди залишалися, в найкращому випадку, опортуністами щодо підтримки більшовизму, – пише історик, – та й то виключно тому, що декрет Леніна “Про землю” легалізував проведену ними експропріацію. Та навіть цей обмежений, тимчасовий збіг інтересів більшовизму з інтересами селянства зник навесні 1918 року, коли продовольча криза змусила більшовиків кинути заклик до “класової війни по селах”, що викликало серед селян опір радянській владі”[738]. Розмірковуючи над причинами поразок білих, дослідник однією з причин називає те, що “селяни порівняно трохи краще ставилися до червоних і сіяли заколоти в тилах білих сил. Саме цей фактор передусім призвів до поразки Денікіна 1919 року, дозволивши більшовикам остаточно зайняти Україну і вже тим доповнити перемогу”[739].

Як бачимо, М. Маля менш оптимістичний, ніж М. Геллер і А. Некрич, Н. Верт стосовно ставлення селян до “світлого майбутнього” у більшовицькому варіанті (принаймні станом на 1918 р.), він об’єктивніший у

своїх судженнях, оскільки намагається з'ясувати ставлення селян і до антибільшовицьких сил.

Особливості селянсько-повстанського руху в Україні в роки революції та громадянської війни, суспільно-політична активність селянства напередодні наступу Добровольчої армії, загалом велика селянська війна в СРСР – питання наукового вивчення А. Граціозі[740]. І хоч дослідник безпосередньо не аналізує аграрні реформи білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, він подає цікаві міркування стосовно "селянської програми", суспільно-політичних та соціально-економічних орієнтирів селян. У роботі домінує "селяноцентризм", автор, зокрема, переконаний, що успіхи, як і невдачі Добровольчої армії, радянської влади в Україні, насамперед були зумовлені селянською позицією несприйняття політики "військового комунізму", а згодом білогвардійців[741].

Подібними до позиції А. Граціозі є думки Дж. Хоскінга щодо причин невдач білих у боротьбі проти червоних під час революції[742]. Дослідник переконливо зауважує, що О. Колчак і А. Денікін мали всі підстави перемогти в громадянській війні: прихильне ставлення селян (спочатку), наявність підконтрольних промислових та сільськогосподарських центрів, військово-стратегічної ініціативи тощо. Однак лідери Білого руху не зуміли із цього скористатися. "Вожді Білого руху виявилися нездатними, – пише історик, – поєднати політичні та військові аспекти своєї боротьби, що насправді є першорядною справою в будь-якій громадянській війні, результат якої багато в чому залежить від довіри місцевого населення". Щоправда, дослідник зауважує, що значних зусиль з підриву довіри селянства до добровольців доклали і більшовики[743]. Цим він не безпідставно звинувачує білогвардійців у помилках, а намагається відтворити об'єктивну картину подій.

З іншого боку, складно погодитися з тезою автора, що білі були монархістами. Ні А. Денікін, ні П. Врангель не думали про реставрацію монархії, підтримуючи в принципі демократичний шлях розвитку Росії,

затверджений Всеросійськими Установчими Зборами. Навіть солдати та офіцери Добровольчої армії не сповідували монархічних ідей. Візьмемо для прикладу й підтвердження цієї нашої тези гімн елітного білогвардійського підрозділу – Корніловського полку, що є відображенням свідомості, настроїв солдат та офіцерів, які в ньому служать. Серед інших, там є такі слова (цитуємо мовою оригіналу – автор): “Мы былого не жалеем, Царь нам не кумир, Нет, надежду мы лелеем дать стране лишь мир…. За Россию и свободу, если в бой зовут, То корниловцы и в воду, и в огонь пойдут”[744].

Підбиваючи підсумки аналізу закордонної історіографії, присвяченої аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. та дотичних до неї питань, можемо констатувати, що, по-перше, закордонне історіописання з означеної проблеми – самодостатній історіографічний процес, розвиток якого відбувався й відбувається за загальними та специфічними законами і закономірностями розвитку історії як науки. Умовно можна виокремити два основні, взаємопов’язані періоди: “радянологія” та новітня закордонна історіографія. По-друге, за винятком роботи Н. Росса, представлені нами автори лише побіжно аналізують аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. По-третє, на відміну, скажімо, від сучасних української та російської історіографій, західна не оперує іншими, крім білогвардійських, джерелами. По-четверте, хоч західні дослідники й не відчували на собі ідеологічного тиску з боку влади, як радянські, однак в їхніх роботах помітною є політична кон’юнктура. По-п’яте, запропоновані закордонними істориками методологічні підходи дозволяють більшою мірою розкрити власне селянську позицію у вирішенні аграрного питання. Однак дещо менше вони висвітлюють соціально-економічний аспект цієї проблеми. По-шосте, поряд із працями, автори яких висловлюють аргументовані судження, мали місце і компілятивні видання. По-сьоме, окремі факти, судження, висновки, узагальнення західних істориків “прижилися” в сучасних

українській та російській історіографіях, що засвідчує їхню наукову вартісність.

5.2 Білоемігрантська історіографія

Білоемігрантська історіографія окресленої нами проблеми представлена переважно роботами двох жанрів: дослідницько-мемуарного і мемуарного. Останній, на наш погляд, є більше підстав зарахувати до опублікованих джерел. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати саме дослідницькі роботи представників білої еміграції. Під терміном “білоемігрантська історіографія” ми розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків, які ідентифікують себе з російським зарубіжжям, наприклад “Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора” К. Кривошеїна. Натомість “Историю Советского государства” Н. Верта – нащадка російських емігрантів – вважаємо надбанням новітньої французької історіографії, оскільки дослідник ідентифікує себе з ідейно-культурним простором сучасної Франції.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., ураховуючи запропоновані нами у першому розділі монографії критерії, умовно можна виокремити два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990 ті рр.

Для першого періоду характерним було інтенсивне нагромадження представниками білої еміграції історичних знань із досліджуваної проблеми. Напрацювання 1920-х рр. різнопланові як за жанровим представництвом, так і за методологічним інструментарієм та порушеною проблематикою. Їхніми авторами переважно були безпосередні учасники революційних подій, в окремих випадках – професійні історики (наприклад, робота М. Головіна

“Российская контрреволюция в 1917 – 1918 гг.” – генерала, до революції професора Миколаївської військової академії. Однак через тематичну та хронологічну особливості, вона не стала предметом аналізу в нашій монографії).

Більшості робіт властива суб’єктивність, крайнощі в оцінюванні та судженнях: або героїзація, або надмірна критичність. Очевидно, що білоемігрантські автори не байдужі до долі Вітчизни. Цінним у цих роботах є те, що, по-перше, у них міститься інформація, затушовувана радянськими колегами; по-друге, наявні нюанси, яких не почерпнути в архівах, але які доповнюють, уточнюють, а де в чому спростовують усталені погляди; по-третє, написані “живою” мовою, вони набагато повніше за “сухі” канцеляризми передають “дух буремних революційних років”; по-четверте, у них представлено моменти, що в новітніх історіографіях (українській, російській, зарубіжній) репрезентовані як напрями історичних досліджень: мікроісторія, антропологізм, історія буденності, соціальна історія тощо.

Другий період – 1960-ті – 1990-ті рр. – значно поступається першому за чисельністю видань. Його особливість полягає в тому, що він представлений напрацюваннями авторів, котрі вже є нащадками в першому, другому і т. д. поколіннях безпосередніх учасників Білого руху, або людьми похилого віку. Для перших – переважно європейців за ментальністю – події 1917 – 1920 рр. у невідомій їм Росії у кращому разі – не більше ніж сімейні історії. До того ж їм не так й актуально, чому їхні предки опинилися за межами Батьківщини. Других залишилося обмаль, та й творчий потенціал був далеким від необхідного для написання серйозних студій. Науковий рівень робіт “другої хвилі” білої еміграції не поступається працям 1920-х рр.

Перші дослідницькі праці представників білої еміграції з’явилися відразу по завершенню революції та громадянської війни – на початку 1920-х рр. Врангелівську аграрну реформу в контексті боротьби червоної півночі та білого півдня вивчав В. фон Дрейер[745]. Він, залучаючи власні спогади та спогади інших учасників Білого руху, наводить цікаві відомості, котрі

виявляють різні грані особистості П. Врангеля. Помітними в книзі є намагання її автора об'єктивно висвітлити цю постать. Водночас складно не помітити, що для В. фон Дрейера П. Врангель – кумир, певною мірою ідеал політичного лідера[746]. На цьому фоні дещо спрощено та схематично подано фігуру А. Денікіна, котрому приписують помилки за невдачі Добровольчої армії, доведення "благородної" місії Білого руху фактично до краху[747].

Скрупульозно дослідник аналізує політичні та соціально-економічні погляди П. Врангеля, його бачення вирішення складної ситуації, в якій опинився Білий рух після Новоросійської катастрофи. Не обходить він увагою і характеристики найближчого оточення генерала, зокрема О. Кривошеїна[748]. Наприклад, В. фон Дрейер з'ясував погляди Правителя Півдня Росії на аграрне питання: "Я прагну (П. Врангель – автор) того, щоб вирішити пекучі питання буденності, не перевищуючи межі фактичних можливостей. … Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі перейшло у приватну власність до тих, хто в неї вклав свою працю. Дрібному селянину-власнику належить майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік"[749].

"Земельний закон, – пише В. фон Дрейер, – передбачав створення на селі міцного земельного порядку, щоб господар, який працює на землі, не страждав від зазіхань на його землю тепер і в майбутньому"[750]. Водночас автор так і не спромігся проаналізувати в комплексі сутність аграрної політики білогвардійського уряду П. Врангеля. Він обмежився лише їхньою описовістю, однак добросовісно це зробив. Цілком умотивованим є висновок, до якого дійшов дослідник у кінці роботи: "Незважаючи на високу енергійність Врангеля, державний розум Кривошеїна, вони не змогли відновити нормальних умов економічного життя Криму"[751].

Крім того, в цій роботі є низка моментів, що потребують уточнення. Наприклад, існує розбіжність у хронології, задекларованій автором у назві, та тій, про яку йдеться в тексті. У назві – "дворічна війна", у тексті – "кримська катастрофа кінця жовтня 1920 р. … завершила весь цикл важкої трирічної

громадянської війни”[752]. Не можна однозначно погодитися з думкою дослідника про те, що “колосальна працездатність Кривошеїна швидко дала реальні результати. Вже 25 травня було оприлюднене урядове повідомлення з аграрного питання”[753]. Тим самим автор натякає на безпосередню участь О. Кривошеїна в розробленні аграрного законодавства. Подібну неточність допускає і Дж. Мейвор. Насправді у цей час Олександра Васильовича в Криму не було, а приїхав він уже тоді, коли П. Врангель затвердив проект аграрної реформи, до якого схвально поставився майбутній прем’єр Уряду Півдня Росії. Як рекомендацію, він висловив побажання, щоб проект було оголошено як “Наказ про землю”. “Всі основні принципи реформи належать Врангелю особисто…”, – відзначав згодом у монографії про батька К. Кривошеїн[754].

Наукової значущості не втратила і робота Г. Немировича-Данченка, незважаючи на те, що вийшла друком у 1922 р.[755] Серед її однозначних переваг – намагання автора об’єктивно оцінити історію Білого руху. Автор, зокрема, полемізує з представниками білої еміграції, котрі самі не брали участі в громадянській війні, однак від імені всієї російської громадськості критикують лідерів Білого руху за допущені ними помилки. Він також не є прихильником навішування політичних жупелів як А. Денікіну, так і П. Врангелю.

Г. Немирович-Данченко закликав білоемігрантські кола зважено підійти до аналізу причин поразки Білого руху. Наприклад, не гіперболізувати політичний момент, а брати до уваги й інші чинники, скажімо, військові. “Варто нарешті визнати, – занотовує дослідник, – що справа генерала Денікіна та адмірала Колчака загинула більшою мірою від військово-стратегічних причин, наприклад відсутності кінноти під Орлом, розладу транспорту, віддаленості фронту в зимовий період від бази, тилу та ін., ніж від будь-яких інших фатальних політичних помилок” [756].

Водночас він звертає увагу і на психологічний фактор: червоним у роки громадянської війни можна було застосовувати будь-які заходи заради

перемоги, білим – ні, бо вони герої як у власних, так і в очах суспільства[757]. У 1960-х рр. ця теза Г. Немировича-Данченка була підхоплена і розвинена у роботах англійського та німецького істориків Д. Футмена, В. Розенберга, щоправда, як на нас, то навіть гіпертрофована.

Цілком виправданим є відхід дослідника від усталеного трактування аграрної політики Уряду Півдня Росії як "лівої політики правими руками". Він пише: "… незначна територія Кримського півострова, його ізольованість від решти світу, відсутність крупних політичних осередків й надзвичайна обмеженість можливостей, котрі мав Уряд Півдня Росії, виключали навіть саму думку про політичне забарвлення його діяльності"[758].

Як і В. фон Дрейер, Г. Немирович-Данченко достатньо місця у дослідженні відвів поглядам П. Врангеля на вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних питань, аналізові найближчого оточення Правителя Півдня Росії. Відмінним у цій роботі є те, що її автор, розкриваючи сутність аграрних перетворень П. Врангеля, вдався й до ретроспективи – з'ясування витоків аграрного питання, а також до теоретичних міркувань щодо того, чим насправді є аграрна реформа.

На його переконання, трагедія Росії полягала в тому, що землеоблаштування влада не розпочала одночасно з ліквідацією кріпацтва, а революція й набула таких анархічно-жорстоких рис, тому що селянство жило "земельним укладом часів царя Берендея". Провина інтелігенції в тому, що вона селян "натравила на поміщиків" замість того, щоб докласти зусиль для покращення справ на селі[759].

Дослідник позитивно оцінив "Наказ про землю", вважаючи, що цей документ "земельне питання ставив в усій його широті". Водночас він твердить, що селянство поставилося до нього байдуже, "а головне – йому не повірило" [760]. Хотілося б, щоб на користь цієї тези в роботі були наведені й певні аргументи, однак вони відсутні.

Не заперечуючи позитивних моментів у праці Г. Немировича-Данченка, зазначимо й наявність спірних або дискусійних, як на наш погляд.

Невиправданим, з нашої точки зору, є судження автора про те, що С. Вітте є захисником общини[761]. Відомо, що в 1902 р. з ініціативи тодішнього прем'єр-міністра Російської імперії С. Вітте було сформовано Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості, яка вперше на початку XX ст. на державному рівні розпочала аналіз соціально-економічного становища на селі, зокрема у сфері землекористування, та вироблення основ інтенсифікації галузі, у тому числі за рахунок вивільнення общинної земельної власності у приватну (т. зв. відрубно-хуторську – автор). Участь у її роботі брав і П. Столипін, якому згодом довелося втілювати на практиці вироблені Особливою нарадою принципи аграрної реформи. За це на нього у свій час дуже ображався С. Вітте, звинувачуючи П. Столипіна навіть у плагіаті.

Не повною мірою запропоноване Г. Немировичем-Данченком трактування результативності "Декрету про землю" відображає реальний стан справ. Він наголошує на тому, що цей документ призвів до кардинальної зміни свідомості селян і що більше, ніж дали селянам більшовики, жоден з урядів дати не міг[762]. Цієї ж хибної, як на нас, думки дотримувалося й найближче оточення А. Денікіна. За підрахунками Р. Пайпса, унаслідок прискореного та посиленого "Декретом" чорного переділу землі селянство в середньому отримало не більше 0,4 дес. на їдця – у той час як розраховували на 5 – 15 дес.[763] Отже, селяни продовжували очікувати "ґрунтовного слова" з аграрного питання з боку міцної влади.

По тексту трапляються певні неузгодженості. Наприклад, на одній сторінці можна прочитати два протилежні судження з приводу одного й того ж. На початку 46 с. автор пише, що аграрна реформа П. Врангеля через обмеженість території не заслуговує на згадку, а двома абзацами нижче – наскільки це прогресивний крок[764].

Науковий інтерес становить дослідження М. Маргулієса "Год интервенции"[765], що хронологічно охоплює і денікінський, і врангелівський періоди історії Білого руху в Україні. У ньому наведено матеріал, який

дозволяє, у сукупності з іншими фактами, вибудувати реальну картину, що мала місце на селі в 1919 – 1920 рр., об'єктивно розкрити ставлення як лідерів Білого руху, так і їхнього оточення до проведення аграрних перетворень. Цікавими, наприклад, є дані про те, що проведенню аграрної реформи за А. Денікіна перешкоджали "праві елементи в офіцерстві та оточенні" генерала[766]. Такі погляди М. Маргулієса не втратили наукової значущості й на сучасному етапі розвитку історіографії з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. У новітній російській історичній науці їх дотримуються, зокрема, Г. Трукан, Г. Веркеєнко та С. Мінаков, а також інші історики.

У "Год интервенции" представлені й свідчення селян про їхнє ставлення до аграрної політики Уряду Півдня Росії. Вони суттєво доповнюють сучасні уявлення про цю проблему[767].

Робота значно виграла б, якби М. Маргулієс був менш упередженим у своєму ставленні як до А. Денікіна, так і до П. Врангеля. Автор, на жаль, як й інші його колеги, звеличує Петра Миколайовича на фоні заниженої характеристики Антона Івановича[768]. Така негативна, на нашу думку, тенденція в білоемігрантській історіографії вплинула як на зарубіжне, так і на новітнє російське історіописання з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Лаконічно, а водночас точно й влучно одну з причин невдач Добровольчої армії сформулював Л. Половцов[769]. "Армія досягла колосальних успіхів. … Здавалося, армію очікує величне майбутнє, однак у внутрішньому її житті відбувся кардинальний злам. Було призначено цивільний уряд і армія з добровольців перетворилася в урядовців, – за набором, за примусом. Талановитий вождь генерал Денікін утопився в невідомій йому пучині цивільних справ", – писав він[770]. Подібну думку висловив і Н. Верт. В "Истории Советского государства. 1900 – 1991" він

писав: “На чолі білої армії були професійні військові, однак недалекоглядні політики”.[771]

Прірва між добровольцями та населенням – фактор поразки Білого руху, переконаний Д. Пасманик. Розчарований боротьбою, він звинувачує “темних селян” у тому, що вони не зуміли зрозуміти “світлих ідей”, запропонованих їм білогвардійськими лідерами[772]. Світогляд представників влади (білогвардійської – автор), котрий ніяк не міг збагнути революційної реальності, призвів, на його переконання, до катастрофи Білий рух. Біла влада, – пише дослідник, – забула, що вона бореться з партією, яка сама не рахується із загальновизнаними нормами, а тому програла.

У таких і подібних висловлюваннях автора, безумовно, є смисл та логіка, що відображають як суб’єктивний, так і об’єктивний вимір проблеми. Його позиція близька й до думок лідерів українського національно-демократичного руху, які в еміграції занотовували, що багато в чому Українська революція зазнала поразки через “темність, несвідомість” селян, котрі не бачили нічого іншого, крім землі, т.зв. “земельний сепаратизм”.

Лідер кадетів П. Мілюков, розмірковуючи з приводу революції в Росії у книзі “Россия на переломе”, аграрну політику білогвардійського уряду А. Денікіна визначав як “втрачені можливості своєчасних рішень”, а органи влади на місцях Уряду Півдня Росії критикував за те, що вони “ліву” аграрну політику П. Врангеля перетворили на “праву”[773]. Саме це і стало, на його думку, основними причинами невдач Білого руху. Не менш критичним в оцінках аграрної реформи Уряду Півдня Росії був М. Устрялов – екс-міністр пропаганди в уряді О. Колчака. П. Врангелю він закидав відсутність демократії, демократичних реформ[774].

Контраргументи П. Мілюкову та М. Устрялову висловив С. Мельгунов. Він доводив, що невдачі у внутрішній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. зумовлені об’єктивними факторами суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. “Розбурхану стихію народних

пристрастей взагалі було нелегко спрямувати в річище державного життя”, – писав він[775]. У цьому зв’язку пригадуються слова, написані А. Денікіним, які, вочевидь, і повторив С. Мельгунов, що “безвладдя і безпокараність містили в собі спокусливі та вигідні перспективи..., а влада, будь-яка, обмежувала й вимагала хліба та рекрутів”[776].

Аграрної тематики у своїй роботі не оминув Б. Штейфон у “Кризис добровольчества”, зокрема динаміки відносин селянства та Добровольчої армії[777]. У цьому ракурсі заслуговують на увагу моменти, присвячені внутрішньому життю революційного українського села. Наприклад, автор, на підставі власних спостережень, спогадів знайомих, характеризує представників білої влади на місцях. Подана ним інформація різко контрастує з тією, що міститься в роботах радянських істориків та в спогадах радянських партизан і підпільників, вона дозволяє зрозуміти т. зв. зворотний бік медалі, а відповідно, мати цілісне бачення питання. “На селі, – відзначав дослідник, – з’являлися колишні старости, завжди це були розумні, хазяйновиті мужики, із властивими для них мужицькими хитрощами, однак із розвиненим державним інстинктом”[778].

До однозначних переваг “Кризис добровольчества” належить спроба Б. Штейфона з’ясувати відносини між добровольцями та селянством, фактори, котрі їх зумовлювали. Так, він подає дані про настрої селян, доводячи, що “село очікувало на владу…, тверду та справедливу. В уявленні населення ми повинні були бути саме такою владою”. Тим самим він стверджує, що в селянства України був високий ступінь сподівань на нову владу. Таку ж позицію представлено і у дисертації новітнього російського історика В. Цвєткова.

З політології відомо, що чим вищий ступінь сподівань, тим вищий і ступінь розчарування. Так воно й сталося. Стосовно цього Б. Штейфон писав: “Насправді … влади не було. Якщо вона й існувала, то, як правило, уздовж залізниці. Позбавлене мануфактури, цукру, гасу та всього того, що могла

дати лише сильна влада, село охололо до Добровольчої армії, однаково відвернулося і від білих, і від червоних” [779].

Заслуговують на увагу й сюжети стосовно реквізицій. Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Бєлозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдатів здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали “подарунок” – валку возів із так необхідним продовольством[780]. Подібні матеріали містяться й в архівосховищах ЦДАГОУ, що дозволяє говорити про об’єктивність суджень цього автора, невигаданість наведених ним прикладів.

Моральний стан Добровольчої армії під час відступу, характеристика П. Врангеля, його оточення та аграрного законодавства Уряду Півдня Росії – питання, висвітлені П. Долгоруковим у роботі “Великая разруха”[781]. Автор пояснює, що війна як аморальне явище позначається й на психології тих, хто бере в ній безпосередню участь: “Складно, практично неможливо облагородити війну …, найскладніше облагородити громадянсько-партизанську – найгіршу з воєн. Поряд із геройством – деградація…”[782]. Аналогічну тезу висловив П. Сорокін – американський соціолог російського походження. Він відзначав, що “революції не стільки соціалізують, скільки біологізують людей”.[783]

Отже, П. Долгоруков пропонує новий підхід до розуміння багатьох явищ громадянської війни, пов’язаних із поведінкою її учасників, не властивою людям мирного часу. Він не заперечує, що і білі, і червоні чинили терор. Однак автор “Великой разрухи” намагається розрізнити ці два види терору, виявивши особливості їхньої природи: “У Добровольчої армії не було терору як системи, це зло переслідувалося вищим командуванням, тоді як у більшовиків … терор перетворювався в систему, на якій ґрунтувалася більшовицька влада…”[784].

Позитивно, що П. Долгоруков, на відміну від своїх колег, порівнюючи постаті А. Денікіна, П. Врангеля, робить це коректно, виокремлюючи ті чи інші грані їхньої особистості: він уникає возвеличення одного за рахунок применшення іншого. Подібно він поводиться під час аналізу особового складу Уряду Півдня Росії[785].

Цінним у роботі є не лише міркування автора стосовно змісту "Наказу про землю", в цілому щодо реформи, а й об'єктивне відтворення "із середини" такої важливої складової в її реалізації, як організація та проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Наведені щодо цього факти дозволяють твердити, що більшість селян на контрольованих Російською армією територіях була обізнана з основними положеннями запланованих П. Врангелем нововведень на селі[786]. Принаймні одне із завдань реформи – ідеологічне – було вирішене. Подібний висновок фігурує й у дисертації новітнього українського дослідника Є. Анкудінова.

Соціально-економічні, суспільно-політичні аспекти аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у контексті вивчення Білого руху на Півдні Росії розкрив В. Матасов у "Белое движение на Юге России"[787]. Безпосередньо автор зупинився на аналізі стану тилу. На його переконання, дезорганізований тил як для білих, так і для червоних був чинником не лише їхніх перемог, а й поразок. Це ж стосується й аграрного питання. Зволікання з його вирішенням до скликання Установчих Зборів підірвало в очах селянства престиж білогвардійської влади А. Денікіна[788].

В. Матасов по-новому трактує причини такого явища, як дезертирство. Селяни боялися репресій з боку органів радянської влади, – пише дослідник, – а тому масово залишали лави Добровольчої армії[789].

На думку В. Матасова, саме проселянський зміст аграрної реформи П. Врангеля, рішучість та високі темпи її проведення – фактори, що зумовили відсутність селянського руху опору в тилу Російської армії[790].

Відзначаючи позитивні сторони “Белого движения на Юге России”, вважаємо за доцільне зупинитися й на дискусійних, на наш погляд, позиціях. Так, складно погодитися з думкою В. Матасова, що в Україні у роки “російського лихоліття виокремилися три сили: загальноросійські білі, загальноросійські червоні та марксистсько-самостійницькі”[791]. По-перше, дослідник ігнорує Українську революцію як самостійний комплекс подій, відмінний від російських. По-друге, Україна для нього – лише Наддніпрянщина. По-третє, висловлена ним схема поділу недосконала, оскільки не враховує західноукраїнських революційних подій, становлення державності на Західній Україні, не зрозуміло, до якої з трьох сил зараховувати Гетьманат.

В окремих місцях дослідження В. Матасов удається до публіцистичності, політичного таврування опонентів, що зменшує наукову вартісність роботи[792].

Постать О. Кривошеїна на тлі епохи представлено у роботі К. Кривошеїна “Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора”[793]. Серед широкого кола питань, відображених у ній, в контексті нашої проблеми викликають зацікавленість розділи, в яких відображено діяльність О. Кривошеїна у врангелівський період історії Білого руху, зокрема під час вироблення та реалізації аграрної реформи. Текст насичений цікавими нюансами, котрих немає в архівних та опублікованих джерелах, фактами, що серйозно доповнюють знання з аграрної політики Уряду Півдня Росії.

Небезпідставними є твердження К. Кривошеїна з приводу того, що “проведення реформи було найцікавішою спробою якщо не вирішити, то вирішувати земельне питання після революції, враховуючи як інтереси поміщиків, так і селянства, однак насамперед селянства”[794].

В “Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора” представлено ґрунтовний порівняльний аналіз врангелівської та столипінської аграрної реформ. Від попередніх зіставлень (доби революції,

радянського періоду) він різниться тим, що К. Кривошеїн виявив як спільні, так і відмінні риси в обох проектах, підкресливши, що перший був прогресивнішим, оскільки передбачав наділення землею безземельних селян, скасовував общинний лад. Ключовим словом у розумінні сутності врангелівської аграрної реформи, на думку автора "Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора", є "господар", тобто вона була орієнтованою на одноосібних власників та тих селян, що прагнули ними стати[795].

Поза увагою дослідника не опинилися й питання ставлення до реформи селян, її результативність. Однозначне схвалення, на думку К. Кривошеїна, реформа отримала в орендаторів, що отримали землю в приватну власність. Розміри селянського землеволодіння в повітах, в яких здійснили перерозподіл землі, коливалися від 30 до 100 дес., а в окремих випадках становили 150 дес.[796]

Водночас К. Кривошеїн не розкрив усього комплексу заходів, передбачених аграрною політикою Уряду Півдня Росії. Так, нез'ясованими є питання товарообміну на селі, розрахунків селян за землю, надходження до державних запасів зернових, інтенсифікації сільського господарства тощо.

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрям у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Її методологічні підходи до висвітлення проблеми зумовлені тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, більш характерні для мемуарів: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці.

Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні

праці, присвячені цій проблематиці, поки що відсутні. Цінність наявних робіт полягає насамперед у тому, що вони представляють події з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, зарубіжної історіографій, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

Якщо роботи радянських істориків позначені “єдиноможливим тлумаченням подій, зумовленим єдиноправильними ідеологічними настановами партії”, то білоемігрантських – належністю автора до тієї чи іншої політичної течії, що входила до складу Білого руху за революції та громадянської війни. Тому це вимагає від дослідника білоемігрантської науково-історичної спадщини критичного підходу, перевірки фактів і явищ.

За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна виокремити такі напрями: 1) “романтичний” – роботи, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; 2) “критичний” – дослідження, в яких білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля звинувачуються у непродуманості аграрної політики; 3) “об’єктивний” – праці, в яких превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, багато моментів, присутніх у них, можна зустріти у наукових виданнях “радянологів” та в сучасних зарубіжній, російській й українській історіографіях.

Висновки

Історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., на наш погляд, є важливою науковою проблемою. Її значущість зумовлена актуальністю, яка полягає в тому, що:

1) вона є складовою масштабнішої тематичної ніші – історіографії історії революції 1917 – 1920 рр. Через глобальність та кардинальність змін, яких зазнало українське суспільство у цей період, феноменальності самої революції як історичного явища, революційні події від їхнього розгортання до сьогодні перебували і перебувають у фокусі постійної уваги науковців, громадських і політичних діячів, суспільства в цілому. Це сприяло накопиченню достатньо солідного зрізу історичних знань, що потребує історіографічного осмислення;

2) означена проблема, крім того, є складовою історіографії аграрної історії України початку ХХ ст., що також посилює дослідницький інтерес до неї, враховуючи чисельність наукових напрацювань із цієї тематики, котрі чекають на своє вивчення на засадах сучасної історіографії;

3) звернення до аналізу історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. зумовлене і особливостями самої аграрної політики білогвардійців: а) це була одна із спроб за умов революційних суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь провести відмінну від соціалістичної аграрну політику, спрямовану на формування селянина-власника – високоефективного виробника сільськогосподарської продукції; б) аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. позначилася в цілому на перебігові революції в Україні, багато в чому зумовивши її фінал;

4) у радянській історіографії історії революції Білий рух, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. не стала предметом самостійного наукового вивчення. Ці питання радянські історіографи досліджували крізь призму аналізу історіографічного матеріалу присвяченого розкриттю історії Великого Жовтня, зокрема боротьби трудящих мас України, Росії проти сил внутрішньої контрреволюції;

5) сучасний стан української історіографії історії Української революції переконує в тому, що історіографія історії Білого руху в Україні, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стала предметом наукового інтересу новітніх вітчизняних історіографів. З іншого боку, обрана нами для вивчення проблема досі перебуває в “історіографічному затінку”. Спеціальних історіографічних праць із історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. поки що немає, а в наявних вона представлена епізодично. Все це спонукає до подальшої роботи над цією темою.

Ураховуючи недостатнє вивчення вітчизняною історіографією історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., важливо, на наш погляд, визначити критерії періодизації та виробити власне періодизацію історіографії цієї проблеми. Ми погоджуємося з думками, ідеями, висловленими В. Коцуром, А. Коцуром, Я. Калакурою, А. Киридон, щодо критеріїв, яких необхідно дотримуватися, розробляючи періодизацію тієї чи іншої історіографічної проблеми. Крім того, на наш погляд, доречним буде при визначенні етапів історії історіографії обраної нами теми враховувати і те, що: 1) і в радянській, і в сучасній українській історіографії склалася певна традиція в періодизації історії історіографії історії революції, якою не варто нехтувати; 2) виокремлення конкретних історіографічних етапів

безпосередньо залежить від історіографічних джерел, опрацьованих і залучених науковцем до дослідження, рівня науковості їхнього змісту; 3) враховуючи, що історіографічний процес, зокрема й із конкретної проблеми, є явищем динамічним, таким, що постійно розвивається, будь-яка періодизація є умовною та відносною.

Викладене вище дозволяє в історії історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. виокремити такі етапи: 1) 1919 – 1920 рр.; 2) радянська історіографія; 3) сучасна пострадянська історіографія; 4) зарубіжна історіографія. Водночас опрацьований нами історіографічний матеріал дає підстави уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1950-ті рр.; 3) 1960-ті – перша половина 1980-х рр.; 4) 1985 – 1991 рр. Крім того, на наш погляд, 1920-ті рр. теж не були однорідним історіографічним підперіодом. У їхніх межах виокремлюємо такі складові: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У межах другого підперіоду також є підстави виокремити: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр. У сучасній пострадянській історіографії з нашої проблеми співіснують дві історіографічні школи: новітня українська та новітня російська. Зарубіжна історіографія представлена роботами “радянологів”, новітніх закордонних дослідників та білоемігрантських авторів.

Залучений до монографії джерельний комплекс складається з таких компонентів: документальні джерела; узагальнювальні дослідження з історії України, аграрної історії України, Української революції 1917 – 1920 рр.; монографії, дисертації радянських, сучасних українських і російських, зарубіжних авторів, присвячені аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., та дотичним до цієї теми питанням; наукові статті; довідкова,

науково-популярна, навчальна література; статті та брошури; матеріали наукових зібрань: “круглих столів”, конференцій, конгресів, симпозіумів.

Дослідження виконане з дотриманням методологічного інструментарію, характерного для історіографії як галузі історичної науки, тобто принципів історизму, системності, об’єктивності, всебічності, наступності, проблемності. Серед комплексу основних дослідницьких методів, якими послуговувався автор монографії, пріоритет належить діалектичному, антропологічному, аналітично-синтетичному, історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, історико-хронологічному та історико-ситуаційному, методові класифікації.

У роботі представлено поняттєво-термінологічне забезпечення історіографічного дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Визначено авторське розуміння таких ключових понять, як “Білий рух”, “Білий рух в Україні”, “білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля”, “підконтрольні українські території”, “аграрна політика”, “аграрне питання”.

Становлення історичних знань із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. збігається в часі з апогеєм та фіналом революційних подій в Україні. Особливість історіописання цього періоду була зумовлена не стільки закономірностями розвитку історіографічного процесу, скільки суспільно-політичними факторами, соціально-економічною необхідністю, логікою революційної доби. Першими історіографами обраної нами для вивчення теми були не історики-професіонали, а безпосередні учасники революції в Україні, що мали різний рівень освіти, належали до протилежних ворогуючих таборів. Серед них були і революційні вожді, і партійні публіцисти, і пропагандисти, і журналісти, і вчені-економісти, і громадські діячі.

Такі обставини позначилися на жанровому та тематичному представництві робіт 1919 – 1920 рр. В авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки, відозви, декларації, звернення до населення), публіцистична література (брошури, роз'яснювальні матеріали), преса. Ці історіографічні джерела доби революції міцно закріпили за собою статус фундатора історичних знань як із аграрної історії України періоду революції взагалі, так і аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях зокрема. Пов'язано це з тим, що історико-аграрна проблематика посіла пріоритетне місце на їхніх сторінках.

Тематичну спрямованість літератури 1919 – 1920 рр., як правило, визначала значущість аграрного питання, а також ставлення учасників революції в Україні один до одного. Водночас можемо зазначити, що історіографічний процес не обмежувався "прокрустовим ложе" однієї панівної ідеології чи методології. Автори були вільні у своєму політичному і методологічному виборі, баченні та тлумаченні сутності аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях.

Історіописання революційних років позначилося на розвитку професійного вивчення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у подальшому. Так, брошури з елементами біографістики у майбутньому започаткували біографічний напрям історіографії; з уміщеною в них документальною базою – появу тематичних збірників документів, хрестоматій; роз'яснювальні – науково-популярну, популярну та довідково-енциклопедичну літературу; статті з елементами наукового аналізу – фахове опрацювання питань соціально-економічного та суспільно-політичного характеру з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях. Ідеологічне забарвлення революційного історіографічного процесу трансформувалося в

історіографічні традиції: радянську, новітню українську, російську та зарубіжну.

1920-ті рр. стали першим періодом у формуванні на наукових засадах радянської історіографії історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., у середині якого можна виокремити такі складові: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У цей час структурується радянська історична наука, представлена як академічними, науково-дослідницькими установами, так і закладами освіти. На зміну партійним публіцистам, пропагандистам, журналістам, ученим-економістам, громадським діячам приходять фахові історики. Це позначилося не лише на тематичному полі досліджень, а й на їхньому науковому рівні, жанровому представництві робіт: стали домінувати наукові статті у спеціалізованих фахових виданнях та спеціальних тематичних збірниках; різноманітні за обсягами наукові видання: монографії, нариси; хрестоматії та збірники документів; рецензії.

У внутрішній періодизації історіографії 1920-х рр. аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях ми виокремили 1924 рік як початок другого підетапу, що охоплює 1924 – 1928 рр., оскільки зі смертю В. Леніна у вищому партійно-державному керівництві СРСР розпочалася внутрішньопартійна боротьба за владу. У радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. В історичних роботах дедалі більше домінує класовий підхід, позиція переможців, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу на марксистсько-ленінській методології.

Кінець 1920-х рр. характеризується змінами в організації історичної науки в СРСР, УРСР. Це стало підставою для виокремлення нами 1928/1929 – 1930 рр. як підетапу в історіографії 1920-х рр. з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях у 1919 – 1920 рр. Хронологічно він збігається із завершенням внутрішньопартійної боротьби за владу, формуванням тоталітаризму сталінського зразка, “культурною революцією”. Історіографічна ситуація 1928/1929 – 1930 рр. позначена ще однією обставиною, що визначила напрямок розвитку історіографічного процесу в СРСР, УРСР у 1930-ті – 1950-ті рр., – 50-й ювілей Й. Сталіна, святкування якого засвідчило, що історична наука опинилася під тотальним контролем Генсека.

1930-ті – 1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни в Україні (1917−1920 рр.), зміни, розпочаті в кінці 1920-х рр. в організації історичної науки та позначені неухильним підпорядкуванням історії політичним потребам партії, радянської ідеології, тривали й на початку 1930-х рр. Умовним підсумком історіографічної ситуації 1931 – 1938 рр. стали пік репресій, що прокотилися хвилею по СРСР та УРСР, поява “Истории ВКП (б). Краткий курс”. Вони негативно вплинули на поступ історіографічного процесу, оскільки, по-перше, якісно погіршився кадровий потенціал радянських істориків; по-друге, встановлювалася сталінська монополія на наукову істину, клався безкомпромісний край навіть найменшим виявам плюралізму, утверджувався методологічний та ідеологічний монізм.

1939 – 1945 рр. – час жорстких випробувань для народу України, розвитку історичної науки. Пріоритети історичної науки в УРСР, СРСР були зумовлені особливостями як внутрішнього суспільно-політичного життя, так і зовнішньополітичними чинниками – культом особи Й. Сталіна, Другою світовою та Великою Вітчизняною війнами. Тому в цей час домінантними стали історико-фактологічні роботи героїко-патріотичного спрямування.

Переможне завершення радянським народом Великої Вітчизняної та Другої світової воєн сприяло піднесенню іміджу СРСР на міжнародній арені. Однак ситуація в середині країни була далеко неоднозначною. У суспільно-політичному, духовно-культурному житті наростала “повоєнна істерія”:

боротьба з націоналізмом, космополітизмом, цькування української інтелігенції – “ждановщина” і таке інше. Водночас у 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР “не стояв на місці”. В історичну науку прийшло нове покоління дослідників, більшість із яких були фронтовики. Однак питання соціально-економічного характеру періоду революції були дещо другопланові порівняно з більш актуальною тематикою “возз’єднання братніх народів”, “Київська Русь – колиска трьох братніх народів” тощо. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що, не враховуючи повоєнних робіт М. Супруненка, до початку 1950-х рр. наукових розвідок із питань, дотичних до нашої проблеми, ми не виявили. І лише в 1953 р. з’являється кандидатська дисертація Г. Шевчука.

Упродовж другої половини 1950-х рр., принаймні до ХХ з’їзду КПРС та постанови “Про культ особи і його наслідки”, історіографічний процес в СРСР, УРСР розвивався за інерцією, в системі координат, заданих загальною атмосферою другої половини 1930-х рр. Якісних змін у тематиці наукових досліджень, доборі джерельного матеріалу та його інтерпретації, стилі викладу із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. у другій половині 1950-х рр. нами не виявлено.

Історіографічний процес 1960-х – першої половини 1980-х рр. розвивався за складних суспільно-політичних, ідейно-культурних умов – ревізії сталінізму, хрущовської “відлиги”, брежнєвського неосталінізму, що визначали хвилеподібність його поступу. Опрацьований історіографічний джерельний матеріал переконує в тому, що загальна лібералізація історіографічної ситуації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. мінімально стосувалася історико-революційної тематики, у тому числі аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. З огляду на це, у запропонованій нами періодизації радянської історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм

українських територіях у 1919 – 1920 рр. рубіжною датою початку третього підперіоду радянської історіографії є 1960 р. Ми керувалися тим, що, по-перше, у цей рік було завершено видання багатотомної “Истории гражданской войны в СССР”, започатковане ще М. Горьким у 1930-х рр., зокрема п’ятого тому, що безпосередньо стосувався денікінського та врангелівського етапів в історії Білого руху, дещо доопрацьованого згідно з вимогами часу. Поява цього багатотомного видання позначилася на подальшому вивченні обраної нами проблематики, незважаючи на чисельні недоліки; по-друге, у другому номері журналу “Комуніст” за 1960 р. було надруковано статтю Ф. Голікова “К вопросу о периодизации гражданской войны в СССР”, де автор запропонував два якісно нові моменти: а) нову періодизацію Білого руху та громадянської війни; б) порушив питання про доцільність вивчення внутрішніх, соціальних причин формування Білого руху, відмовившись від його розуміння тільки як “знаряддя імперіалістів Заходу”.

Четвертий підперіод (1985 – 1991 рр.) в історії радянської історіографії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. збігається в часі з перебудовою, гласністю в СРСР, УРСР. Історіописанню цих років були властиві три основні тенденції. Першу з них представлено роботами, автори яких намагалися зберегти старі схеми розуміння як революції в цілому, так і окремих її складових (наприклад Білого руху). До того ж складні революційні трансформації вони інтерпретували в контексті “оновленого соціалізму”, тобто без занадто заідеологізованих штампів і жупелів, властивих сталінізмові, не ставили під сумнів наукову основу ленінської теорії соціалізму. Друга – “альтернативна”, представники котрої шукали нові методологічні підходи до осмислення трагедії 1917 − 1920 рр., пропонували вімовитися від усталених стереотипів, оцінок не лише самих революційних потрясінь, а й тих сил, що брали в них безпосередню участь, а також інтегрувати радянську історіографію в загальносвітовий історіографічний

простір, подолавши в такий спосіб її методологічний монізм. Офіційна історіографія – третя тенденція – маневрувала між двома першими, намагаючись дотримуватися “наукового нейтралітету”, акцентуючи на кризових явищах та вимагаючи від істориків їхнього подолання.

Отже, підбиваючи підсумки з опрацювання радянської історіографії окресленої проблеми, є достатньо підстав констатувати, що радянське історіописання з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля − це самостійний, науковий пласт знань, неоднорідний за своїм змістовим, ідейним, ідеологічним навантаженням. На наше глибоке переконання, напрацювання радянських істориків не можна ігнорувати, з ними потрібно дискутувати для того, щоб “не тупцювати на одному місці”, а досліджувати маловідомі або невідомі зовсім фрагменти історії України.

У сучасній пострадянській історіографії з нашої проблеми співіснують дві історіографічні школи: новітня українська та новітня російська. Українські та російські дослідники пропонують схожі між собою підходи, що дозволяють значно розширити розуміння сутності як програмних засад, так і практики аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Перспективним щодо цього, наприклад, є соціально-психологічний підхід, котрий трактує аграрну політику білих як своєрідний соціальний компроміс, як діалог “селянського миру” з “поміщицьким”. Він дозволяє також виявити внутрішню мотивацію діячів Білого руху у процесі прийняття тих чи інших рішень із аграрного питання, зрозуміти сутність “очікувальної позиції” селянства та подальшу еволюцію добровольчо-селянських відносин тощо. Зрозуміло, що він не повинен бути “єдиноможливим та єдиноправильним”. Його застосування буде результативним у поєднанні з іншими, тим же класово-формаційним.

Є підстави говорити також і про наявність в обох історіографіях робіт однотипних жанрів: наукових статей, монографій, дисертацій, праць біографічного характеру, науково-популярних та довідникових видань.

Спільним є домінанта досліджень на суспільно-політичну тематику. При цьому, на наш погляд, не цілком виправдано менше уваги приділено соціально-економічній проблематиці.

І в сучасній українській, і в сучасній російській історичних науках чітко окреслюється наявність чотирьох підходів у трактування як революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.), так і аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. На нашу думку, їхній зміст зводиться до такого:

1) позиція авторів, котрі продовжують дотримуватися традицій, започаткованих радянською історіографією у трактуванні небільшовицьких сил, що брали участь у революції та громадянській війні. Для них білогвардійці – це “контрреволюція, яка за фінансової підтримки Антанти несла економічне гноблення трудящому народу”. Аграрна політика білогвардійців – реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян України;

2) як контрверсія попередній, білі уряди, як і в цілому їхні внутрішньоекономічні заходи – це шанс урятувати Батьківщину від “більшовицької чуми”. Саме тому дослідники, з’ясовуючи різні аспекти історії Білого руху, намагаються “обілити” його учасників, іноді забуваючи про серйозні прорахунки білогвардійських лідерів. Цим вони абсолютно не просуваються у ними ж задекларованому прагненні позбутися чергової “білої плями історії”;

3) компромісний підхід, представники якого демонструють певне балансування між першими двома трактуваннями Білого руху, пропонуючи “третю” позицію, своєрідну “середню лінію”. Такий підхід особливо характерний для початку 1990-х, коли історики ще не наважувалися вповні відійти від марксистсько-ленінського трактування історії, однак вводили до обігу раніше не відомі джерела, що розширювали фактологічну базу;

4) академічне висвітлення історії революції, громадянської війни, всіх її учасників. Для нього характерне застосування нової методології, неупередженість у доборі фактажу, намагання “служити історичній науці”, а не бути заручником політичної кон’юнктури. Дослідники аналізують різні погляди, характеризуючи джерельне забезпечення тих чи інших тез, тверджень тощо. Вони не намагаються “вирвати” білих, червоних, жовто-блакитних, зелених тощо з історичного контексту, а висвітлюють питання на підставі історичних реальностей революційної доби. Текстові джерела ними не інтерпретуються довільно. Навпаки, історики чітко дотримуються “букви документа”. Факти, що вводяться до наукового обігу, неодноразово перевіряються, відсутня “гонитва за сенсацією”, що було властиве початку 1990-х рр. Крім того, спостерігається тенденція до осмислення, вироблення узагальнень, що не позначені “однобокістю”.

Сучасні українські історики, як й їхні колеги з Російської Федерації, в історичних дослідженнях широко застосовують методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об’єктивніші та аргументованіші судження.

Ще однією спільною рисою обох історичних шкіл є те, що більшість робіт написано з позиції “державоцентризму”. І це виправдано, особливо, коли йдеться про аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. Однак цей аспект, на нашу думку, дещо гіпертрофований. Підставою для такого судження є те, що дослідники з’ясовують лише ставлення селян до того чи іншого білогвардійського режиму за результатами проведення / непроведення реформи. Практично відсутні дослідження, де було б висвітлено власне позицію селянства щодо того, яким воно бачило вирішення “гордієвого вузла”, що ним стало аграрне питання. На наш погляд, таку ситуацію можна відкорелювати через застосування “селяноцентризму”.

Завдяки цьому науковці матимуть можливість проаналізувати аграрну політику білих і з позицій тих, хто її розробляв та запроваджував, і з позицій тих, кому, власне, її адресовано.

У новітній українській історичній науці аграрна історіографія трансформувалася в окремий напрям історичного пізнання історії України: оформилися та функціонують наукові школи істориків-аграрників Д. Пойди, А. Морозова та інші науково-дослідницькі осередки; здійснюється пошук і застосування нових методологічних підходів: синергетичного, конструктивістського, соціокультурного, психологічного; актуалізовано аграрну тематику на наукових зібраннях різних рівнів, насамперед Всеукраїнських симпозіумах із проблем аграрної історії та “Питаннях аграрної історії України та Росії” – читаннях, присвячених пам’яті професора Д. Пойди.

Аналогічне відбувається в Російській Федерації. Активно в сучасній російській історичній науці розвивається проблемна історіографія, насамперед аграрної історії Росії. Науковим центром російських істориків-аграрників є Центр селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук, очолюваний Т. Шаніним та В. Даниловим (на жаль, пішов з життя 16 квітня 2004 р.). Різні аспекти селянознавчої проблематики були і є предметом наукового обговорення на наукових конференціях “Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.)” (Москва, 1996), “Крестьяне и власть” (Тамбов, 1996), на сторінках численних збірників наукових праць, серед яких “Судьбы российского крестьянства”, “Крестьяноведение: Теория. История. Современность”, щорічних Міжнародних симпозіумах “Куда идет Россия?” тощо.

Визначивши спільні моменти, наявні в сучасних українській та російській історіографіях, ми аж ніяк їх не ототожнюємо, вважаючи, що це дві самостійні історичні школи на пострадянському науково-історичному просторі. До того ж їм властиві й певні відмінності, які дозволяють упевнено констатувати їхню окремішність. Так, якісною відмінністю є те, що російські

науковці історію Білого руху вивчають крізь призму “революції в Росії”. Їхні українські колеги – у контексті Української національно-демократичної революції, хоч при цьому визнається, що остання розвивалася як результат Лютневої революції, падіння імперії Романових.

У роботах українських авторів, зокрема в дисертаціях з історії Білого руху, представлено об’єктивний аналіз російської історіографії. На жаль, у російських аналогах українська історіографія або відсутня, або її подано суб’єктивно та неповно. Навіть аналізуючи радянську історіографію з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., російські колеги оминають напрацювання українських істориків, наприклад І. Рибалки, Р. Ляха та інших. Очевидно, таку ситуацію можна пояснити певним “мовним бар’єром”.

У сучасній російській історіографії біографічний напрям історичних студій Білого руху представлено повніше. В сучасній українській – меншою мірою, і це цілком зрозуміло. Натомість в Україні повніше представлено біографістику національних лідерів доби революції.

Є серйозні розбіжності в поняттєвому апараті, що відображають національні особливості двох історичних шкіл. Так, у більшості робіт сучасних російських істориків трапляються такі поняття на позначення України, українських територій, як “Південь Росії”, “Малоросія”, “Новоросія” тощо. Натомість загальноприйнятими у науковому середовищі є такі номінації, як “Лівобережжя”, “Правобережжя”, “Південь”, “Наддніпрянщина”, “Галичина” тощо. Вони, по-перше, більше відповідають історико-етнографічним особливостям України, що дозволяє адекватніше відобразити сутність революційних реальностей, по-друге – позбавлені політичного підтексту, на відміну від тих, які вживають російські історики.

Можемо спостерігати відмінності й у методології, концептуальному розумінні сутності Білого руху. Насамперед ідеться про те, що для російських істориків Білий рух – невід’ємний компонент історії державності

Росії. Це твердження – аксіома для більшості російських науковців. Для української історіографії Білий рух – іннаціональний компонент, контрчинник національної державності.

Є певні нюанси в доступі до джерел під час опрацювання історії Білого руху, що відповідним чином позначається на аргументаційному забезпеченні та змістовому навантаженні суджень, тверджень, насамкінець – висновків та узагальнень. В Україні джерельна “білогвардійська” база “розкидана” по багатьох фондах і архівах, що дещо ускладнює роботу з нею. Виняток становить Державний архів Автономної Республіки Крим, в якому більш-менш повно і компактно зосереджено матеріали, що стосуються врангелівської аграрної реформи. У Російській Федерації (в Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві та в інших архівосховищах) в окремих фондах містяться джерела, що стосуються аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., вивезені, щоправда, з колишніх радянських республік. Зрозуміло, що це полегшує роботу російських колег. Хоч фонди Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, регіональних архівів містять більше документів, котрі стосуються безпосередньо українських реальностей, за яких доводилося білогвардійським урядам А. Денікіна, П. Врангеля проводити аграрну політику. Натомість російські колеги у своїх роботах практично не роблять посилань на українські архіви, більше довіряючи опублікованим у 1950-х – 1970-х рр. збірникам документів про перебіг Великої Жовтневої революції в Україні.

Таким чином, можемо констатувати, що сучасні українська та російська історіографії мають чимало спільних та відмінних рис, вони є двома самостійними напрямами у вивченні історії Білого руху.

Питання історії Білого руху були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. У структурі зарубіжної історіографії можна

виокремити два основні компоненти: власне закордонна історіографія та білоемігрантська. На підставі опрацьованих нами історіографічних джерел, основних тенденцій світового розвитку, історіографічної традиції, що склалася в радянській, в новітній українській та новітній російській історичних науках, у закордонній історіографії, виокремлюємо два основні періоди: “радянологія” – роботи американських, канадських, англійських, німецьких, французьких дослідників та вчених інших країн, “несоціалістичного табору”, опубліковані у 1920-х – на початку 1990-х рр., за існування СРСР, об’єднані спільною тематикою – вивченням радянської історії, насамперед революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.; новітня закордонна історіографія – наступний етап у розвитку закордонної історіографії – “радянології”, який розпочався з розпадом СРСР, розвивається за новітніх суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних обставин. Його представники продовжують вивчати історичне минуле Росії, України та інших країн пострадянського періоду.

Водночас у межах “радянології” чітко простежуємо два підперіоди:

а) 1920-і – 1950-і рр. – домінування так званої “тоталітарної школи” (із паралельним співіснуванням “ліберального” (Е. Росс) та “консервативного” (Л. Лоутон) напрямів вивчення історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Росії, Україні), представники якої не визнавали громадянську війну ключовою подією радянської історії, гіперболізували ленінську тезу “демократичного централізму”, закидаючи більшовицькій партії диктаторство її лідерів, вузькість соціальної бази. Тоталітаризм, політична історія, абсолютизація РКП (б) – питання, що превалювали в науковій спадщині Т. Еберта, Г. Ренча, Дж. Сілверлайта та інших істориків цієї школи, звідки, власне, і походить назва. Історія Білого руху досліджувалася ними побіжно;

б) 1960-ті – початок 1990-х рр. – пріоритет “ревізіоністського напряму”, в ідейно-тематичному руслі якого працювали американські та європейські дослідники А. Рабінович, С. Коен, К. Штрем, Дж. Бредлі та інші.

Вони частково відмовилися від заангажованості своїх попередників, спробували переглянути історію Білого руху, його лідерів та учасників, внутрішню політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, провели, так би мовити, “ревізію”.

Під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних та загальноцивілізаційних процесів “радянологія” трансформувалася у новітню закордонну історіографію, котра продовжує дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях, а також дотичних до цієї проблеми питань. Методологічний інструментарій дослідників різноманітний: від традиційних до постмодерністських методів і принципів історичного пізнання. Ширшим стало “дослідницьке поле”, крім спеціальних з’явилися узагальнювальні та навчальні видання.

За винятком роботи Н. Росса, закордонні автори лише побіжно зупиняються на аналізі аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. По-друге, на відміну, скажімо, від сучасних української та російської історіографій, закордонна не оперує іншими, крім білогвардійських, джерелами. По-третє, хоч західні дослідники і не відчували на собі ідеологічного тиску з боку влади, як радянські, однак у їхніх роботах помітною є політична кон’юнктура. По-четверте, запропоновані закордонними істориками методологічні підходи дозволяють більшою мірою розкрити власне селянську позицію при вирішенні аграрного питання. Однак дещо менше вони висвітлюють соціально-економічний аспект цієї проблеми. По-п’яте, окремі факти, судження, висновки, узагальнення західних істориків “прижилися” у сучасних українській та російській історіографіях, що засвідчує їхню наукову вартісність.

Білоемігрантську історіографію окресленої нами проблеми представлено в основному роботами двох жанрів: дослідницько-мемуарного і мемуарного. Останній, на наш погляд, має більше підстав для зарахування

його до опублікованих джерел. Під терміном “білоемігрантська історіографія” ми розуміємо праці не лише власне емігрантів, а й їхніх нащадків, які ідентифікують себе з російським зарубіжжям, наприклад “Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора” К. Кривошеїна. Натомість “Историю Советского государства” Н. Верта – нащадка російських емігрантів – вважаємо надбанням новітньої французької історіографії, оскільки дослідник ідентифікує себе з ідейно-культурним простором сучасної Франції.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. на підставі запропонованих нами критеріїв, умовно виокремлюємо два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990-ті рр.

За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна окреслити такі напрями: 1) “романтичний” – роботи, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; 2) “критичний” – дослідження, автори яких звинувачують білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля у непродуманості аграрної політики; 3) “об’єктивний” – праці, в яких превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, наявність багатьох моментів, спільних для наукових видань “радянологів” та сучасних зарубіжної, російської й української історіографій.

Враховуючи серйозні здобутки істориків різних поколінь та країн у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., можна окреслити і деякі перспективи: 1) маловідомими залишаються питання, що стосуються продовольчої політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; 2) детальнішого висвітлення потребують конкретні заходи білогвардійських

урядів А. Денікіна, П. Врангеля із нормалізації економічного та політичного становища на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., ставлення до них широких кіл громадськості; 3) нового осмислення вимагають сюжети щодо відносин Особливої наради, Уряду Півдня Росії, військових із селянством; 4) малоз'ясованою є система цінностей селянства України періоду революції 1917 – 1920 рр., трансформація внутрішньої мотивації селян до праці, ставлення до землі, приватної власності, поміщиків тощо; 5) не зайвою, на наш погляд, буде спроба застосування методологічних інноваційних варіацій, наприклад, антропологізму та психологізму для з'ясування динаміки відносин білогвардійських владних інституцій із селянством України; конструктивізму та синергетитики для вивчення "внутрішнього" світу селян; марксизму для розкриття соціально-економічного становища селянства України тощо.

Список використаних джерел та літератури

[1] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XXстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 15.
[2] Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – С.251.
[3] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 9.
[4] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 11.
[5] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XXстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 17.
[6] Фурманов Д. Краткий обзор литературы (непериодической) о гражданской войне / Д. Фурманов // Пролетарская революция. – 1923. – № 5. – С. 23 – 38.
[7] Гуковский А. Литература о союзной интервенции в России в годы гражданской войны / А. Гуковский // Историк-марксист. – 1927. – № 6. – С. 41 – 65.
[8] Герман Е. К истории пролетариата в гражданской войне в районах контрреволюции / Е. Герман // История пролетариата. – 1931. – № 8 – 9. – С. 42 – 56.; Її ж Вопросы истории гражданской войны в советской литературе / Е. Герман. – М., 1936. – 211 с.
[9] Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны / В. Наумов // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. Сборник статей. – М., 1974. – С. 371.
[10] Греков Б. Итоги изучения истории СССР за двадцать лет / Б. Греков // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1937. – № %. – С. 5-28.
[11] Панкратов А. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны / А. Панкратов // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С.3- 24.
[12] Минц И. Изучение истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны / И. Минц // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С.25- 34.
[13] Кузьмин Н. О некоторых вопросах истории гражданской войны / Н. Кузьмин // Вопросы истории. – 1956. – № 7. – С. 21-37.
[14] Шерман И. Советская историография гражданской войны в СССР (1920−1931) / И. Шерман. – Х. : Изд-во ХГУ, 1964. – 340 с.
[15] Найда С. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР / С. Найда. – М., 1961. – 268с.
[16] Найда С. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР / С. Найда, В. П. Наумов. – М. : Изд-во МГУ, 1966. – 188 с.; Наумов В. Летопись героической борьбы / В. Наумов. – М., 1972. – 279 с.
[17] Жаровский Н. Историография гражданской войны в СССР / Н. Жаровский. – Х., 1972. – 248 с.
[18] Данилов В. К итогам изучения истории крестьянства и колхозного строительства в СССР / В. Данилов // Вопросы истории. – 1960. – С. 12-20.
[19] Лось Ф., Сарбей В. Развитие исторической науки в Украинской ССР / Ф. Лось, В. Сарбей. – К., 1970. – 248с.
[20] Шерман І. Проблеми громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956 – 1967 рр.) / І. Шерман // Український історичний журнал (далі – Укр. іст. журн.). – 1969. – № 3. – С. 68−83.
[21] Денисовець П. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917 – 1921 рр. / П. Денисовець // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 143-148.
[22] Авдєєв М. Громадянська війна на Україні в історичних журналах 20-х років / М. Авдєєв // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип.. 15. – С. 139-145.

[23] Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны / В. Наумов / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 369-381.
[24] Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР / Н. Супруненко / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 382-387.
[25] Салов В., Рыкалов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Салов, В. Рыкалов / Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64 102.
[26] Рыкалов В. Современная буржуазная историография Запада об антисоветской интервенции Антанты в 1917 – 1920 гг. / В. Рыкалов / История и историки, 1971. – М., 1973. – С. 162 – 188.
[27] Фоминых С. Основные тенденции англо-американской буржуазной историографии гражданской войны и антисоветской интервенции / С. Фоминых / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 438 – 444.
[28] Афанасьев Ю. Фальсификация истории и становления и защиты Советской власти в современной французской буржуазной литературе / Ю. Афанасьев / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 453 – 458.
[29] Косаковский А. Критика западногерманской историографии гражданской войны и интервенции в Советской России / А. Косаковский / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 445 – 452.
[30] Иоффе Г. О новых “советоведческих работах” по истории Октября и гражданской войны / Г. Иоффе / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 467 – 477.
[31] Наумов В., Косаковский А. История гражданской войны и интервенции в СССР. (Современная буржуазная историография) / В. Наумов, А. Косаковский. – М., 1976. – 64 с.
[32] Поликарпов В. Начальный этап гражданской войны: (История изучения) / В. Поликарпов. – М., 1980. – 371 с.
[33] Хмелевский К., Хмелевский С. Современная англо-американская историография о роли казачества в Октябрьской революции и гражданской войне / К. Хмелевский, С. Хмелевский // История СССР. – 1982. – № 1. – С. 183 – 189.
[34] Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций. Коллективная монография / под ред. И. Минца. – М., 1983. – 335 с.
[35] Гречихо С. Борьба Советского государства за мирное существование в первые послереволюционные годы и современная буржуазная историография / С. Гречихо // История СССР. – 1985. – № 6. – С. 179 – 188.
[36] Хміль І., Хомчук О. Деякі питання марксистської критики буржуазної історіографії Великого Жовтня / І. Хміль, І. Хомчук // Укр. іст. журн. – 1987. – № 9. – С. 25 – 37.
[37] Седов А. К вопросу о качественной характеристике сборника “Крестьянское движение в 1917 году” / А. Седов // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С. 27 – 30.
[38] Бахтилова Т. Документальные публикации по истории Великой Октябрьской социалистической революции на страницах журналов “Красный архив” и “Пролетарская революция” / Т. Бахтилова // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.42 – 45.
[39] Зимина В. Опубликованные источники по истории российской монархической контрреволюции прогерманской внешнеполитической ориентации в период гражданской войны и интервенции / В. Зимина // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.61 – 75.
[40] Федюк В. Советские историки о крушении буржуазно-помещичьей контрреволюции в России в период Октября и гражданской войны / В. Федюк // Великий Октябрь и

гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.99 – 108.

[41] Баикина А. Великий Октябрь и становление партийной работы среди женщин (политический аспект: некоторые вопросы истории и историографии) / А. Баикина // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.122 – 127.

[42] Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986. – 555с.

[43] Верстюк В. Передмова / В. Верстюк // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – С. 5.

[44] Панчук А. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Панчук. – К., 2000. – С. 2.

[45] Друмов В. Українська національна революція 1917 – 1920 рр. у сучасній зарубіжній історіографії / В. Друмов, В. Шкворець, І. Федьков, Л. Цимбал / Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993. – С. 246 – 248.

[46] Панчук М., Панчук А. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії / М. Панчук, А. Панчук / Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С. 98 – 105.

[47] Дерев'янко М., Панчук А. ЗУНР в українській історіографії / М. Дерев'янко, А. Панчук // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 32 – 35.

[48] Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії / В. Солдатенко // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С. 261.; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 68−83; 1999. – № 2. – С. 27−47.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.

[49] Реєнт О. Більшовизм і революція 1917−1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 64 с.

[50] Турченко Ф. Магістральні й глухі кути Української революції / Ф. Турченко, Г. Кривошей // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). − Запоріжжя, 1998. – С. 3−64.

[51] Грицак Я. Українська революція, 1914−1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань історичної та археографічної комісій НТШ в Україні. – Л., 1999. – Вип. 2. − С. 117−137.

[52] Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917 – 1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.Радченко. – Х., 1996. – 20 с.

[53] Міносян А. Становлення української державності у ІХ – ХХ ст. (Історіографія проблеми): дис. ... канд.. іст. наук / А. Міносян. – Х., 1996. – 188 с.

[54] Грибоєдов С. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського: Історіографічне дослідження: дис. ... канд.. іст. наук / С. Грибоєдов. – К., 2001. – 192 с.

[55] Павлишин О. Історіографія української революції 1917−1921 рр. / О. Павлишин // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 168−183.

[56] Капелюшний В. Добута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних (1917 – 1921 рр.): Монографія / В. Капелюшний. – К., 2003. – 608 с.

[57] Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919−1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387.

Історія України, вип. 1. – С. 143−151.; Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – 122 с.

[58] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля): дис. … канд. полит. наук / Е. Анкундинов. – О., 1997. – 182 с.

[59] Бородін С. Аграрні відносини в Криму (1918−1926): дис. ... канд. іст. наук / С. Бородин. – Запоріжжя, 2000. – 184 с.

[60] Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / В. О. Крупина. – К., 2005. – 225 с.

[61] Историография советского общества – важнейший участок исторической науки (вместо предисловия) // Очерки по историографии советского общества / под ред. М. Найденова, С. Найды, Л. Папина. – М., 1967. – С. 4 – 9.

[62] Найденов М. Основные этапы советской историографии Великой Октябрьской социалистической революции / М. Найденов // Очерки по историографии советского общества / под ред. М. Найденова, С. Найды, Л. Папина. – М., 1967. – С. 15.

[63] Шерман І. Вивчення історії Жовтневої революції на Україні в радянській історіографії / І. Шерман // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції (Одеса, 12-15 жовтня 1966 р.). – К., 1967. – С. 15 – 20.

[64] Мусиенко В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917 г. – 1920 г.) / В. Мусиенко. – К., 1986. – С. 3-8.

[65] Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986. – С. 3 – 10.

[66] Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 314 – 315.

[67] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 35 – 41.

[68] Киридон А. Час випробування: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – С. 4.

[69] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 6.

[70] Бородін С. Аграрні відносини в Криму (1918−1926): дис. ... канд. іст. наук / С. Бородин. – Запоріжжя, 2000. – С. 12.

[71] Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / В. О. Крупина. – К., 2005. – С. 10.

[72] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XXстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 36 – 43.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 19 – 26.

[73] Калакура Я. Класифікація джерел з історії України / Я. Калакура // Історичне джерелознавство / Я.Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К., 2003. – С. 114 – 118.

[74] Кто такой генерал Деникин? – Х., 1919. – 40 с.; Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М., 1925. – 708 с.; Клунний С. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х., 1926. – 180 с.

[75] Сахаров А. Методология истории и историография: статьи и выступления / А. Сахаров. – М., 1981. – С. 143.

[76] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 26 – 29.

[77] Ковальчук О. Принцип історизму в історіографії доби романтизму / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 202. – Вип. 11. – С. 351.

[78] Сахаров А. Методология истории и историография: статьи и выступления / А. Сахаров. – М., 1981. – С. 151.
[79] Баскаков А. Методология научного исследования: Учебное пособие / А. Баскаков, Н. Туленков. – К., 2004. – С. 17.
[80] Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1959. – С. 177.
[81] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. –Арк. 109-109 зв.
[82] Там само. – Арк. 112.
[83] „Социализм" и „белогвардейщина" // Вечерние огни (далі – В.О.). – 4. 9. 1919. – № 6.
[84] Обращение власти к населению // Таврический день. –16-29. 6. 1919. – № 2.
[85] Невич И. Земля / И. Невич // В.О. – 27. 9. 1919. – № 34.
[86] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 118, 120, 134-135.
[87] Красные офицеры и солдаты! За что вы боретесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – № 10. – С. 69.
[88] Земельный вопрос // Южное слово. – 10. 1. 1920. – №7.
[89] Борин К. Первые вожди Добровольческой Армии / К. Борин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 5.
[90] Борин К. Первые вожди Добровольческой Армии / К. Борин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 16.
[91] Кто такой генерал Деникин? – Х., 1919. – С. 28.
[92] Макошин Р. Что сделала Добровольческая Армия / Р. Макошин. – К., 1919. – С. 10-11.
[93] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919−1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 114.
[94] Українська революція і державність (1917−1920 рр.). – К. : Парламентське видання, 1998. − С. 182.
[95] Макошин Р. Что сделала Добровольческая Армия / Р. Макошин. – К., 1919. – С. 16.
[96] Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 9−10.
[97] Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 21.
[98] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф-Р 89. – Оп. 1. – Спр. 258. – Арк. 16.
[99] ДАХО. – Ф-Р 89. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 19, 22.
[100] Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 27−28.
[101] Ленін В. Заключне слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня 1919 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 39. Червень-грудень 1919. – С. 347.
[102] Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 3.
[103] Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – С. 37.
[104] Вся земля – народу в собственность. – Севастополь, 1920. – 9 с.
[105] Русаков П. Кто такие контрреволюционеры и как с ними надо бороться? / П. Русаков. – М. : Гос. изд-во, 1920. – С. 5−12.
[106] Русаков П. Кто такие контрреволюционеры и как с ними надо бороться? / П. Русаков. – М. : Гос. изд-во, 1920. – С. 14.
[107] Русаков П. Кто такие контрреволюционеры и как с ними надо бороться? / П. Русаков. – М. : Гос. изд-во, 1920. – С. 14−15.
[108] Гузенко Ю. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) :

дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Гузенко. – К., 2004. – 240 с.; Десятніков І. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. Десятніков. – Черкаси, 2004. – 250 с.; Ніколаєва Т. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. Ніколаєва. – К., 2005. – 224 с. та інші.

[109] Винниченко В. Відродження нації. У 3 т. Т. 3. – К. ; Відень, 1920. – С. 448−449.

[110] Детальніше див.: Губа П. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917 – 1920 рр.) / П. Губа. – Черкаси, 1998. – 160 с.

[111] Детальніше див.: Зимина В. Опубликованные источники по истории российской монархической контрреволюции прогерманской внешнеполитической ориентации в период гражданской войны и интервенции / В. Зимина // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.61 – 75.

[112] Невич И. Земля / И. Невич // В.О. – 27. 9. 1919. – № 34.

[113] Невич И. Успокойте тыл / И. Невич // В. О. – 16. 10. – 1919. –№ 50.

[114] Приказ Главнокомандующего Катеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // В. О. – 9. 9. – 1919.

[115] Невич И. Деревня и Добровольческая армия / И. Невич // В. О. – 19. 10. – 1919. – № 53.

[116] Запрещение бесплатных реквизиций // В. О. – 22. 11. – 1919. – № 79.

[117]Шульгин В. Тыл отстает от фронта / В. Шульгин // Киевлянин (далі – К). – 1. 9. 1919. – № 10.

[118] Шульгин В. Не обижайте село / В. Шульгин // К. – 13. 9. 1919. – № 20.

[119] Шульгин В. Земли и воли / В. Шульгин // К. – 24. 10. 1919. – № 50.

[120] И. О. Земля – народу / И.О. // В. О. – 30. 9. 1919. – № 36.

[121] Воблый К. Земельная реформа и валютный вопрос / К. Воблый // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 10. 10. 1919. – № 34.

[122] Плетнев В. Что даст Добровольческая армия крестьянству / В. Плетнев // Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1.

[123] // З. Р. – 17. 9. 1919. – № 1.

[124] . И. О. Земля – народу / И.О. // В.О. – 30. 9. 1919. – №36.

[125] Ярошевич А. Земля и деревня / А. Ярошевич // Киевская жизнь (далі – К. Ж.) – 12. 9. 1919. – № 16.

[126] Ярошевич А. О земельной реформе / А. Ярошевич // К. Ж. – 20. 9. 1919. – № 21.

[127] Ярошевич А. В ожидании земельного закона / А. Ярошевич // К. Ж. – 28. 11. – 1919. – № 74.

[128] Гензель П. Земельная реформа / П. Гензель // Таврический голос (далі – Т. Г.). – 7.6. 1920. – № 246.

[129] Земля и порядок // Т. Г. – 9. 6. 1920. –№ 247.

[130] Горов И. Новый поход в народ / И. Горов // Т. Г. – 3. 9. 1920. –№ 316.

[131] М. Г. Земельный закон / М.Г. // Время. – 24. 9. 1920. – № 54.

[132] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 340. – Арк. 15.

[133] ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 223.

[134] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 308. – Арк. 8.

[135] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 348. – Арк. 40.

[136] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк.1

[137] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 453. – Арк. 37.

[138] ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 427. – Арк.. 9.

[139] На терені України. В царстві Врангеля // Українське слово. – 5. 9. 1920. – № 246.

[140] ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 269. – Арк.. 206.

[141] Ленін В. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р. / В. Ленін // Правда. – 5. 07. 1919. – № 145.
[142] Ленін В. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним / В. Ленін // Правда. – 3. 01. 1920. – № 3.
[143] Ленін В. До незаможних селян України / В. Ленін // Комуніст (Київ). – 13. 10. 1920. – № 199.
[144] Ленін В. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р. / В. Ленін // Правда. – 5. 07. 1919. – № 145.
[145] Ленін В. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії / В. Ленін // Правда. – 17.10. 1920. – № 232.
[146] Мусиенко В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917 г. – 1920 г.) / В. Мусиенко. – К., 1986. – С. 8.
[147] Гражданская война. Материалы по истории Красной Армии. – М., 1923. – С. 3.
[148] Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Л., 1925. – т. 3. – С. 9.
[149] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 261 – 265.
[150] Ленін В. Всі на боротьбу з Денікіним! (Лист ЦК РКП (б) до організацій партії) / В. Ленін // Известия ЦК РКП (б). – 9. 07. 1919. – № 4.
[151] Ленін В. Доповідь Центрального Комітету IX з'їзду РКП (б) / В. Ленін // Повне зібрання творів. – т. 40. – грудень 1919 – квітень 1920. – К., 1974. – С. 233.
[152] Ленін В. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії / В. Ленін // Правда. – 17.10. 1920. – № 232.
[153] Цит. за: Ипполитов Г. М. Военная, политическая и общественная деятельность А. И. Деникина / Г. М. Ипполитов. – Вольск, 1997. – С. 11.
[154] Цит. за: Ипполитов Г. М. Военная, политическая и общественная деятельность А. И. Деникина / Г. М. Ипполитов. – Вольск, 1997. – С. 11.
[155] Найденов М. Основные этапы советской историографии Великой Октябрьской социалистической революции / М. Найденов // Очерки по историографии советского общества / под ред. М. Найденова, С. Найды, Л. Папина. – М., 1967. – С. 17.
[156] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клунний. – К. : Держвидав, 1921. – 39 с.
[157] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клунний. – К. : Держвидав, 1921. – С. 16, 19.
[158] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клунний. – К. : Держвидав, 1921. – С. 33, 34.
[159] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клунний. – К. : Держвидав, 1921. – С. 36.
[160]Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клунний. – Х. : Рад. селянин, 1926. − С. 5.
[161] Першин П. К. Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж : Воронежское отделение Госиздата, 1921. – 40 с.
[162] Першин П. К. Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж : Воронежское отделение Госиздата, 1921. – С. 13.
[163] Першин П. К. Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж : Воронежское отделение Госиздата, 1921. – С. 14.

[164] Першин П. К. Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж : Воронежское отделение Госиздата, 1921. – С. 14.
[165] Панченко П. Аграрна історія України / П. Панченко. – К. : Видавничий центр Просвіта, 1996. – С. 140.
[166] Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7−8. – С. 170−191.
[167] Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7−8. – С. 183−184.
[168] Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7−8. – С. 185.
[169] Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7−8. – С. 186.
[170] Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р-1765. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 2.−2 зв.
[171] Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф-Р 357. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 51−51 зв.
[172] Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7−8. – С. 182.
[173] Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 75−79.
[174] Шафир Я. Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сб. ст. – М. ; Пг. : Гос. изд-во, 1923. – Вып. 1. – С. 99−124.
[175] Шафир Я. Орловщина / Я. Шафир // Антанта и Врангель : сб. ст. – М. ; Пг. : Гос. изд-во, 1923. – Вып. 1. – С. 125−137.
[176] Шафир Я. Белогвардейцы и крестьянство / Я. Шафир. – М. ; Л. : Моск. рабочий, 1928. – 132 с.
[177]Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Держвидав, 1922. – 108 с.
[178] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Держвидав, 1922. – С. 57−62.
[179] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Держвидав, 1922. – С. 57−58.
[180] Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 3. – С. 111.
[181] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Держвидав, 1922. – С. 61−66.
[182] И. О. Земля – народу / И. О. // Вечерние огни. – 1919. − 30 сент. (№ 36).
[183] Ярошевич А. Я. Земля и деревня / А. Я. Ярошевич // Киевская жизнь. – 1919. − 12 сент. (№ 16).
[184] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Госиздат, 1923. – С. 61−62.
[185] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Госиздат, 1923. – С. 61.
[186] Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Госиздат, 1923. – С. 62.
[187] Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельских хозяйств в Харьковской губернии // Родина. – 1919. − 6 сент. (№ 60).
[188] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4593. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 39.
[189]Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе / С. Каган. – К. : Госиздат Украины, 1923. – 70 с.

[190] Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе / С. Каган. – К. : Госиздат Украины, 1923. – С. 8.
[191] Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе / С. Каган. – К. : Госиздат Украины, 1923. – С. 8.
[192] Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 319.
[193] Павлов М. Семь лет Советской власти и крестьянство / М. Павлов. – М. : Госиздат, 1925. – 40 с.
[194] Павлов М. Семь лет Советской власти и крестьянство / М. Павлов. – М. : Госиздат, 1925. – С. 23.
[195] Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917−1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт – К. : Альтернативи, 1999. – С. 205.; Верстюк В. Комуністичний режим проти селянства України / В. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. − К., 2006. − Т. 1. – С. 575.
[196] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 8, 9, 11, 16 тощо.
[197] Павлов М. Семь лет Советской власти и крестьянство / М. Павлов. – М. : Госиздат, 1925. – С. 30.
[198] Ленін В. Заключне слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня 1919 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 39. Червень-грудень 1919. – С. 347.
[199] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 6. – Спр. 111. – Арк. 2 зв.
[200] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.
[201] Див. [Рецензія] // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 220−228. − Рец. на кн. : Клунний С. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 180 с.
[202] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 3.
[203] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 3.
[204] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 5.
[205] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 496−499.
[206] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 628.
[207] Гражданская война в России. (1918−1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 633.
[208] Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 15. – С. 1–44.
[209] Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 15. – С. 2.
[210] Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 15. – С. 1−6.
[211] Анишев А. Очерки истории гражданской войны / А. Анишев. – Л., 1925. – 200 с.
[212] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 19. – Арк. 47−47 зв.

[213] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 20. – Арк. 47.
[214] Примаков В. Рейды червоных казаков / В. Примаков. – Х., 1925. – 148 с.
[215] Див. напр. Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. – 1920. − 10 июня.
[216] Гензель П. История земельного закона // Таврический голос. – 1920. − 7 июня.
[217] Какурин Н. Как сражалась революция. В 2 т. / Н. Какурин. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – Т. 2. 1919−1920 гг. − 431 с.
[218] Какурин Н. Как сражалась революция. В 2 т. / Н. Какурин. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – Т. 2. 1919−1920 гг. − С. 332.
[219] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 70−90.
[220] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 70.
[221] Ленін В. До незаможних селян України / В. Ленін // Комуніст (Київ). – 13. 10. 1920. – № 199.
[222] Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 28.
[223] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16, 17, 21, 29, 35.
[224] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 17.
[225] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 34.
[226] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 70.
[227] Див. напр. Верстюк В. Комуністичний режим проти селянства України / В. Верстюк // Історія українського селянства. Нариси у 2 т. − К., 2006. – Т. 1. – С. 579−587.
[228] Ганжа О. Селянський повстанський рух / О. Ганжа // Історія українського селянства. Нариси у 2 т. − К., 2006. – Т. 1. – С. 7−20.
[229] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 71.
[230] Баевский М. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны / М. Баевский. – М., 1957. – С. 182.
[231] Жизнь деревни. Крестьянские настроения // Новый пахарь. – 1919. − 13 окт. (№ 27).
[232] Телеграмма Киевского губернатора // Киевские губернские ведомости. – 1919. − 29 окт. (№ 3).
[233] Новый земельный закон // Полтавский день. – 1919. – 9 окт. (№ 61).
[234] Азызян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азызян, И. Великевич – М. ; Л., 1928. – С. 15.
[235] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 71.
[236] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 12.
[237] Ясиспольский Л. Рост цен в период советской власти / Л. Ясиспольский // Объединение. – 1919. − 24 сент. (№ 22).
[238] Б. Н. Н. Киевская деревня / Б. Н. Н. // Вечерние огни. – 1919. − 7 нояб. (№ 65).
[239] Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3−4. – С. 72, 74, 78.
[240] Див. напр. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917−1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв ; О. : “Т.О.В. В і Д”, 2003. – 200 с.
[241] Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – М. : Госиздат, 1927. – 49 с.
[242] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 13.
[243] Кин. Д. Деникинщина / Д. Кин. – М. : Госиздат, 1927. – С. 25.
[244] Кин. Д. Деникинщина / Д. Кин. – М. : Госиздат, 1927. – С. 49.
[245] Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 1919. − 29 авг.

[246] Ярошевич А. Земля и деревня / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – 1919. − 12 сент.
[247] Денисенко О. Как английские капиталисты хозяйничали в нашей стране / О. Денисенко. – М. : Моск. рабочий, 1927. – 64 с.
[248] Денисенко О. Как английские капиталисты хозяйничали в нашей стране / О. Денисенко. – М. : Моск. рабочий, 1927. – С. 9.
[249] Денисенко О. Как английские капиталисты хозяйничали в нашей стране / О. Денисенко. – М. : Моск. рабочий, 1927. – С. 50.
[250] Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине / А. Шлихтер // Летопись революции. – 1928. − № 2. – С. 95−135.
[251] Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине / А. Шлихтер // Летопись революции. – 1928. − № 2. – С. 107.
[252] Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине / А. Шлихтер // Летопись революции. – 1928. − № 2. – С. 116.
[253] Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р.-1666. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 30, 34, 39.
[254] Мировицький. Врангелівщина / Мировицький. – Х. : Держвидав України, 1929. – 50 с.
[255] Мировицький. Врангелівщина / Мировицький. – Х. : Держвидав України, 1929. – С. 33, 38.
[256] Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918−1920. – М. : Госиздат, 1930. − 608с.
[257] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 26. – Арк. 5−7, 10−11, 13−14, 72, 179.
[258] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 30. – Арк. 25, 41.
[259] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 32. – Арк. 8−8 зв.
[260] Гуковский А. Аграрная политика Врангеля / А. Гуковский // Разгром Врангеля. Сб. ст. / под ред. А. Гуковского, В. Малаховского, В. Меликова. – М. : Госвоениздат, 1930. – С. 172−211.
[261] Гуковский А. Аграрная политика Врангеля / А. Гуковский // Разгром Врангеля. Сб. ст. / под ред. А. Гуковского, В. Малаховского, В. Меликова. – М. : Госвоениздат, 1930. – С. 173−174.
[262] Детальніше див.: Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 284 – 304.
[263] Детальніше див.: Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 321 – 322.; Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К., 1994. – 220 с.
[264] Сталін Й. Про деякі питання історії більшовизму (Лист до редакції журналу “Пролетарская революция”) / Й. Сталін // Прапор марксизму. – 1932. – №1. – С. 13-20.
[265] Філософія. Історія культури. Освіта: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Х.: Око, 1996. – С. 305.
[266] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 287.
[267] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 24.
[268] Горький М. Сочинения / М. Горький. – т. 25. – М., 1958. – С. 276.
[269] Егоров А. Разгром Деникина / А. Егоров. – М. : Соцгиз, 1931. – 280 с.
[270] Егоров А. Разгром Деникина / А. Егоров. – М. : Соцгиз, 1931. – С. 126.
[271] Рабінович С. Історія громадянської війни / С. Рабінович. – Х. : Державне військове видавництво “На варті”, 1933. – 472 с.
[272] Рабинович С. История гражданской войны. Краткий очерк / С. Рабинович. – М. : Соцгиз, 1935. – 288 с.
[273] История гражданской войны. Проект плана издания. – М. : Госвоениздат, 1931. – С. 42.
[274] Рабінович С. Історія громадянської війни / С. Рабінович. – Х. : Держ. військове вид-во “На варті”, 1933. – С. 48.

[275] Рабинович С. История гражданской войны. Краткий очерк / С. Рабинович. – М. : Соцгиз, 1935. – С. 167.
[276] Советская историография / [ред. Ю.Н.Афанасьев]. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – С. 240.
[277] Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В. Коцур. – К., 1998. – С. 39.
[278] Кулик І. Похід Денікіна і його розгром / І. Кулик. – К. : Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 44−54.
[279] Кулик І. Похід Денікіна і його розгром / І. Кулик. – К. : Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 18.
[280] Кулик І. Похід Денікіна і його розгром / І. Кулик. – К. : Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 19.
[281] Ленін В. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним / В. Ленін // Правда. – 3. 01. 1920. – № 3.
[282]Ленін В. До незаможних селян України / В. Ленін // Комуніст (Київ). – 13. 10. 1920. – № 199.
[283] Кулик І. Похід Денікіна і його розгром / І. Кулик. – К. : Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 20.
[284] ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 43.
[285] Вуль Р. Введение / Р. Вуль // О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы. – Симферополь, 1940. – С. 5−33.
[286] Вуль Р. Введение / Р. Вуль // О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы. – Симферополь, 1940. – С. 13.
[287] Вуль Р. Введение / Р. Вуль // О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы. – Симферополь, 1940. – С. 13.
[288] Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3.
[289] Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 12.
[290] Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 22.
[291] Приказ Главнокомандующего Катеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние огни. – 1919. − 27 авг.
[292] Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа, 1942. – С. 129.
[293] Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа, 1942. – С. 129.
[294] Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа, 1942. – С. 131.
[295] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 29.
[296] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 181.
[297] Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа, 1942. – С. 130.
[298] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 55. – Арк. 10.
[299] // Вечерние огни. – 1919. − 15 нояб.
[300] // Вечерние огни. – 1919. − 22 нояб.
[301] Супруненко М. Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини / М. Супруненко // Наукові записки. – 1946. – Кн. 2. – С. 204−211.
[302] Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 486 с.

[303] Супруненко М. Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти денікінщини восени 1919 р. / М. Супруненко // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1967. – С. 175−188.
[304] Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – 302 с.
[305] Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – С. 13.
[306] Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – С. 77.
[307] Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – С. 77.
[308] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 84−85
[309] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 75−79.
[310] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 75−79.
[311] Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – С. 79−80.
[312] Надинский П. Очерки по истории Крыма. В 2 ч. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917−1920 гг.) / П. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1957. – С. 202.
[313] Надинский П. Очерки по истории Крыма. В 2 ч. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917−1920 гг.) / П. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1957. – С. 203, 225.
[314] Надинский П. Очерки по истории Крыма. В 2 ч. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917−1920 гг.) / П. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1957. – С. 227.
[315] Кузьмин В. Гражданская оборона и интервенция в СССР / В. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1958. – С. 224, 310.
[316] Кузьмин В. Крушение последнего похода Антанты / В. Кузьмин. – М. : Госполитиздат, 1958. – 344 с.
[317] Сільське господарство Української РСР / під ред. І. Н. Романеска. – К. : Держвидав сільськогосподарської літератури УРСР, 1958. – 439 с.
[318] История гражданской войны в СССР. В 5 т. Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М. : Политиздат, 1959. – С. 220.
[319] Раскрытые карты // В. О. – 1919. − 2 сент.
[320] Чирский. Земля и воля / Чирский // З. Р. – 1919. − 18 сент.
[321] Детальніше див.: Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XXстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 83 – 112.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 349 – 353.; Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 397 – 404.
[322] Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 398.
[323] Голиков Ф. К вопросу о периодизации гражданской войны в СССР / Ф. Голиков // Коммунист. – 1960. – № 2. – С. 4.
[324] Кондрашев И. Очерки истории СССР. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.) / И. Кондрашов. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960. – С. 151.
[325] Кондрашев И. Очерки истории СССР. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.) / И. Кондрашов. – М. :

Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960. – С. 152.
[326] Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т. 2. – К., 1967. – С. 64.
[327] История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 7. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917−1920 гг. / отв. ред. И. Минц. – М. : Наука, 1967. – С. 535.
[328] Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр. У 3 т. Т. 2. Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919 рр.). – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 343.
[329] Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр. У 3 т. Т. 2. Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919 рр.). – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 348−349.
[330] Киевская деревня (Беседа с начальником уездной стражи) // Вечерние огни. – 1919. − 7 янв.
[331] Крестьяне – повстанцы // Киевлянин. – 1919. − 4 сент.
[332] Из деревенских настроений // Киевлянин. – 1919. − 30 нояб.
[333] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2-х т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. – С. 75 – 76.
[334] Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр. У 3 т. Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі. Розгром врангелівщини і петлюрівщини. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 196−197.
[335] Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917−1970) / под ред. В. Данилова и др. – М. : Политиздат, 1973. – С. 81−82.
[336] Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917−1970) / под ред. В. Данилова и др. – М. : Политиздат, 1973. – С. 79.
[337] Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917−1970) / под ред. В. Данилова и др. – М. : Политиздат, 1973. – С. 83.
[338] Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917−1970) / под ред. В. Данилова и др. – М. : Политиздат, 1973. – С. 84.
[339] История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918−1920 гг. – М. : Наука, 1976. – 448 с.
[340] История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918−1920 гг. – М. : Наука, 1976. – С. 72.
[341] История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918−1920 гг. – М. : Наука, 1976. – С. 72.
[342] История Украинской ССР. В 10 т. Т. 6. Великая октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917−1920 гг.). – К. : Наук. думка, 1984. – С. 464.
[343] История Украинской ССР. В 10 т. Т. 6. Великая октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917−1920 гг.). – К. : Наук. думка, 1984. – С. 474.
[344] История Украинской ССР. В 10 т. Т. 6. Великая октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917−1920 гг.). – К. : Наук. думка, 1984. – С. 466.
[345] Деникинщина // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 184.
[346] Врангеливщина // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 121.

[347] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2 т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. – С. 95−96.
[348] Раковський М. Боротьба трудящих Одещини проти денікінської контрреволюції / М. Раковський // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 189−198.
[349] Раковський М. Боротьба трудящих Одещини проти денікінської контрреволюції / М. Раковський // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 195.
[350] Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 1919. − 29 авг.
[351] Назначение А. Д. Билимовича // Киевская жизнь. – 1919. − 24 сент.
[352] Жуков. Земельная реформа (Беседа) / Жуков // Киевлянин. – 1919. − 20 окт.
[353] Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917−1922 гг. / Г. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1977. – 416 с.
[354] Вовк Т. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. Вовк // Укр. іст. журн. – 1980. – №10. – С. 66−74.
[355] Олійник М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 р.) / М. Олійник // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 75−83.
[356] Олійник М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 р.) / М. Олійник // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 76.
[357] Олійник М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 р.) / М. Олійник // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 76.
[358] Олійник М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 р.) / М. Олійник // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 78−80.
[359] Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
[360] Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – С. 247.
[361] Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – С. 250.
[362] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 84−85.
[363] Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – С. 262.
[364] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2-х т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. − С. 99.
[365] Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – С. 263.
[366] Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 218. – Арк. 158.
[367] РДВА. – Ф. 198. – Оп. 2. – Спр. 123. – Арк. 120, 130, 143.
[368] // Красный архив. – 1928. – Т. 1 (23). – С. 63.
[369] Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – С. 183.
[370] Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления / В. Краснов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – С. 444.
[371] Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М. : Наука, 1981. – 165 с.
[372] Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М. : Наука, 1981. – С. 139.
[373] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 84−85.
[374] Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая– М. : Наука, 1981. – С. 139.
[375] В обществе сельского хозяйства // Киевская жизнь. – 1919. 1 окт.

[376] Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М. : Наука, 1981. – С. 139.
[377] Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 162.
[378] Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия / В. Плетнев // Заря России. – 1919. − 17 сент.
[379] Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М. : Наука, 1981. – С. 140.
[380] Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
[381] Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – С. 278−280.
[382] Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – С. 281.
[383] Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – С. 342−345.
[384] Лях Р. Аграрні перетворення в Україні (1917−1923 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Р. Лях. – Х., 1982. – 223 с.
[385] Лях Р. Аграрні перетворення в Україні (1917−1923 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Р. Лях. – Х., 1982. – С. 107.
[386] Карпенко С. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры : автореф. дис. … канд. ист. наук / С. Карпенко. – М., 1984. – 25 с.
[387] Карпенко С. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры : автореф. дис. … канд. ист. наук / С. Карпенко. – М., 1984. – С. 6−7.
[388] Данилов В. К итогам изучения истории крестьянства и колхозного строительства в СССР / В. Данилов // Вопросы истории. – 1960. – С. 12-20.
[389] Найда С. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР / С. Найда. – М., 1961. – 268с.
[390] Шерман И. Советская историография гражданской войны в СССР (1920−1931) / И. Шерман. – Х. : Изд-во ХГУ, 1964. – 340 с.
[391] Лось Ф., Сарбей В. Развитие исторической науки в Украинской ССР / Ф. Лось, В. Сарбей. – К., 1970. – 248с.
[392] Найда С. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР / С. Найда, В. П. Наумов. – М. : Изд-во МГУ, 1966. – 188 с.; Наумов В. Летопись героической борьбы / В. Наумов. – М., 1972. – 279 с.
[393] Жаровский Н. Историография гражданской войны в СССР / Н. Жаровский. – Х., 1972. – 248 с.
[394] Шерман І. Проблеми громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956 – 1967 рр.) / І. Шерман // Український історичний журнал (далі – Укр. іст. журн.). – 1969. – № 3. – С. 68−83.
[395] Денисовець П. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917 – 1921 рр. / П. Денисовець // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 143-148.
[396] Авдєєв М. Громадянська війна на Україні в історичних журналах 20-х років / М. Авдєєв // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 15. – С. 139-145.
[397] Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны / В. Наумов / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 369-381.
[398] Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР / Н. Супруненко / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 382-387.
[399] Салов В., Рыкалов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Салов, В. Рыкалов / Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64 102.

[400] Рыкалов В. Современная буржуазная историография Запада об антисоветской интервенции Антанты в 1917 – 1920 гг. / В. Рыкалов / История и историки, 1971. – М., 1973. – С. 162 – 188.
[401] Фоминых С. Основные тенденции англо-американской буржуазной историографии гражданской войны и антисоветской интервенции / С. Фоминых / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 438 – 444.
[402] Афанасьев Ю. Фальсификация истории и становления и защиты Советской власти в современной французской буржуазной литературе / Ю. Афанасьев / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 453 – 458.
[403] Косаковский А. Критика западногерманской историографии гражданской войны и интервенции в Советской России / А. Косаковский / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 445 – 452.
[404] Иоффе Г. О новых “советоведческих работах” по истории Октября и гражданской войны / Г. Иоффе / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 467 – 477.
[405] Наумов В., Косаковский А. История гражданской войны и интервенции в СССР. (Современная буржуазная историография) / В. Наумов, А. Косаковский. – М., 1976. – 64 с.
[406] Поликарпов В. Начальный этап гражданской войны: (История изучения) / В. Поликарпов. – М., 1980. – 371 с.
[407] Хмелевский К., Хмелевский С. Современная англо-американская историография о роли казачества в Октябрьской революции и гражданской войне / К. Хмелевский, С. Хмелевский // История СССР. – 1982. – № 1. – С. 183 – 189.
[408] Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций. Коллективная монография / под ред. И. Минца. – М., 1983. – 335 с.
[409] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XXстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 113.
[410] История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – 455 с.
[411] История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – С. 165.
[412] История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – С. 168.
[413] История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – С. 164.
[414] История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – С. 165.
[415] Невич И. Земля / И. Невич // В. О. – 1919. – 27 сент (№ 34).
[416] „Социализм” и „белогвардейщина” // В. О. – 1919. – 4 сент. (№ 6).
[417] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 109−109 зв., 112.
[418] Карпенко С. Врангелевщина: крах политики и идеологии “неомонархизма” / С. Карпенко // Великий Октябрь – торжество идей марксизма-ленинизма. – М., 1987. – Ч. 2. – С. 235−240.
[419] Карпенко С. Развития политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу (Из истории разложения и краха врангелевщины) / С. Карпенко // Советская культура. 70 лет развития. – М., 1987. – С. 118−128.

[420] Карпенко С. Развития политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу (Из истории разложения и краха врангелевщины) / С. Карпенко // Советская культура. 70 лет развития. – М., 1987. – С. 119−120.
[421] Поликарпов В. Добровольцы 1918 года / В. Поликарпов // Вопросы истории. – 1983. − № 2. – С. 23−40.
[422] Карпенко С. Развития политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу (Из истории разложения и краха врангелевщины) / С. Карпенко // Советская культура. 70 лет развития. – М., 1987. – С. 119−122.
[423] Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля. В 2 т. Т. 1. – М., 1992. – С. 99.
[424] Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – 160 с.
[425] Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України / І. Рибалка // Укр. іст. журн. – 1987. − № 11. – С. 38−52.
[426] Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України / І. Рибалка // Укр. іст. журн. – 1987. − № 11. – С. 41.
[427] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
[428] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 4.
[429] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 11.
[430] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 18.
[431] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. –. 12.
[432] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 21.
[433] Оболенский В. Крым при Врангеле / В. Оболенский. – М. ; Л., 1928. – С. 15.
[434] Гензель П. История земельного закона / П. Гензель // Т. Г. – 1920. − 7 июня.
[435] Гензель П. Земельная реформа / П. Гензель // Т. Г. – 1920. − 7 июня.
[436] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 21.
[437] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 75−76.
[438] Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – С. 22−23.
[439] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – 72 с.
[440] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – С. 48−50.
[441] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – С. 51.
[442] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – С. 46.
[443] Корновенко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селів період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси : “Ваш дім”, 2004. – С. 35−36, 55.
[444] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – С. 48.
[445] Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 3. – С. 111.
[446] ДААРК. – Ф.-Р. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 15, 16, 18.
[447] ДААРК. – Ф.-Р. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 7.
[448] Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В Федюк. – Ярославль, 1990. – С. 48.
[449] Тихвинский С. Январский (1987 г.) пленум ЦК КПРС и историческая наука / С. Тихвинский // Вопросы истории. – 1987. – №6. – С.4.

[450] Голдин В. Диалог историков: интервенция и гражданская война в Советской России в зеркале мнений / В. Голдин // Сквозь бури гражданской войны. “Круглый стол” историков. − Архангельск, 1990. – С. 5.
[451] Бортневский В. Красный и белый террор гражданской войны / В. Бортневский // Сквозь бури гражданской войны. “Круглый стол” историков. − Архангельск, 1990. − С. 101−126.
[452] Орлов И. Современная российская историография XX столетия: смена научной парадигмы? / И. Орлов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8. – С. 17.
[453] Тарасов В. “Білі плями” вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. – Х., 2007. – С. 3.
[454] За что погибли шестнадцать миллионов россиян? // Юность. – 1990. − № 10. – С. 19.
[455] За что погибли шестнадцать миллионов россиян? // Юность. – 1990. − № 10. – С. 19.
[456] Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. − № 10. – С. 24–25.
[457] Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. − № 10. – С. 25.
[458] Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. − № 10. – С. 25.
[459] Подолати відставання в розвитку суспільних наук. Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1987. – №5. – С. 5.
[460]Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 394.
[461] Головко В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. / В. Головко. – К., 2003. – С. 152 – 153.
[462] Киридон А. Час випробування: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – С. 4.
[463] Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 3 – 9.
[464] Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986. – 555с.
[465] Хмель И. Аграрные преобразования на Украине. 1917−1920 гг. / И. Хмель. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 146.
[466] Хмель И. Аграрные преобразования на Украине. 1917−1920 гг. / И. Хмель. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 146.
[467] Див. напр. Панченко П. Аграрна історія України / П. Панченко, В. Шмарчук. – К. : Знання, 2000. – С. 129−130.
[468] Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории. − К., 1991. − С. 102−172.
[469] Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории. − К., 1991. − С. 111.
[470] Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории. − К., 1991. − С. 117−118.
[471] Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории. − К., 1991. − С. 113.
[472] Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917−1921 гг. Некоторые проблемы истории. − К., 1991. − С. 120.
[473] Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.
[474] Див. напр. Реєнт О. Більшовизм і революція 1917−1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 64 с.; Турченко Ф. Магістральні й глухі кути Української революції / Ф. Турченко, Г. Кривошей // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). − Запоріжжя, 1998. – С. 3−64.; Грицак Я. Українська революція, 1914−1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань історичної та археографічної комісій НТШ в Україні. – Л., 1999. – Вип. 2. − С. 117−137.

[475] Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-17 листопада 1995 р.) / ред. В. Сарбей. – Харків: НАН України, Інститут історії України, 1995. – С. 42.
[476] Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Укр. істор. журн. – 2000. – № 2. – С. 3.
[477] Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків (17-18 вересня 2003 р.): доп. і пов. у 4 т. Т. 1 / ред. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 28 – 29.
[478] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 56.
[479] Історія України: курс лекцій. У 2 кн. Кн. 2. XX століття / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко. – К. : Либідь, 1992. – С. 172−173.
[480] Історія України: курс лекцій. У 2 кн. Кн. 2. XX століття / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко. – К. : Либідь, 1992. – С. 175, 179.
[481] Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. − К. : Знання, 1993. − С. 141.
[482] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 − початок 1919 р.) / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1993. – 100с.
[483] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1996. – 81 с.
[484] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1997. – 94 с.
[485] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1996. – С. 65.
[486] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917−початок 1919 р.) / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1993. – С. 72.
[487] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1997. – С. 41−42.
[488] Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. − № 10. – С. 25.
[489] Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К. : Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1997. – С. 68.
[490] Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 − 1920 годов: новое осмысление. Материалы. − Симферополь, 1995. − С. 52.
[491] Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 − 1920 годов: новое осмысление. Материалы. − Симферополь, 1995. − С. 53.
[492] Дет. див. Корновенко С. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 190–211.
[493] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919−1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 306 с.
[494] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919−1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 35−37.
[495] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919−1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 57, 129−130.
[496] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919−1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 134−135.
[497] Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. Ганжа. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАНУ, 1996. – 42 с.

[498] Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. Ганжа. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАНУ, 1996. – С. 4.
[499] Верстюк В. Становлення радянської влади / В. Верстюк // Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. − К., 1996. – С. 144−172.
[500] Верстюк В. Становлення радянської влади / В. Верстюк // Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. − К., 1996. – С. 167.
[501] Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – 352 с.
[502] Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 224–225.
[503] Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 226.
[504] Верстюк В. Революція 1917–1920 рр. і українсько-російські відносини / В. Верстюк // Верстюк В. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко. – К., 2004. – С. 457.
[505] Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 286.
[506] Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 288.
[507] Корновенко С. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 208.
[508] Українська революція і державність / кер. авт. кол. І. Гошуляк. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – С. 163.
[509] Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
[510] Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – С. 768−825.
[511] Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – С. 768−804.
[512] Радченко Л. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. / Л. Радченко, В. Семененко // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. Історія України, вип. 1. – С. 171−190.
[513] Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – С. 768−805.
[514] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – 182 с.
[515] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – С. 79−80.
[516] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – С. 3−19.
[517] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – С. 66−70.
[518] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – С. 85−91.

[519] Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917−1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.
[520] Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917−1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – С. 272.
[521] Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917−1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – С. 272.
[522] Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919−1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. Історія України, вип. 1. – С. 143−151.
[523] Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919−1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. Історія України, вип. 1. – С. 149.
[524] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – 129 с.
[525] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 6−7.
[526] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 11.
[527] Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – С. 6.
[528] Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – 176 с.
[529] Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – С. 83.
[530] Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – С. 83.
[531] Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – С. 84.
[532] Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – С. 84.
[533] // Киевлянин. – 1919. − 3 нояб.
[534] Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв ; О. : “ТОВ ВіД”, 2003. – С. 43−47, 72−73.
[535] Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. Котляр. – О. : “ТОВ ВіД”, 2004. – С. 100.
[536] Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. Котляр. – О. : “ТОВ ВіД”, 2004. – С. 100.
[537] ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 80−81.
[538] Турченко Г. Перша світова війна і Українська революція під кутом зору синергетики / Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII. – С. 70 – 91.
[539] Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 204−205.
[540] Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 204−215.
[541] Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 223.
[542] Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 223.
[543] Політична історія України XX ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 397.

[544] Політична історія України ХХ ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 445.
[545] Політична історія України ХХ ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 446.
[546] Політична історія України ХХ ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Ґенеза, 2003. – С. 448.
[547] Бородін С. Аграрні відносини в Криму (1918−1926) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / С. Бородін. – Запоріжжя, 2000. – 184 с.
[548] Бородін С. В. Аграрні відносини в Криму (1918−1926) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / С. Бородін. – Запоріжжя, 2000. – С. 57.
[549] Бородін С. В. Аграрні відносини в Криму (1918−1926) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / С. Бородін. – Запоріжжя, 2000. – С. 50-57.
[550] Крупина В. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – С. 7.
[551] Крупина В. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – С. 5.
[552] Крупина В. Спроба консолідації “білих” сил в Українській Державі / В. Крупина // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” – 2006. – Вип.11 – 12. – С. 45.
[553] Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. О. Крупина. – К., 2005. – С. 117–118, 121–122.
[554] Детальніше див.: Корновенко С. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 161–189.
[555] Крупина В. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – С. 135 – 138.
[556] Крупина В. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – С. 139.
[557] Крупина В. Білий рух в Україні (1917−1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – С. 138.
[558] Довідник з історії України (А−Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Ґенеза, 2001. – С. 201−202.
[559] Довжук І. Історія України: імена, події, факти (ХХ ст.) / І. Довжук. – Луганськ, 2002. – С. 78−80.
[560] Буравченков А. Врангель Петро Миколайович / А. Буравченков // Енциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. − Т. 1. А−В. – С. 640.
[561] Буравченков А. Врангеля режим на Півдні України / А. Буравченков // Енциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. − Т. 1. А−В. – 640-641.
[562] Буравченков А. Денікін Антон / А. Буравченков // Енциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. Д−К. − С. 335.
[563] Буравченков А. Денікіна режим в Україні 1919−1920 / А. Буравченков // Енциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. Д−К. − С. 335.
[564] Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914−1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реєнт, І. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
[565] Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914−1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реєнт, І. Коляда. – К. : Школа, 2004. – С. 243−246, 275−277.
[566] Кривошея В. Нащадки козацько-старшинських родин у Білому русі / В. Кривошея // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К., 2007. – С. 448 – 468.

[567] Котляр Ю. ”Республіка” селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – вип. – 8. – С. 118.
[568] Шапорда В. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. Шапорда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – т. 37. – вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 135.
[569] Шапорда В. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. Шапорда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – т. 37. – вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 136.
[570] Лисенко А. Деякі суспільно-політичні причини дезертирства в роки громадянської війни на Україні (1918 – 1919 рр.) / А. Лисенко // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – К., 2006. – вип.4. – т. 1. – С. 149 – 150.
[571] Михайлюк О. Про деякі особливості соціально-політичної психології селянства в період революції і громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 146 – 152.; Його ж. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п’ятих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108 – 114.; Його ж. Селянство як уявлена спільнота / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 21 – 28.
[572] Ковальова Н. Аграрна політика Директорії УНР 1920 – 1921 рр.: пошуки розв’язання земельного питання / Н. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 155 – 159.; Її ж. Роль селянських з’їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. / Н. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п’ятих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 102 – 108.; Її ж. Діяльність керівних органів земельної адміністрації у справі вирішення аграрного питання в Україні (1917 – початок 1918 рр.) / Н. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 88 – 93.
[573] Білан М. Аграрні питання в документах Директорії / М. Білан // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 152 – 154.
[574] Яценко В. Аграрне питання в програмних документах українських політичних партій Наддніпрянщини початку XX ст.: спільне та відмінне / В. Яценко // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 27 – 31.
[575] Мороз В. Аграрний сектор України в роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / В. Мороз, М. Рошко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п’ятих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 93 – 96.
[576] Сацький П. Аграрне питання в українському державному будівництві (1917 – 1918 рр.) / П. Сацький // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 94 – 100.
[577] Довганенко Р. Селянський опір більшовицькій аграрній політиці на Катеринославщині у 1919 р. / Р. Довганенко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам’яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 107 – 115.

[578] Дудка В. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917 – 1920 рр. / В. Дудка // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 203 – 204.; його ж. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави / В. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 86 – 89.; Дудка В. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917 – 1920 рр. // В. Дудка, Л. Дудка // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 205 – 208.
[579] Дудка В. Економічна характеристика аграрного сектора Полтавщини 1917 – 1918 рр. / В. Дудка, Л. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 67 – 72.; Дудка Л. Ментальні імперативи селянства Лівобережної Наддніпрянщини періоду революції 1917 – 1920 рр. / Л. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 38 – 39.
[580] Земзюліна Н. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття / Н. Земзюліна // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 205 – 209.
[581] Ковальова Н. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917 – 1921 рр. / Н. Ковальова // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 211 – 214.; Її ж. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н. Ковальова // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 250 – 254.; Її ж. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. / Н. Ковальова // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 217 – 220.
[582] Волошко О. “Всеросійський союз земельних власників” на захисті принципу приватної власності (літо-осінь 1917 р.) / О. Волошко // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 215 – 218.; Його ж. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) / О. Волошко // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 64 – 67.
[583] Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 221 – 224.; Його ж. Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Михайлюк // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 247 – 250.; його ж. Праця як ритуал у селянській культурі / О. Михайлюк // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 83 – 86.
[584] Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 89 – 91.
[585] Кізюн В. Становлення органів селянського самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр. / В. Кізюн // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 214 – 217.
[586] Нечитайло В. Селянство як природне явище / В. Нечитайло // Український селянин. – 2005. – вип. 9. – С. 9 – 11.
[587] Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. / П. Коріненко // Український селянин. – 2005. – вип. 9. – С. 186 – 189.
[588] Зарубін В. “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.) / В. Зарубін // Український селянин. – 2006. – вип. 10. – С. 299 – 301.
[589] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 34.
[590] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХстоліття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 39.
[591] Темірова Н. Поміщицьке господарство України на зламі епох (1917 – початок 1920-х рр.) / Н. Темірова // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 20 – 22.
[592] Земзюліна Н. Селянське питання в програмних документах Української партії соціалістів-революціонерів (історіографічний огляд) / Н. Земзюліна // Аграрні реформи в

Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 22 – 24.
[593] Голікова О. Селянська політика РСДРП (меншовиків) в Україні у роки революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Голікова // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 24 – 27.
[594] Шишко О. Земельне питання – важлива складова українського руху в Одесі в 1917 році / О. Шишко // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 27 – 29.
[595] Воронянский А. Земельные реформы П. Скоропадского / А. Воронянский, Ю. Зайончковский // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 29 – 32.
[596] Лозовий В. Уявлення українських селян про власність і вирішення аграрного питання в добу революції (1917 – 1920 рр.) / В. Лозовий // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 року). – Кам'янець – Подільський, 2003. – С. 58 – 66.
[597] Проблемы источниковедения и историографии: материалы II научных чтений памяти акад. И.Д.Ковальченко / [отв. ред. С.П.Карпов]. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 285 – 286, 401.
[598] Сахаров А. О новых подходах к истории России / А. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3 – 4.
[599] Реєнт О. Українська історична наука на порозі XXI століття: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітних історичної науки. – К., 1999. – С. 277.
[600] Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів, 2007. – С. 204 – 226.
[601] Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 17 – 18.
[602] Гордеев Ю. Генерал Деникин (Военно-исторический очерк) / Ю. Гордеев. – М., 1993. – 189 с.
[603] Гордеев Ю. Генерал Деникин (Военно-исторический очерк) / Ю. Гордеев. – М., 1993. – С. 130.
[604] Гордеев Ю. Генерал Деникин (Военно-исторический очерк) / Ю. Гордеев. – М., 1993. – С. 130.
[605] Ипполитов Г. Деникин / Г. Ипполитов. – М., 2000. – С. 365.
[606] Ипполитов Г. Деникин / Г. Ипполитов. – М., 2000. – С. 367.
[607] Ипполитов Г. Деникин / Г. Ипполитов. – М., 2000. – С. 368.
[608] Верстюк В. Становлення радянської влади / В. Верстюк // Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. − К., 1996. – С. 144−172.
[609] Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв ; О., 2003. – 200 с.
[610] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. …. канд. ист. наук / В. Цветков. − М., 1996. – С. 163–165.
[611] Котляр Ю. "Республіка" селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – вип. – 8. – С. 122.
[612] Ипполитов Г. Деникин / Г. Ипполитов. – М., 2000. – С. 368−369.
[613] Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – 512 с.

[614] Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – С. 315.
[615] Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – С. 319.
[616] Зарубін В. "Друге видання" Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.) / В. Зарубін // Український селянин. – 2006. – вип. 10. – С. 299 – 301.
[617] Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – С. 316–317.
[618] Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – С. 325.
[619] Козлов А. Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый) / А. Козлов. – М., 2004. – С. 394.
[620] Козлов А. Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый) / А. Козлов. – М., 2004. – С. 394.
[621] Козлов А. Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый) / А. Козлов. – М., 2004. – С. 395.
[622] Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления / В. Краснов. – М., 2006. – С. 437.
[623] Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр. У 3 т. Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі. Розгром врангелівщини і петлюрівщини. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 196−197.
[624] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2 т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. – С. 100.
[625] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2 т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. – С. 441.
[626] Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2 т. Т. 1 / П. Врангель. – М., 1992. – С. 442.
[627] Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 98–110.
[628] Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 105.
[629] Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 105.
[630] Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 105.
[631] Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 106.
[632] Трукан Г. Антибольшевистские правительства России / Г. Трукан. – М., 2000. – 255с.
[633] Карпенко С. Врангель в Крыму: "левая политика правыми руками" / С. Карпенко // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 93–109.
[634] Карпенко С. В. Врангель в Крыму: "левая политика правыми руками" / С. В. Карпенко // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 95–96.
[635] [635] Карпенко С. В. Врангель в Крыму: "левая политика правыми руками" / С. В. Карпенко // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 109.
[636] Ломкин А. Земельная реформа генерала П. Н. Врангеля / А. Ломкин // Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки. – М., 1996. – С. 27−35.
[637] Ломкин А. Земельная реформа генерала П. Н. Врангеля / А. Ломкин // Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки. – М., 1996. – С. 28–32.
[638] Ломкин А. Земельная реформа генерала П. Н. Врангеля / А. Ломкин // Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки. – М., 1996. – С. 27.

[639] Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. − № 10. – С. 24–25.
[640] Дет. див. Корновенко С. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 190–211.
[641] Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. … канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – С. 81 – 83.
[642] Ломкин А. Земельная реформа генерала П. Н. Врангеля / А. Ломкин // Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки. – М., 1996. – С. 28–29.
[643] Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги / В. Рыбников, В. Слободин. – М., 1993. – 100 с.
[644] Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги / В. Рыбников, В. Слободин. – М., 1993. – С. 5–36.
[645] Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги / В. Рыбников, В. Слободин. – М., 1993. – С. 37.
[646] Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги / В. Рыбников, В. Слободин. – М., 1993. – С. 37–38.
[647] Веркеенко Г. Московский поход и крах “добровольческой политики” генерала А. Деникина / Г. Веркеенко, С. Минаков. – М., 1993. – 283 с.
[648] Веркеенко Г. Московский поход и крах “добровольческой политики” генерала А. Деникина / Г. Веркеенко, С. Минаков. – М., 1993. – С. 170–171.
[649] Веркеенко Г. Московский поход и крах “добровольческой политики” генерала А. Деникина / Г. Веркеенко, С. Минаков. – М., 1993. – С. 171.
[650] Слободин В. Белое движение в годы гражданской войны в России (1917–1920 гг.) / В. Слободин. – М., 1996. – С. 28.
[651] Слободин В. Белое движение в годы гражданской войны в России (1917–1920 гг.) / В. Слободин. – М., 1996. – С. 31.
[652] Зимина В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны / В. Зимина. – Волгоград, 1997. – С. 449.
[653] Зимина В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны / В. Зимина. – Волгоград, 1997. – С. 449.
[654] Зимина В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны / В. Зимина. – Волгоград, 1997. – С. 456.
[655] Зимина В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны / В. Зимина. – Волгоград, 1997. – С. 456.
[656] Кара-Мурза С. Гражданская война (1918–1921) – урок для XXI века / С. Кара-Мурза. – М., 2003. – С. 115.
[657] Кара-Мурза С. Гражданская война (1918–1921) – урок для XXI века / С. Кара-Мурза. – М., 2003. – С. 116.
[658] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 31. – Арк. 2
[659] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 34 зв., 89.
[660] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
[661] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – С. 7.
[662] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – С. 376.
[663] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – С. 377.

[664] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – С. 490.
[665] Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – С. 495.
[666] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – 680 с.
[667] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 447.
[668] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 448.
[669] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 449.
[670] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 449–450.
[671] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 534.
[672] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 535.
[673] Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 535.
[674] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – 336 с.
[675] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 62.
[676] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 66, 113.
[677] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 67, 73.
[678] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 127.
[679] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 134, 153 – 160.
[680] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 186.
[681] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 51.
[682] Аграрная комиссия // Известия Протофиса. – 1918. – 12 сент.
[683] Цветков В. Ж. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Ж. Цветков. – М., 1996. – С. 67–73.
[684] Дет. див. Корновенко С. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 161 – 189.
[685] Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – С. 137 – 138.
[686] Дет. див. Корновенко С. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 199.
[687] Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. Семенникова. – М., 1994. – С. 31.

[688] Калягин А. Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства) / А. Калягин // Крым. Врангель. 1920 год. / сост. С. М. Исхаков. – М., 2006. – С. 100–115.
[689] Калягин А. Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства) / А. Калягин // Крым. Врангель. 1920 год. / сост. С. М. Исхаков. – М., 2006. – С. 100–106.
[690] Калягин А. Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства) / А. Калягин // Крым. Врангель. 1920 год. / сост. С. М. Исхаков. – М., 2006. – С. 106.
[691] Калягин А. Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства) / А. Калягин // Крым. Врангель. 1920 год. / сост. С. М. Исхаков. – М., 2006. – С. 107.
[692] Українська РСР в період громадянської війни 1917−1920 рр. У 3 т. Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі. Розгром врангелівщини і петлюрівщини. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 196−197.
[693] Калягин А. Аграрная реформа П. Н. Врангеля (К вопросу отношения крестьянства) / А. Калягин // Крым. Врангель. 1920 год. / сост. С. М. Исхаков. – М., 2006. – С. 111.
[694] Устинкин С. Красные и Белые / С. Устинкин // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. акад. А. Яковлева. – М., 2002. – С. 334–335.
[695] Устинкин С. Красные и Белые / С. Устинкин // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. акад. А. Яковлева. – М., 2002. – С. 335.
[696] Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – 640 с.
[697] Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – С. 353.
[698] Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – С. 353.
[699] Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – С. 353.
[700] Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – С. 470.
[701] Веллер М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : Издательство Аст, 2007. – 640 с.
[702] Веллер М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : Издательство Аст, 2007. – С. 329.
[703] Веллер М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : Издательство Аст, 2007. – С. 351–352.
[704] Веллер М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : Издательство Аст, 2007. – С. 441.
[705] Истории России (Россия в мировой цивилизации). Курс лекций / Под общ. ред. А. Радугина. М., 1998. – С. 241 – 242.
[706] Новейшая история Отечества XX век: В 2-х т. / Под общ. ред. А. Киселева и Э. Щагина / – Т.1. – М., 1999. – С. 360-362
[707] Юрьев А. Новейшая история России: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / А. Юрьев, Н. Островский – М., 2003. – С. 75.
[708] Терещенко Ю. История России XX – начала XXI вв. / Ю. Терещенко. – Ростов н/Д., 2004. – С. 80 – 89.
[709] Салов В., Рыкалов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Салов, В. Рыкалов / Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64 102.
[710] Соколов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Соколов // Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64–101.
[711] Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919−1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. Історія України, вип. 1. – С. 143−151.
[712] Ушаков А. Антибольшевистское движение в годы гражданской войны в России. Отечественная историография : дис. …. д-ра. ист. наук / А. Ушаков. – М., 2004. – 451 с.
[713] Rassel B. The Practice and Theory of Bolshevism / B. Rassel. – N-Y., 1920. – P.97 – 98, 122.

[714] Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 3. – С. 109.
[715] Meiwor J. The Russian Revolution / J. Meiwor. – Toronto, 1928. – 119 p.
[716] Дет. див. Корновенко С. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі / С. Корновенко // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917−1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський та ін. − Черкаси, 2007. − С. 197.
[717] Gitermann W. Die Russishe Revoiution / W. Gitermann. – Main – Wien, 1960. – P. 172.
[718] Clarkson D. A History of Russia / D. Clarkson. – N. Y., 1961. – P. 529.
[719] Luckett R. The White Generals: An Account of the White muvement and the Russian Civil War / R. Luckett. – L., 1971. – P. 388.
[720] Brinkley G. The Volunteer Army and Allied Intervention sn South Russia. 1917 – 1921. / G. Brinkley. – Notre – Dame, 1966. – P. 21 – 25, 287.
[721] Footman D. Civil War in Russia / D. Footman. – L., 1961. – P. 304.
[722] Rosenberg W. A.I. Denikin fnd the Antibolshevik Movement sn South Russia / W. Rosenberg. – Amherst, 1961. – P. 41, 43, 48.
[723] Posser D. Deutsch – sowjetischen Beziehungen 1917 – 1941 / D. Posser. – Frankfurt am Main, 1963. – P. 15.
[724] Kennet J. The Growth of Modern Russia / J. Kennet. – Glasgow and L., 1966. – P. 57.
[725] Chamberlin W. H. The Russian Revolution: 1917–1921. : In 2 Vol. / W. H. Chamberlin – N.-Y. : Crossed & Dunlap, 1976. – 300 p.
[726] Bredly J. Civil War in Russia: 1917–1920 / J. Bredly. – London. Sydny : Bafsford, 1975.–380 p.
[727] Bredly J. Civil War in Russia: 1917–1920 / J. Bredly. – London. Sydny : Bafsford, 1975.–P. 139.
[728] Kenez P. Civil War in South Russia, 1917–1920. The Defeat of the Whites / P. Kenez. – Univ. of California, 1977. – P. 10.
[729] Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.
[730] Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – С. 139–140.
[731] Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – С. 141.
[732] Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 13.
[733] Геллер М. История России 1917–1995. В 4 т. Т. 1. Утопия у власти, Кн. 1. Социализм в одной стране / М. Геллер, А. Некрич. – М, 1996. – С. 87–89.
[734] Геллер М. История России 1917–1995. В 4 т. Т. 1. Утопия у власти, Кн. 1. Социализм в одной стране / М. Геллер, А. Некрич. – М, 1996. – С. 89.
[735] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 33−34 зв.
[736] Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991 / Н. Верт. – М., 1999. – С. 146 – 147.
[737] Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К., 2000. – 608 с.
[738] Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К., 2000. – С. 146.
[739] Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К., 2000. – С. 152–153.
[740] Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М., 2001. – 96 с.
[741] Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М., 2001. – С. 25–26.
[742] Хоскинг Дж. Россия и русские. В 2 кн. Кн. 2 / Дж. Хоскинг. – М., 2003. – 492 с.
[743] Хоскинг Дж. Россия и русские. В 2 кн. Кн. 2 / Дж. Хоскинг. – М., 2003. – С. 91.

[744] ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39.
[745] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – 155 с.
[746] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 91–96.
[747] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 105–106.
[748] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 108–110.
[749] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 106.
[750] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 110.
[751] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 115.
[752] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 91.
[753] Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – С. 110.
[754] Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – С. 241.
[755] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – 119 с.
[756] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 7.
[757] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 6–7.
[758] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 5–6.
[759] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 44–45.
[760] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 46, 113.
[761] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 45.
[762] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 109.
[763] Пайпс Р. Русская революция. В 2 ч. Ч. 2 / Р. Пайпс. – М., 1994. – С. 405.
[764] Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – С. 46.
[765] Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – 320 с.
[766] Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – С. 168.
[767] Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – С. 243.
[768] Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – С. 110, 224.
[769] Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
[770] Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – С. 218.
[771] Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991 / Н. Верт. – М., 1999. – С. 147.

[772] Пасманик Д. Революционные годы в Крыму / Д. Пасманик. – Париж, 1926. – С. 134–135.
[773] Милюков П. Россия на переломе / П. Милюков. – Париж, 1927. – кн. 2. – С. 206, 222.
[774] Устрялов Н. Под знаком революции / Н. Устрялов. – Харбин, 1927. – С. 18.
[775] Мельгунов С. Гражданская война в освещении П.Н. Милюкова / С. Мельгунов. – Париж, 1929. – С. 16 – 17.
[776] Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – №9. – С. 105.
[777] Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – 131 с.
[778] Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – С. 66.
[779] Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – С. 66–67.
[780] Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – С. 124–125.
[781] Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.
[782] Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – С. 152–153.
[783] Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 270.
[784] Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – С. 144, 151–153.
[785] Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – С. 175–178.
[786] Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – С. 181–184.
[787] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.
[788] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – С. 127–129.
[789] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – С. 128.
[790] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – С. 141.
[791] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – С. 120.
[792] Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – С. 128.
[793] Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.
[794] Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – С. 241.
[795] Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – С. 242, 245.
[796] Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – С. 246.